

REVISTA DE ISTORIE MILITARĂ

Publicația este editată de Ministerul Apărării Naționale, prin Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară, membru al Consorțiului Academiiilor de Apărare și Institutelor pentru Studii de Securitate din cadrul Parteneriatului pentru Pace, coordonator național al Proiectului de Istorie Paralelă: NATO – Tratatul de la Varșovia

COLEGIUL DE REDACȚIE

- General-maior (r) dr. MIHAIL E. IONESCU, directorul Institutului pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară
- Academician DINU C. GIURESCU, Academia Română
- Dr. JAN HOFFENAAR, Președintele Comisiei Olandeze de Istorie Militară
- Prof. univ. dr. DENNIS DELETANT, London University
- Colonel (r) dr. PETRE OTU, directorul științific al Institutului pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară
- Prof. univ. dr. MIHAI RETEGAN, Universitatea București
- IULIAN FOTA, consilier prezidențial
- Dr. SERGIU IOSIPESCU, cc. șt., Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară
- Prof. univ. dr. ALESANDRU DUȚU, Universitatea „Spiru Haret”
- Prof. univ. dr. MARIA GEORGESCU, Universitatea Pitești
- Comandor (r) GHEORGHE VARTIC

SUMAR

- **Istorie antică**
 - ALEXANDRU MADGEARU – Securitatea provinciei Scythia la începutul secolului al IV-lea. În legătură cu data pămîririi sfinților Epictet și Astion de la Halmyris 1
- **Istorie medievală**
 - ALEKSANDAR UZELAC – Tatars and Serbs at the End of the Thirteenth Century 9
 - ADRIAN STĂNILĂ – Organizarea politico-militară a Țării Românești în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Domnia lui Petru Cercel 21
- **Istorie modernă**
 - VIORICA-STELUȚA PISICĂ, CRISTIAN CĂLDĂRARU
 - Monumentul de la Valea Mărului, județul Galați, al generalului Alexander Wasiliewitch Gelhard 25
 - ȘERBAN PAVELESCU – Considerații asupra evoluțiilor doctrinare și instituționale înregistrate de aeronautica militară în perioada interbelică în plan internațional și în România 29
- **Studii pontice**
 - MIRCEA SOREANU – Apariția unei noi mari puteri pontice – Rusia..... 37
 - MARIAN STROIA – Lupta pentru supremație în bazinul caspic și cel al Mării Negre în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea 52
- **Istorie contemporană**
 - CERASELA MOLDOVEANU – Elemente favorizante și limitele autonomiei politico-militare ale României. O mărturie din anii '80 61
- **Addenda et corrigenda**
 - SERGIU IOSIPESCU – Din nou despre data de zi a bătăliei de la Posada (noiembrie 1330) 72
- **Recenzii și semnalări**
 - Hermann Kulke, Dietmar Rothermund, *O istorie a Indiei* 76
 - SILVIU PETRE 76
 - Glenn E. Torrey, *The Romanian Battlefield in World War I* 80
 - ADRIAN PANDEA 80
 - Șerban Pavelescu, *Stat și Biserică în reconstrucția politică a societăților post-comuniste din Balcani: elemente pentru o sociologie politică a Ortodoxiei* – SIMONA SOARE 81
 - Hava Haas, Nicu Haas. *Un pionier în antropologie. Descoperitorul unicului schelet de om crucificat* 83
 - ȘERBAN PAVELESCU 83

• Revista a fost inclusă în baza de date a Consiliului Național al Cercetării Științifice în Învățământul Superior, fiind evaluată la categoria „C”.

• Poziția revistei în lista-catalog a publicațiilor este la numărul 5017

ISSN 1220-5710

CONTENTS

• Ancient History

- ALEXANDRU MADGEARU – The Security of the Scythia Province at the Beginning of the 4th Century.
Remarks on the Date of the Martyrdom of Saints Epictetus and Astion from Halmyris 1

• Medieval History

- ALEKSANDAR UZELAC – Tatars and Serbs at the End of the Thirteenth Century 9
– ADRIAN STĂNILĂ – Political and Military Organization of Wallachia (Țara Românească) during
the Second Half of the 16th Century. The Reign of Petru Cercel 21

• Modern History

- VIORICA-STELUȚA PISICĂ, CRISTIAN CĂLDĂRARU – The Monument from Valea Mărului, Galați
County, of General Alexander Wasiliewitch Gelhard 25
– ȘERBAN PAVELESCU – Comments on the Doctrine and Institutional Developments in Aerial Warfare
during the Interwar Period in Romania and Abroad 29

• Pontic Studies

- MIRCEA SOREANU – The Birth of a New Major Power at the Black Sea – Russia 37
– MARIAN STROIA – The Struggle for Supremacy in the Caspian Sea and Black Sea during the First
Three Decades of the 19th Century 52

• Contemporary History

- CERASELA MOLDOVEANU – The Political and Military Boundaries of Romanian Autonomy
– a Testimony from the 1980s 61

• Addenda et corrigenda

- SERGIU IOSIPESCU – Addendum Regarding the Date of the Battle of Posada
(November 1330) 72

• Reviews

- Hermann Kulke, Dietmar Rothermund, *O istorie a Indiei* – SILVIU PETRE 76
– Glenn E. Torrey, *The Romanian Battlefield in World War I* – ADRIAN PANDEA 80
– Șerban Pavelescu, *Stat și Biserică în reconstrucția politică a societăților post-comuniste din Balcani:*
elemente pentru o sociologie politică a Ortodoxiei – SIMONA SOARE 81
– Hava Haas, Nicu Haas. *Un pionier în antropologie. Descoperitorul unicului schelet de om crucificat*
– ȘERBAN PAVELESCU 83

• Responsabil de număr: SERGIU IOSIPESCU

• ALEXANDRU VOICU, MIRCEA SOREANU – redactori • MARIANA BĂHNĂREANU, culegere computerizată
• ADRIAN PANDEA, coperta, ELENA LEMNARU, tehnoredactare computerizată

Adresa redacției: strada Constantin Mille nr. 6, cod 010142, București, sector 1,
telefon: 0213157827, telefax: 004021-3137955
www.mapn.ro/diepa/ispaim

Tiparul executat la Tipografia SEMNE '94
B 00136/10.04.2012

SECURITATEA PROVINCIEI SCYTHIA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL IV-LEA. ÎN LEGĂTURĂ CU DATA PĂTIMIRII SFINȚILOR EPICTET ȘI ASTION DE LA HALMYRIS

ALEXANDRU MADGEARU *

Abstract

The Christians were considered enemies of the Roman Empire, because it was considered that the security was threatened by their refusal to perform the required offerings to the traditional gods, which ensured pax deorum. The security (securitas) of the Roman people and state depended on this alliance with the gods. The systematic persecution was initiated in the last years of Diocletian, after some isolated cases of conviction due to the opposition to the laws or to the military regulations. Christians were expelled from the army only after the end of the war against Persia (299). The general persecution started in February 303, the most important consequences had the fourth edict issued in February or March 304. Diocletian and Galerius ordered that every person in the empire was obliged to make offerings to the gods, regardless of their religion. Many Christians were persecuted on the basis of this edict.

In the Danubian provinces, the persecution started in 303 occurred at the same time with a series of wars against the Sarmats and Carpi. The Christians were convicted because they were considered a danger for the security, especially if they were military. Several military martyrs are known at Durostorum, the garrison of Legio XI Claudia. They were killed in 303 and 304. In the same years suffered the martyrdom many civilian Christians from the Danubian provinces. Two of them, Epictet and Astion from Halmyris are better known because it was preserved the relation about them, and because the archaeological excavations unearthed their relics. The date of their martyrdom was set in 290, but the analysis of the source shows that their trial should be dated after the fourth edict against the Christians. They were convicted because they influenced the citizens to reject the offerings to the gods, in a fortress important for the security of the frontier. Therefore, the true year of their martyrdom is 304.

Keywords: Roman Empire, Diocletian, Galerius, Christians, Durostorum, Halmyris, martyrs

* Cercetător științific, Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară.

Securitatea imperiului roman nu se asigura doar prin prevenirea și combaterea amenințărilor externe. Nu trebuie să uităm de unde vine acest termen atât de întrebuițat astăzi. Dacă *politica* reprezintă moștenirea democrației ateniene, în schimb *securitatea* este una dintre ideile pe care romanii le-au formulat și aplicat pentru prima oară în concepțiile despre puterea de stat. *Securitas* era un concept al ideologiei politice romane, invocat de propaganda făcută prin legende monetare (de exemplu, *Securitas Orbis*, *Securitas Reipublicae*, *Securitas Romanorum*) și prin inscripțiile cu caracter oficial. Exista și o zeiță *Securitas*, reprezentată pe reversul unor monede¹. Alt termen frecvent utilizat de propagandă era *tranquillitas*, liniștea, stabilitatea. El apare în legende monetare încă din vremea lui Hadrian². Menținerea ordinii și stabilității a impus și o atitudine ostilă față de creștini, considerați dușmanii interni ai imperiului, la fel cum barbarii erau dușmanii externi. Deoarece religia romană avea ca scop politic asigurarea protecției zeilor acordate statului și poporului roman (*pax deorum*), se cerea pedepsită orice impietate care rupea alianța dintre stat și divinitățile tradiționale romane. Refuzând închinarea la acești zei prin efectuarea de sacrificii, creștinii erau implicit dușmani ai statului³, fiind considerați *inimicos deorum et hostes religionum publicarum* („dușmani ai zeilor și trădători ai religiei statului”)⁴. Nerespectarea cultului imperial de către creștini nu a fost decât un aspect al refuzului de a face aceste sacrificii; persecuțiile nu au vizat venerarea împăratului, ci a zeilor în general⁵. În concepția romană, orice *negligentia* în privința respectării cultelor tradiționale era pedepsită, și de aceea, pe timpul crizei secolului al III-lea, diversele nenorociri (epidemii, cutremure, înfrângeri) au fost atribuite pierderii protecției divine, iar favorurile zeilor trebuiau recăștigate prin sacrificii efectuate de către toți cetățenii, indiferent de religia în care credeau. Creștinismul era un obstacol în calea acestei restaurări a protecției divine, deoarece adepții săi refuzau sacrificiile⁶.

Persecuția a devenit o politică de stat sistematică abia în ultimii ani ai domniei lui Diocle-

țian (284-305), fiind consecința finală a atitudinii sale conservatoare, care impunea disciplină și respectarea obiceiurilor strămoșești (*mos maiorum*), dar ea a fost precedată de unele acțiuni izolate decise pe plan local. Trebuie subliniat că pacea oficială instituită prin edictul de toleranță al lui Gallienus din 260 a rămas în vigoare până la edictul care va fi dat de Dioclețian în 303⁷. Aceste acțiuni se explicau prin faptul că autoritățile impuneau obligativitatea sacrificiilor ocazionate de unele evenimente politice. La împlinirea celor zece ani de domnie ai lui Dioclețian, prefectul Egiptului a emis un edict (datat 10 octombrie 293) care ordona ca oricine servea în armată să facă sacrificii, în caz contrar fiind exclus. În acel moment, Egiptul se afla sub comanda *caesarului* Galerius, și de aceea este posibil ca edictul să transmită un ordin expres al acestuia. Sacrificiile exprimau adeziunea față de împărat, fiind o legătură între popor, împărat și zei. Refuzul de a sacrifica era o amenințare la adresa securității imperiului, căci îndepărta ajutorul divin acordat împăratului. Astfel, un militar care nu sacrifica era pe cale de consecință un dușman al imperiului, un trădător. Edictul nu-i amintea pe creștini, dar numai ei puteau intra sub incidența sa, deoarece ei erau singurii cetățeni care refuzau să îndeplinească sacrificiile⁸. Cu alte cuvinte, nu apartenența în sine la creștinism era incriminată, ci refuzul de a îndeplini un ritual obligatoriu pentru toți supușii, iar asemenea incidente izolate au făcut să existe martiri și în timpul lui Aurelian și Probus, precum și în epoca lui Dioclețian, dar înainte de marea persecuție care a început în 303.

Excluderea creștinilor din armată a fost ordonată înaintea declanșării persecuției generalizate. Dioclețian se mâniase că un haruspiciu eșuase pentru că militarii din gardă creștini își făcuseră semnul crucii. Incidentul s-a petrecut la oracolul lui Apollo de la Daphne de lângă Antiochia în anul 299, după încheierea păcii cu Persia. Respingerea datării în 297 sau 298 și stabilirea locului unde s-a efectuat sacrificiul au fost demonstrate de Elizabeth DePalma Digeser, care a comparat relatările complementare ale lui Lactantius, Eusebius și Gelasius⁹. Pentru

a se respecta religia tradițională, Dioclețian și Galerius au cerut tuturor comandanților să-i oblige pe militari să îndeplinească sacrificii, cei care refuzau fiind excluși din armată¹⁰. Dioclețian se arătase mai tolerant până atunci, dar a cedat insistențelor lui Galerius, care fiind recent victorios în războiul contra Persiei din 297-298, se bucura atunci de un mare prestigiu. Așadar, epurarea creștinilor din armată a fost o inițiativă luată de Galerius¹¹. Prezența creștinilor în garda imperială și în armata de manevră (*comitatus*) era relativ numeroasă și notorie. Au existat și înainte de marea persecuție, în timpul lui Dioclețian, unii martiri militari, dar ei au fost condamnați nu pentru apartenența în sine la creștinism, ci pentru că nu s-au supus legilor statului și regulamentele militare. Cazul cel mai cunoscut este al lui Maximilianus. În anul 295, el a refuzat să fie recrutat în armată pe motiv că religia sa creștină i-ar interzice aceasta. La judecată, guvernatorul provinciei Mauretania Caesariensis i-a respins acest argument, arătând că există creștini până și în corpul de elită al armatei, *sacer comitatus: in sacro comitatu dominorum nostrorum Diocletiani et Maximiani Galerii milites christiani sunt et militant*¹². Așadar, în anul 295 exista un număr destul de mare de creștini în eșalonul cel mai important al armatei romane, iar acest fapt nu intra în contradicție pe moment nici cu sentimentele acestora, dar nici cu atitudinea puterii imperiale.

Doar după încheierea războiului cu Persia în 299 Dioclețian și Galerius și-au permis să renunțe din motive religioase la unii dintre militari. Pe timpul conflictului, chiar dacă ar fi existat o intenție de epurare, aceasta nu era de dorit, căci ar fi putut reduce în mod considerabil efectivele și ar fi afectat chiar și structura de comandă¹³. Iată un caz semnificativ. Un ofițer superior, denumit *tribunus* sau *stratiles*, pe nume Andrei, aflat în subordinea ducelui provinciei Syria Euphratensis, era creștin. În campania din 297, atunci când forțele persane superioare numeric au trecut Eufratul, el a intrat în luptă invocând ajutorul lui Dumnezeu, cerându-le soldaților să facă la fel. Andrei a învins, dar a fost denunțat de alți ofițeri invidioși

și a fost raportat lui Galerius. Împăratul a decis să fie ținut sub supraveghere, dar Andrei a plecat în Cilicia cu acei soldați care se convertiseră la creștinism. Acolo vor fi masacrați la 19 august 305, după ce vor fi emise edictele contra creștinilor. Anul a putut fi stabilit cu precizie, deoarece doar atunci, în perioada persecuției, 19 august a fost duminică, ziua menționată de actul martiric¹⁴. Ceea ce deducem de aici este că pe timpul desfășurării războiului, creștinii puteau fi eventual supravegheați, dar nu excluși din armată. Rațiunea militară a prevalat atunci.

După epurarea parțială a armatei, a urmat persecuția generalizată. Creștinii trebuiau combătuți pentru că din cauza lor se rupsesse *pax deorum*, astfel abătându-se diverse nenorociri asupra statului roman. Primul edict contra creștinilor a fost emis la 23 februarie 303 la Nicomedia. Conform informațiilor transmise de Lactantius și Eusebius, se ordona distrugerea bisericilor și confiscarea cărților sacre. Prin al doilea edict emis a doua zi, creștinii cu poziții sociale superioare (*honestiores*) își pierdeau rangurile, iar libertății creștini au fost readuși în sclavie. Totuși, la insistențele lui Dioclețian, acest edict nu prevedea nici pedeapsa cu moartea și nici obligația generală de a face sacrificii. Al treilea edict ordona arestarea tuturor conducătorilor bisericii. Amnistierea lor era permisă dacă îndeplineau sacrificiile către zei. A fost emis cu ocazia celebrării celor 20 de ani de domnie ai lui Dioclețian de la 20 noiembrie 303, când s-a dat o amnistie generală. Situația s-a agravat după ce Galerius a dat al patrulea edict, în februarie sau martie 304. Acesta ordona ca toată populația să facă sacrificii și ofrande către zei¹⁵. Pe baza acestor edicte, creștinii au fost arestați în special în provinciile orientale aflate sub conducerea lui Galerius, cei mai mulți martiri fiind atestați în Palestina și Egipt. Maximinus Daza, care devenise *caesar* la 1 mai 305, a contribuit și el la persecuție în provinciile aflate sub controlul său (a emis un al cincilea edict în anul 309)¹⁶.

Edictele anticeștine din anii 303-309 au avut efecte și în provinciile dunărene aflate sub comanda lui Galerius, de la Sirmium și până la

litoralul pontic. Este de observat însă că în provinciile pannonice și în Noricum, creștinismul a fost mai puțin răspândit în armată. Cu excepția lui Valerius Ursicinus, *tribunus lanciariorum* de la Sirmium, ucis în 303, nu sunt atestați martiri din mediul militar în aceste provincii, spre deosebire de ce se constată în Moesia Secunda și Scythia. În acei ani, Galerius se afla chiar în zonă, luptând contra carpilor (reședința sa fiind atunci când la Thessalonic, când la Serdica). Începând din vara anului 299, când a revenit în partea europeană a imperiului și până în 306, Galerius a purtat mai multe campanii contra barbarilor de la nord de Dunăre. Conflictele nu au fost menționate în izvoarele narative decât în mod foarte sumar, datările fiind însă posibile prin interpretarea inscripțiilor care conțin titlurile de *Sarmaticus Maximus* și *Carpicus Maximus*. Galerius a primit titlul *Sarmaticus Maximus II* după un război care se poate data în 299 (primul titlu era cel al lui Dioclețian din 294, preluat și de Galerius). Monede emise în anul 300 la Heraclea și Thessalonic poartă inscripția VICTORIA SARMATICA¹⁷. Tot în 299, plecând probabil de la Sirmium, Galerius i-a atacat pe marcomani, triburi germanice care trăiau la nord de Pannonia¹⁸. Primul conflict al lui Galerius cu carpii este databil în 301 (prin coroborarea titlurilor de victorii menționate în diverse inscripții). Următoarea campanie contra carpilor și sarmaților se datează în 302, când Galerius devine *Carpicus Maximus II* și *Sarmaticus Maximus III*. În toamna anului 303, în 304 și 305 sunt atestate alte conflicte cu carpii. Astfel, în 305 Galerius ajunsese la al cincilea titlu de *Carpicus Maximus*, menționat în diploma militară emisă pentru pretorianul Valerius Clemens la 7 ianuarie 306, descoperită la Granaione di Campagnatico¹⁹.

În această stare permanentă de război care a atins punctul culminant în anul 303, era normal ca și creștinii din trupele dislocate la Dunărea de Jos sub comanda directă a lui Galerius să fi fost supuși în mai mare măsură prigoanei, ei fiind considerați trădători. În schimb, în anii 303-305 a fost liniște în sectorul frontierei aflat

în contact cu sarmații, și poate de aceea legiunile din Pannonia Secunda și Valeria au fost mai puțin vizate de acțiunile anti-creștine.

În legiunea *XI Claudia* de la Durostorum se afla și un soldat creștin, Dasius (numele îl arată a fi de origine illyră²⁰). Fiindcă a refuzat să participe la sărbătoarea Saturnaliilor²¹, a fost denunțat de camarazii săi și a fost judecat în pretoriu de către guvernatorul provinciei Bassus, fiind decapitat la 20 noiembrie 303, deoarece nu s-a supus ordinului de a se închina împăraților (acesta a fost motivul real al condamnării sale). Moaștele sale vor ajunge în final în biserica San Pellegrino de la Ancona²². Alți martiri militari de la Durostorum au fost Passicrates și Valentinian (ucis la 25 mai 303), precum și Nicandru și Marcianus (la 5 sau 17 iunie 303)²³. Este posibil ca martirii Passicrates, Valentio, Marcianus și Nicandru să fie cei depuși în mormântul comun descoperit în 1988, la Silistra, la periferia necropolei romane²⁴. Tot la Durostorum, la 27 mai 303, a suferit moartea martirică și un veteran Iulius, care provenea tot din legiunea *XI Claudia*. El a refuzat să sacrifice zeilor și de aceea a fost adus în fața judecății lui Maximus, care urmasa la conducerea provinciei Moesia Secunda. El îi condamnase și pe Nicandru și Marcianus. Maximus a încercat să-l înduplece pe Iulius să abjure credința sa, oferindu-i chiar și bani. A fost condamnat la moarte și decapitat. L-a urmat în moartea martirică și soldatul Hesychius²⁵. De fapt, toate aceste relatări provin dintr-un singur act martiric despre militarii creștini de la Durostorum. Evenimentele s-au petrecut în 303, nu în 304, cum se consideră uneori, deoarece Maximus i-a oferit lui Iulius *decennalium pecunia*, adică premiul oferit militarilor cu ocazia sărbătoririi celor 10 ani de domnie ai lui Galerius²⁶. Dacă informațiile sunt corecte, Maximus a fost înlocuit cu Bassus în vara sau toamna anului 303, și este probabil că aceasta s-a petrecut cu ocazia unei inspecții a lui Galerius.

La Tropaeum Traiani, în cripta bazilicii A zisă și „forensis”, au fost depuse moaștele mai multor martiri necunoscuți, dar osemintele au fost descoperite răvășite. Studiul antropologic a relevat că au fost înhumate cinci persoane,

dintre care una prezintă caracteristici specifice alaniilor. Vârstele apropiate, taliile înalte și starea bună de sănătate a oaselor indică originea militară a martirilor, ceea ce arată cu multă probabilitate datarea în cursul persecuției din 303-304²⁷.

Nu doar creștinii din armată au fost vizati de aceste acțiuni care, în mentalitatea epocii, asigurau securitatea imperiului. Persecutarea creștinilor civili din provinciile dunărene s-a desfășurat în același timp, în anii 303-304, nu mai devreme. La această concluzie se ajunge prin reexaminarea datării martiriului celor doi sfinți de la Halmyris, Epictet și Astion. Senzaționala descoperire din cripta basilicii de la Murighiol efectuată de Mihail Zahariade în 2001 a adus confirmarea definitivă a credibilității actului martiric al sfinților Epictet și Astion²⁸, considerat uneori ori fantezist, ori referitor la *Almirida* din Hispania. Cercetările arheologice și antropologice efectuate asupra osemintelor din cripta de la Murighiol i-o restituie categoric²⁹. Pe scurt, textul publicat în *Acta Sanctorum* în 1721 relatează cum cei doi creștini care se stabiliseră cu mai mult timp în urmă în cetate au fost condamnați atunci când ducele provinciei, Latronianus, a aflat că ei fac prozești care din acest motiv refuză să mai îndeplinească sacrificiile cuvenite zeilor. Ziua pătimirii lor este 8 iulie. Ducele (menționat cu acest titlu de *dux* în izvor) venise la Halmyris în inspecție: „a inspectat timp de trei zile lucrările publice și instituțiile împărătești care erau acolo” (*et cum per triduum opera publica, et imperialia ministeria, quae ibidem erant, pervidisset*). În lucrări anterioare descoperirii, dar și după aceea, Mihail Zahariade a datat evenimentele în anul 290, dar fără a elabora o argumentație în acest sens și fără a explica de ce respinge alte datări³⁰. Emilian Popescu a observat că de fapt nu există nici o justificare pentru anul 290 și că este mai probabilă o datare mai târzie³¹, iar Ion Barnea aprecia că martiriul s-a petrecut probabil între anii 290-300³². De asemenea, datarea în 303 sau 304 este susținută de Rajko Bratož în repertoriul martirilor din provinciile dunărene³³, precum și de Nicolae Dănilă, în „martirologiul daco-roman” alcătuit

prin colacionarea datelor din martirologiile orientale și occidentale³⁴. După descoperirea moaștelor celor doi sfinți și după mediatizarea ei, datarea în 290 a fost adoptată fără discuții, inclusiv de către Biserica.

Datarea în 290 este menționată în *Acta Sanctorum*, dar în introducerea editorilor bollandiști, nu în izvorul propriu-zis, care nu oferă ca reper cronologic decât domnia lui Dioclețian (*temporibus Diocletiani*). Nu cunoaștem pe ce bază a fost ales acest an de editorii din 1721, dar considerăm că datarea respectivă nu poate fi preluată necritic, fără a analiza contextul general al evenimentelor, adică marea persecuție din timpul lui Dioclețian și Galerius, mult mai bine cunoscută acum decât acum trei secole. Nicolae Dănilă a subliniat valoarea unei informații din izvor care a fost trecută cu vederea: Epictet și Astion s-au cunoscut pe când Dioclețian deja domnea, iar ei au petrecut împreună 17 ani, ceea ce face imposibilă datarea martiriului în 290 și oferă ca *terminus post-quem* pentru moartea celor doi anul 301. Personal nu atribuim o valoare prea mare acestei deducții, pentru că nu putem fi siguri de veridicitatea informației. Autorul actului martiric se putea înșela asupra momentului când Epictet și Astion s-au cunoscut, și chiar și asupra duratei conviețuirii lor.

Singurele cazuri de moarte martirică din timpul lui Dioclețian anterioare anului 303 nu au fost cauzate de apartenența la creștinism ca atare, ci de situații particulare, precum refuzul lui Maximilianus de a fi recrutat. Examinarea informațiilor cunoscute despre martirii din provinciile dunărene și din Illyricum din epoca lui Dioclețian a arătat că toți au pătimit începând din anul 303³⁵. Desigur că acest fapt nu este în sine o dovadă pentru o datare similară și pentru Epictet și Astion, dar este un indiciu care trebuie să ne dea de gândit. Există însă în izvor un pasaj care clarifică momentul în care poate fi plasat martiriul. Motivul pentru care ei au fost condamnați rezultă din text. Vindecările miraculoase săvârșite de Epictet și Astion i-au determinat pe locuitori să nu mai facă sacrificii zeilor: „sunt niște răufăcători primejdioși și vrăjitori, care prin învățăturile lor otrăvi-

te îndepărtează pe mulți de la jertfele datorate zeilor” (*malefici sunt et magi, multos per sua veneficia averterent jam a sacrificiis deorum*)³⁶. Or, acest fapt însemna că, din cauza celor doi, cetățenii din Halmyris încălcau în masă al patrulea edict contra creștinilor, dat în primăvara anului 304, care impunea obligativitatea acestor sacrificii pentru întreaga populație. Circumstanța agravantă era producerea acestui delict într-o fortificație de frontieră, cu mare importanță pentru sistemul defensiv al provinciei (primul port din amonte de gura Dunării). În mintea păgânilor de atunci, nerespectarea ritualului sacrificiilor putea atrage mânia zeilor, manifestată de exemplu prin victoria barbarilor asupra trupelor aflate sub comanda lui Latronianus.

Considerăm că inscripția din 301-302, care a fost pusă la Halmyris cu ocazia încheierii lucrărilor de reconstrucție³⁷, este un indiciu cronologic pentru inspecția lui Latronianus. Așadar, pătımirea celor doi sfinți de la Halmyris se încadrează în șirul de persecuții declanșat la inițiativa lui Galerius în 303, mai întâi în garnizoana legiunii XI Claudia de la Durostorum, în primăvara anului 303, în condițiile stării de război existente pe *limes*. Descoperirea din 2001 a oferit o confirmare arheologică sigură a unei surse hagiografice care multă vreme a fost privită cu scepticism. Spre deosebire de cripta de la Niculițel, unde datarea pătımirii celor două grupuri de martiri rămâne incertă, la Halmyris putem avea siguranța datei de 8 iulie 304 pentru martiriul sfinților Epictet și Astion.

¹ R. Hartmann, *Securitas*, în *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Zweite Reihe, vol. II A/1, Stuttgart, 1921, col. 1001-1003.

² *Panegyricus Constantio Caesari dictus*, 3.3 (In Praise of Later Roman Emperors: The “Panegyrici Latini”, introduction, translation, and historical commentary by C. E. V. Nixon and B. Saylor Rodgers, Berkeley, Los Angeles, 1995, p. 112, 544); J. Kolendo, *Une inscription inconnue de Sexaginta Prista et la fortification du Bas Danube sous la Tétrarchie*, „Eirene. Studia graeca et latina”, Praga, 5, 1966, p. 154.

³ M. Sordi, “*Pax deorum*” e libertà religiosa nella storia di Roma, în *La pace nel mondo antico*, a cura

di M. Sordi (Contributi dell'Istituto di Storia Antica dell'Università di Milano, XI), Milano, 1985, p. 146-150; E. DePalma Digeser, *Religion, Law and the Roman Polity: The Era of the Great Persecution*, în C. Ando, J. Rüpke (ed.), *Religion and Law in Classical and Christian Rome*, Stuttgart, 2006, p. 68-78.

⁴ Lactantius, XI, 6 (*Despre moartea persecutorilor*. Ediție bilingvă. Traducere de C. Bejan. Studiu introductiv, tabel cronologic, note explicative și anexe de D. Mirșanu, Iași, 2011, p. 66-67).

⁵ F. Millar, *The Imperial Cult and the Persecutions*, în W. Den Boer (ed.), *Le Culte des souverains dans l'Empire romain* (Entretiens sur l'Antiquité classique, XIX, Fondation Hardt), Genève, 1973, p. 145-165.

⁶ M. Sordi, “*Pax deorum*”..., p. 149-150; S. Williams, *Diocletian and the Roman recovery*, London, 1985, p. 174; J. Roldanus, *The Church in the Age of Constantine. The theological challenges*, London, New York, 2006, p. 28-29.

⁷ H. Grégoire, *Les persécutions dans l'Empire Romain*, Bruxelles (Académie Royale de Belgique. Mémoires de la Classe des Lettres. Collection in-8°, 11e série, tome 56, fasc. 5), 1964, p. 64; M. Sordi, *I rapporti fra il Cristianesimo e l'impero dai Severi a Gallieno*, în *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, ed. H. Temporini, W. Haase, vol. II, 23/I, Berlin-New York, 1979, p. 371-374.

⁸ R. Bagnall, J. Rives, *A Prefect's Edict Mentioning Sacrifice*, „Archiv für Religionsgeschichte”, München, 2, 2000, 1, p. 81-86.

⁹ E. DePalma Digeser, *An Oracle of Apollo at Daphne and the Great Persecution*, „Classical Philology”, 99, 2004, 1, p. 57-77. Pentru datarea în 297 sau 298: A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, Baltimore 1986, I, p. 71; D. Woods, *Two Notes on the Great Persecution*, „Journal of Theological Studies”, New Series, 43, 1992, p. 128-134; B. Leadbetter, *Galerius and the Will of Diocletian*, London, New York, 2008, p. 128-130.

¹⁰ Lactantius, X, 1-5 (ed. Bejan, p. 62/63-64/65); H. Delehaye, *La persécution dans l'armée sous Dioclétien*, „Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques”, 1921, p. 154-156; T. Barnes, *Sossianus Hierocles and the Antecedents of the “Great Persecution”*, „Harvard Studies in Classical Philology”, '80, 1976, p. 254-256; J. Helgeland, *Christians and the Roman Army from Marcus Aurelius to Constantine*, în *Aufstieg und Niedergang...*, vol. II, 23/I, Berlin-New York, 1979, p. 789-790; P. Keresztes, *From the Great Persecution to the Peace of Galerius*, „Vigiliae christianae”, 37, 1983, 4, p. 380-381; D. Van Berchem, *Des soldats chrétiens dans la garde impériale. Observations sur*

le texte de la Vision de Dorotheos (Papyrus Bodmer XXIX), „Studii clasice”, 24, 1986, p. 160.

¹¹ H. Delehay, *La persécution...*, p. 154; P. Keresztes, *From the Great Persecution...*, p. 381.

¹² H. Delehay, *La persécution...*, p. 165-166; D. Van Berchem, *Des soldats chrétiens...*, p. 160; H. Elton, *Warfare and the military*, in N. Lenski, *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 335; B. Leadbetter, *Galerius...*, p. 128.

¹³ P. Davies, *The origin and purpose of the persecution of AD 303*, „Journal of Theological Studies”, New Series, 40, 1989, 1, p. 93; R. Rees, *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh, 2004, p. 62.

¹⁴ *Bibliotheca Hagiographica Graeca*. Troisième édition mise à jour et considérablement augmenté par François Halkin, I, Bruxelles, 1957, p. 38; *Bibliotheca Sanctorum*, I, Roma, 1961, col. 1127-1129; D. Van Berchem, *Des soldats chrétiens...*, p. 161.

¹⁵ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, VIII, 2.4; 6.8-10 (Eusebiu de Cezareea, *Scrieri. Partea întâia. Istoria bisericească. Martirii din Palestina*, traducere, studiu, note și comentarii de T. Bodogae, București, 1987, p. 315, 320); Lactantius, XII-XV (ed. Bejan, p. 66/67-72/73; H. Grégoire, *Les persécutions...*, p. 78-80; P. Keresztes, *From the Great Persecution...*, p. 382-384; S. Williams, *Diocletian...*, p. 175-176; R. Bagnall, J. Rives, *A Prefect's Edict...*, p. 85; B. Leadbetter, *Galerius...*, p. 132-134.

¹⁶ M. Besnier, *L'empire romain de l'avènement des Sévères au Concile de Nicée*, Paris, 1937, p. 318-333; P. Keresztes, *From the Great Persecution...*, p. 383-384; S. Corcoran, *The empire of the Tetrarchs: imperial pronouncements and government, AD 284-324*, Oxford, 1996, p. 179-182, 185; R. Bagnall, J. Rives, *A Prefect's Edict...*, p. 85; R. Rees, *Diocletian...*, p. 62-66.

¹⁷ Eutropius, IX, 25.2 (Flavius Eutropius, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediție critică bilingvă, studiu introductiv, traducere, note explicative și comentarii de Gh. I. Șerban, Brăila, 1997, p. 216-217); *The Roman Imperial Coinage*, VI (From Diocletian's Reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313), ed. C. H. V. Sutherland, London, 1967, p. 503, 510, 521, 530; A. Mócsy, *Pannonia and Upper Mesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London, 1974, p. 272; T. D. Barnes, *Imperial Campaigns A.D. 285-311*, „Phoenix”, 30, 1976, 2, p. 187-188; B. Leadbetter, *Galerius...*, p. 99; H. Gračanin, *The Role of Illyricum in the Tetrarchic Wars*, in *Diocletian, Tetrarchy and Diocletian's Palace on the 1700th Anniversary of Existence*, ed. N. Cambi, J. Belamarić, T. Marasović, Split, 2009, p. 600.

¹⁸ Aurelius Victor, XXXIX, 43 (Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus/Carte despre împărați*.

Traducere de M. Paraschiv. Ediție bilingvă. Studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de N. Zugravu, Iași, 2006, p. 176/179); *Consularia Constantinopolitana*, a. 299 (R. W. Burgess, *The Chronicle of Hydatius and the Consularia Constantinopolitana: Two Contemporary Accounts of the Final Years of the Roman Empire*, Oxford, 1993, p. 234); A. Arnaldi, *La successione dei cognomina devictarum gentium e le loro iterazioni nella titolatura dei primi tetrarchi*, „Rendiconti dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, Classe di lettere”, 106, 1972, 1, p. 48-49; A. Mócsy, *Pannonia...*, p. 272; W. Kuhoff, *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284-313 n. Chr.)*, Frankfurt am Main, 2001, p. 223-224; B. Leadbetter, *Galerius...*, p. 100.

¹⁹ M. Bizzari, G. Forni, *Diploma militare del 306 D.C. rilasciato a un pretoriano di origine italiana*, „Athenaeum. Studi periodici di letteratura e storia dell'Antichità”, 38, 1960, 1-2, p. 7, 17; J. Kolendo, *Les guerres contre les Carpes pendant les dernières années de la tétrarchie*, in J. Bibauw (ed.), *Homages à Marcel Renard*, vol. II. *Histoire. Histoire des religions. Epigraphie* (Collection Latomus, 102), Bruxelles, 1969, p. 378-384; A. Arnaldi, *La successione...*, p. 49; N. Gostar, *Les titres impériaux Dacicus Maximus et Carpicus Maximus*, in *Actes de la XIIe Conférence Internationale d'études classiques Eirene*, Bucarest, 1975, p. 647; T. D. Barnes, *Imperial Campaigns...*, p. 188-193; B. Leadbetter, *Galerius...*, p. 99, 101; H. Gračanin, *The Role...*, p. 600.

²⁰ Pentru acest nume, vezi I. I. Russu, *Illirii. Istoria, limba și onomastica. Romanizarea*, București, 1969, p. 196-199.

²¹ Timp de o săptămână, cel ales pentru a-l întruhipa pe zeu ca rege al Saturnaliilor se bucura de toate plăcerile, după care era sacrificat, dar acest ritual fusese interzis din epoca lui Hadrian. În cazul de față, nu este exclus ca soldații să fi practicat un ritual specific religiei lui Zalmoxis, căci textul grec al actului martiric îl menționează pe Kronos, pe care unii autori antici îl asimilau zeului get. Vezi R. Pillinger, *Das Martyrium des Heiligen Dasius (Text, Übersetzung und Kommentar)*, „Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse”, Wien, 517, 1988, p. 35-38; V. Tăpkova-Zaimova, *Who's who dans les textes sur saint Dasius ?*, in *Historiae Diversitas. Festschrift für Vladimir Iliescu zum 80. Geburtstag am 8. August 2006 von seinem Schülern, Freunden und Kollegen dargebracht*, ed. V. Lica, Galați, 2006, p. 148-150.

²² F. Cumont, *Les actes de Saint Dasius*, AnBoll, 16, 1897, p. 5-16; H. Delehay, *Les légendes grecques des saints militaires*, Paris, 1912, p. 265-268; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces*

danubiennes de l'Empire Romain, Paris, 1918, p. 110-116; *Bibliotheca Hagiographica Graeca...*, I, p. 151; *Izvoarele istoriei creștinismului românesc*. Traduceri inedite din latină și greacă de M. Paraschiv, C. Tărnăuceanu, W. Dancă, Iași, 2008, p. 783; R. Constantinescu, *Les martyrs de Durostorum*, „Revue des Études Sud-Est Européennes”, 5, 1967, 1-2, p. 10-11; J. Helgeland, *Christians...*, p. 783-784; *Actele martirice*. Studiu introductiv, traducere, note și comentarii de I. Rămureanu, București, 1982, p. 241-255; R. Pillinger, *Das Martyrium...*, p. 5-53; I. Barnea, *Sfinții martiri „Dasius” de la Durostorum și Axiopolis*, „Biserica Ortodoxă Română”, 107, 1989, 5-6, p. 146-148; N. Dănilă, *Martyrologium Daco-Romanum*, București, 2003, p. 59; R. Bratož, *Verzeichnis der Opfer der Christenverfolgung in den Donau- und Balkanprovinzen, in Diokletian und die Tetrarchie. Aspekte einer Zeitenwende*, ed. A. Demandt, A. Goltz, H. Schlang-Schöningen, Berlin, New York, 2004, p. 234-235; G. Atanasov, *Hristijanskij Durostorum-Drăstăr (The Christian Durostorum-Drăstăr)*, Varna, 2007, p. 17-22, 393-394; M. Cătoi, *Le christianisme au Bas-Danube à la veille de la Grande Persécution*, in *The Christian Mission on the Romanian Territory during the First Centuries of the Church. 1600 Years since the Falling Asleep in the Lord of Saint Theotim I of Tomis. The Acts of the International Symposium at the Center for Studies and Historic-Religious Researches of the European South-East Area “Holy Apostle Andrew”*, Ovidius University, 27 November, 2007, Constanța, 2009, p. 203.

²³ *Bibliotheca Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis*, I, Bruxelles, 1898-1899, p. 675; *Izvoarele...*, p. 653, 697, 699, 709, 731, 777, 815; H. Delehay, *Les légendes...*, p. 268-272; J. Zeiller, *Les origines...*, p. 55-57; R. Constantinescu, *Les martyrs...*, p. 9; N. Dănilă, *Martyrologium...*, p. 23, 26, 34, 37, 38, 40; R. Bratož, *Verzeichnis...*, p. 234, 236-237; G. Atanasov, *Sept martyrs de Dorostol qui ont brûlé en l'année 304*, in *The Christian Mission...*, p. 42-44.

²⁴ G. Atanasov, *Hristijanskijat...*, p. 49-54, 397; G. Atanasov, *Sept martyrs...*, p. 46-50.

²⁵ *Bibliotheca Hagiographica Latina...*, I, p. 675-676; *Izvoarele...*, p. 653, 697-698, 703, 709, 731, 757, 777, 815; H. Delehay, *Les légendes...*, p. 268-269; J. Zeiller, *Les origines...*, p. 56-59; J. Helgeland, *Christians...*, p. 787-789; N. Dănilă, *Passio Sancti Iulii Veterani Martyris Durostorensis (BHL 4555) (Contribuții la istoria creștinismului daco-roman)*, „Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Theologia Graeco-Catholica Varadiensis”, 45, 2000, 2, p. 179-193; N. Dănilă, *Martyrologium...*, p. 35, 39; R. Bratož, *Verzeichnis...*, p. 233-234; G. Atanasov, G. Atanasov, *Hristijanskijat...*, p. 27-29, 395; G. Atanasov, *Sept martyrs...*, p. 39-40.

²⁶ H. Delehay, *Les légendes...*, p. 268-269; J. Helgeland, *Christians...*, p. 787; M. Cătoi, *Le christianisme...*, p. 206-207.

²⁷ I. Barnea, *Bazilica „simplă” (A) de la Tropaeum Traiani*, „Pontica”, 11, 1978, p. 181-187; N. Mirițoiu, D. Nicolăescu-Plopșor, *Analiza antropologică a osemintelor descoperite în cripta bazilicii „simple” (A) de la Tropaeum Traiani*, ibidem, p. 189-207; I. Bogdan-Cătănciu, *Cetatea romano-bizantină. Ultima schimbare urbană, bazilica A* (<http://www.cimec.ro/Arheologie/tropaeum/cetrb/basilicaa/index.html>); M. Cătoi, *Le christianisme...*, p. 204.

²⁸ *Acta Sanctorum Iulii*, II, Antverpiae, 1721, p. 538-551; *Bibliotheca Hagiographica Latina...*, I, p. 386; *Izvoarele...*, p. 784-793; Em. Popescu, *Martiri și sfinți din Dobrogea*, „Studii Teologice”, 41, 1989, 3, p. 46-54; N. Dănilă, *Martyrologium...*, p. 44; V. H. Baumann, *Sângele martirilor*, Constanța, 2004, p. 48-49, 55-58; R. Bratož, *Verzeichnis...*, p. 242-243.

²⁹ M. Zahariade, O. Bounegru, *Despre începuturile creștinismului la Dunărea de Jos: Martyrium-ul de la Halmyris*, în L. Naclad (ed.), *Izvoarele creștinismului românesc*, Constanța, 2003, p. 115-126; Idem, *The Basilica Episcopalis and the Martyrs' Tomb from Halmyris*, in *Studia historica et theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu* (ed. C. C. Petolescu, T. Teoteoi, A. Gabor), Iași, 2003, p. 157-162; M. Zahariade, *The Halmyris Episcopal Basilica and the Martyrs' Crypt*, „Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia”, Roma-Paris, 5, 2001-2003 (2006), p. 143-168; Idem, *The Episcopal Basilica from Halmyris and the Crypt of Epictetus and Astion*, „Thraco-Dacica”, serie nouă, 1 (24), 2009 (2010), p. 131-150.

³⁰ M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam, 2006, p. 22, 41, 50, 94, 106, 139, 203, 238; Idem, *A Historical Commentary to a Hagiographic Text: Passio Epicteti Presbyteri et Astionis Monachi*, in *The Christian Mission...*, p. 90-91; Idem, *The Episcopal Basilica...*, p. 148. Într-o lucrare mai veche (*Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988, p. 43) opta pentru anul 293.

³¹ Em. Popescu, *Martiri...*, p. 53-54; E. Popescu, *Saints Epictète et Astion, martyrs à Halmyris*, in Idem, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994, p. 99.

³² I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982, p. 24.

³³ R. Bratož, *Verzeichnis...*, p. 242-243.

³⁴ N. Dănilă, *Martyrologium...*, p. 71.

³⁵ R. Bratož, *Verzeichnis...*, p. 209-252.

³⁶ *Acta Sanctorum...*, p. 544; *Izvoarele...*, p. 788-789.

³⁷ M. Zahariade, *The Halmyris Tetrarchic Inscription*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, 119, 1997, p. 228-236.

TATARS AND SERBS AT THE END OF THE THIRTEENTH CENTURY

ALEKSANDAR UZELAC *

Abstract

The last decades of the Thirteenth century in the South East Europe and Lower Danube basin were marked by the rise of Mongol prince Nogai, “maker of the khans”. At the height of his power, his influence extended south of Danube, as far to the west as Medieval Serbia. The main topic of this article is an analysis of Serb-Tatar political and military relations, and their assessment, in the context of Nogai’s expansion in the Balkans and foreign policy of King Stephen Uroš II Milutin (1282-1321).

Keywords: *Tatars, Serbs, Nogai, Stephen Uroš II Milutin, Stephen Dragutin, XIII-XIV Century, Lower Danube, Braničevo*

Nogai (c. 1240-1299) is perhaps the most enigmatic and controversial figure in the history of the Golden Horde¹. He officially declared himself a Muslim, but his two chief wives were an orthodox Byzantine princess and a Mongol lady converted to Roman Catholicism; he was “maker of the khans” but never sat on the throne of Sarai himself; he was recognized as an emperor (tsar) among the Eastern and Southern Slavs even before he eventually became *de facto*, and *de jure* independent ruler; finally, he fought against the neighboring Christian states – Bulgaria, Byzantium, Hungary and Poland, but his ultimate downfall came as a result of clash with his cousin Tokhta, whom he put on the throne of Sarai in 1291.

From an establishment in the Lower Danube region, in the late 1260s – early 1270s², until his death in 1299, Nogai’s shadow hung over the

medieval Balkans, covering Bulgarian empire, Serbia, and heavily influencing Byzantine foreign policy. It is a fact that Serb-Tatar relations of the time are scarcely documented. Even the main source, *Vita* of Serbian king Stephen Uroš II Milutin (1282-1321), written by Archbishop Danilo II around 1324, provides only their partial and biased image, from one-sided point of view³. However, his report, compared with other sources, provides enough material to outline these relations, as well as their critical assessment.

Prelude: Byzantine-Tatar attack on Serbia

First decade of Nogai’s rule in the Lower Danube was characterized with an establishment of diplomatic relations with Mamluk

* Institute of History, Belgrade.

Sultans in Egypt and a political alliance with Byzantium. Around 1273, Nogai took as his wife Euphrosyne, illegitimate daughter of emperor Michael VIII Paleologus (1258-1282)⁴. The alliance was beneficial, as Nogai intervened, on behalf of Byzantium, in Bulgaria torn apart by war during the so-called uprising of Ivaylo (1277-1280)⁵. Relations between Michael VIII and Nogai were at their peak, and Byzantium could rely on Mongol power in order to cope with Thessaly and Serbia, two Balkan allies of Charles of Anjou, pretender to the imperial throne in Constantinople⁶.

Although Michael's skillful diplomacy thwarted Charles' plans, his Balkan allies remained a threat on the Western and Northern borders. In the fall of 1282 Stephen Uroš II Milutin replaced his older brother Stephen Dragutin on the Serbian throne. The change of government was marked with more aggressive posture of Serbs towards their southern neighbor; before the end of 1282, Serbian forces occupied northern Macedonia, including the city of Skopje⁷. In the meantime, Thessaly, which traditionally contested legitimacy and authority of Paleologus dynasty, was perceived as more dangerous opponent on the Byzantine side. Michael VIII therefore sought the help of his son-in-law – Nogai, in order to use the Tatar forces to crush sebastocrator John Angel and “exterminate him and the flower of Thessalian nobility”. Nogai promptly answered by sending his 4000 cavalymen in Thrace. In October 1282, after he greeted his Tatar auxiliaries, and before the campaign even begun, Michael VIII died⁸.

His son Andronicus II (1282-1328), who took the reigns of power on his deathbed, did not see in the Tartars the desirable support. He decided to postpone campaign against Thessaly, and since he was not able to dispatch Nogai's men empty handed, he ordered them to go against Serbs, “to weaken them and then to return with plunder over the Danube”, as Byzantine historian Nicephoros Gregoras reports⁹. The plan went into effect; Tatar troops, strengthened with Byzantine auxiliaries, were placed under the command of the famous im-

perial general Michael Tarchaneiotes Glabas¹⁰. At the beginning of 1283, joint forces penetrated deep into the Serbian territory, to the cities of Prizren and Lipljan. Not far from Prizren, one Tatar detachment separated from the main body of the army, but suffered a crushing defeat in an attempt to cross the swollen river Drim. Their commander, whom Danilo mentions as Чрноглав (“Black-head”), was captured and beheaded¹¹. We can only guess what happened with the rest of the Tatars; it is possible that they managed to return to the lands across the Danube, as Gregoras laconically notes that the plans of Andronicus were achieved as planned¹². At any rate, the military operation of limited scope, conceived by Byzantine emperor, could not prevent further Serbian attacks. In the fall of 1283, Milutin, supported by his brother Dragutin, launched a new offensive and the Serbian army penetrated as far as the shores of Aegean Sea and the city of Kavala¹³.

Serbian encroachment into the Danube region

In the summer of 1284, on return from the Greek campaign, Milutin visited Bulgarian capital Veliko Tarnovo, and married four year old daughter of emperor George I Terter¹⁴. This alliance might have been at least partly motivated by the desire of the Balkan Slavs to consolidate their borders from Nogai's pressure¹⁵. However, it is certain that at the moment, Milutin was still preoccupied with the war against Byzantium. Details of the Serbian – Bulgarian treaty are not known, but it was beyond doubt a political and military alliance; in the autumn of 1284, while leading his third campaign, aimed at establishing Serbian control in Western Macedonia, Milutin had Bulgarian troops at his disposal¹⁶. Evidently, George I Terter, faced with the Byzantine hostility, Tatar pressure and local separatist tendencies in the country, wanted to establish firm relations with the Serbian king, in order to avoid political isolation.

In the meantime, after the death of Juchid khan Mengke-Temur¹⁷, and his Byzantine father-in-law, Nogai's alliance with Byzantium

effectively ended, and he adopted a more expansionist policy in the region. His first target was Hungary. In 1284-1285, he launched attack over Carpathians together with his cousin Tulabuga. Despite the fact that „Second Mongol invasion“ didn't achieve any lasting success due to the climate, epidemics and stiff resistance, Nogai was strong enough to turn his attention to the Balkans immediately. Before the end of 1285, one Tatar army entered Bulgaria. George I Terter was forced to accept Nogai's suzerainty, to send his son Theodore Svetoslav to Nogai's *ordu* and to give his second daughter to Chaka, son of Nogai. Ten thousand Tatars then encroached from Bulgaria into Thrace. They were defeated by a local strategos of Mesembria, but Andronicus II had to take a series of measures to strengthen border defenses. He ordered the transfer of population from villages to fortified places and the removal of the numerous groups Vlachs who lived between Vizya and Constantinople to the coast of Asia Minor, fearing that they may join the nomadic invaders in the future¹⁸. New political relations between Nogai and Bulgaria are illustrated by findings of coins, with images of the crescent, star and human bust, rightly interpreted as the symbols of supreme Tatar power¹⁹. Moreover, vivid picture of chaos that shook Bulgaria at the time due to frequent Tatar attacks provides an inscription found in the fortress of Shumen: "I George, glancing up and down, said: Lord, for Thy name's sake, deliver us from the invasion of Tatars"²⁰. After securing his dominant position in Bulgaria, Nogai turned elsewhere. In 1287 he put Tulabuga on the throne of Sarai, and next winter they undertook an expedition against Poland. In the meantime, an important set of events took place, which reshaped the political map of the Danube region and ultimately led to the clash between Serbs and Tatars.

Decade and a half back, in 1272, Hungary established its control over former northwestern provinces of the Bulgarian empire, the regions of Braničevo and Kučevo, on the right and left bank of the Great Morava River respectively²¹. However, Hungarian *banate of Boronch-Ku-*

chou proved to be short-lived. After 1273, two half-brothers, Dorman (Дърман) and Kudelin, Bulgarian aristocrats of Cuman origin, took over the control of these regions²². They enjoyed support of Šišman, prince of Vidin, who was independent from the Empire of Tarnovo, but under the patronage of Nogai.²³ Hungary didn't give up the claims over its former *banate*, which led to a bitter conflict with lords of Braničevo. Dorman and Kudelin repeatedly raided Hungarian *banate of Macho* (which included modern region of Mačva on the right bank of Lower Sava River, but also area stretching southwest of Belgrade)²⁴. Furthermore, few Hungarian attacks on their lands are also recorded. The most serious of these occurred in 1284, under the command of magister George Sovari. Despite the fact that King Ladislaus IV issued the diploma to his commander, in gratitude for his successes against "Dorman and Bulgarians", it seems that lords of Braničevo, probably with Šišman's support, successfully repelled Hungarian forces²⁵. After the Mongol invasion in 1285, Hungarian central government was too weak to continue the efforts to submit rebels; therefore, the task fell on the shoulders of their immediate neighbor – Serbian king Dragutin.

Following his abdication in the fall of 1282, Dragutin retained the title of the king and Serbian lands north of Western Morava River. As a brother-in-law of king Ladislaus IV (1272-1290), in the second half of 1284 he received *banate of Macho*, with the city of Belgrade, and the regions of Usora and Soli in the northeastern parts of modern Bosnia²⁶. This way a separate state was formed, headed by the Serbian king, but under the supreme authority of Hungary, which has maintained close relations with its northern and southern neighbors. There is no information in the sources regarding Dragutin's participation in the Hungarian attack on Braničevo, but it is more than a mere possibility. Quite striking is the fact that Dragutin fought together with Milutin against Byzantium in 1282 and 1283, but not in the third campaign in the fall of 1284, and his absence might be explained by his participation in Sovari's campaign.

Victory of King Milutin over the Tatars, Lithograph of Anastas Jovanović (1852)

The conflict between Dorman and Kudelin on one side, and Dragutin on the other, escalated in the following years. Danilo notes that since Dragutin had received Mačva, “not much time has passed” when he decided to attack lords of Braničevo. His attempt was no more successful than Sovari’s in 1284 and “since this country [Braničevo] was very fortified, he could not do them any harm, or drive them out from their lands, so he returned to his state”. Shortly after, with the help of Tatar and Cuman mercenaries from the left bank of the Danube, who “were paid in gold”, Dorman and Kudelin have taken an incursion into Dragutin’s lands and conquered “many parts of his country”. In fact, Dragutin was forced to flee from his lands, or as Danilo reports: “King Stephen [Dragutin], seeing himself in such misery and unable to do anything else went to his lovely brother king Stephen Uroš [Milutin]”²⁷. The scale of the operations and force the lords of Braničevo had at their disposal is further illustrated by the fact that Cumans under their command sacked the old ecclesiastical seat of Serbian archbishopric – Monastery of Žiča, situated at the territory of Milutin, near the confluence of Ibar river and Western Morava²⁸. As Dragutin supported him during the war against Byzantium, Milutin was probably obliged to return the help to his

brother during his attack on Braničevo and now he was involved in Dragutin’s conflict against Dorman and Kudelin.

During these events Milutin made another political move. Around 1290 he married Hungarian princess Elizabeth, sister of king Ladislaus IV, whose other sister Catherine (Katalin) was already married to Dragutin²⁹. The new marriage certainly reflects current political affiliations, strikingly visible in all Milutin’s marriage enterprises, first with a Thessalian princess before 1282, then with the daughter of the Bulgarian emperor in 1284, and finally with the Byzantine princess Simonis in 1299. As Milutin’s priorities shifted, so his alliance with Bulgarian emperor served him no more. The conflict with Byzantium entered a new, calmer phase, and in the sources there are no recordings of any operation on a great scale after 1284. Focused now on the imminent threat on his northeastern borders, and possibly via intermediation of his brother, Milutin came in closer contact with Hungary. Still, it seems the relations between the two Balkan courts remained relatively cordial. During 1291, at the time when Serbian military power was engaged in the fight against lords of separatist regions of Bulgarian empire, Braničevo and Vidin, Queen Helen, mother of Milutin and Dragutin, was in correspondence with George

Terter and she even intended to visit Tarnovo³⁰. It is unknown whether her visit ever happened, as George Terter was soon forced to abandon the throne, under the Tatar pressure.

Dorman and Kudelin managed to defeat Dragutin and to conquer Mačva, but they were not able to endure the long struggle against three allied opponents – Hungary and two Serbian kings. Tatar detachment in their service was defeated when Hungarian army crossed Sava River and entered Mačva, during the winter of 1291/1292.³¹ Not long after, probably before the end of the 1292, Milutin and Dragutin gathered their forces and conquered possessions of Dorman and Kudelin, who were forced to flee across the Danube³². Region of Braničevo, as well as neighboring Kučevo, was ceded to Dragutin, which was in accordance with Hungarian territorial claims over these territories. As for Milutin, he did not make any territorial gains; in fact, his attitude reveals that his temporary interests lied mainly in keeping northeastern borders of his state safe and secure.

Nevertheless, his military support was crucial in the defeat of Dorman and Kudelin, and now he became the main target of their ally Šišman. Nomads from the left bank of Danube seem to be the main force the prince of Vidin had at his disposal; according to Danilo: “he gathered thrice-cursed Tatar heretics and his own soldiers”³³. His army penetrated to the very center of the Serbian lands, but suffered a heavy defeat at the place called Ždrelo in Rugova Gorge (near modern city Ipek or Peć). Serbian counter-attack ensued and, although Milutin fought without allies (at least Danilo does not mention them), it was crowned with success. Vidin was occupied and Šišman, like lords of Braničevo before him, had to flee across the Danube. Ensuing negotiations between them led to the settlement, sealed with twofold marital bonds: first between Šišman and daughter of Serbian high official (*župan*) Dragoš, and in the following years, between Šišman’s son Michael and Milutin’s daughter Anne³⁴.

The lords of Braničevo and Vidin both relied on the Tatar forces and both, after the

defeat, fled to the areas under the Tatar control. However, when Dorman and Kudelin recruited nomadic groups from the region of Oltenia, they had to win their support by “by paying them a lot of gold”; on the other hand, Tatar troops in Šišman’s army weren’t mercenaries. Principality of Vidin, geographically closer to Nogai’s possessions, was under the more powerful Mongol influence than its neighbors to the West.

Serbia under the shadow of Nogai

According to Danilo, “those who first attacked the state of this pious king [Milutin]”, which would, as we have seen, apply to the lords of Braničevo, instigated Nogai to intervene. But it seems Nogai at first favored the more indirect approach as his Tatars participated in Šišman’s attack on Serbia. Only after the crushing defeat of his protégé, Nogai finally decided to personally organize a campaign against Milutin. Danilo informs us how he “began preparations to strike with heathen forces on this pious [Milutin], wanting to seize his lands”. Warned of the upcoming danger, Milutin decided to undertake a brave, but calculated move; he sent his emissaries to Nogai to “say to him soft words of reason and wisdom in order to persuade him to return”. They found him “in the lands of his empire where he collected a great force”³⁵, and surprisingly enough, managed to convince him to cancel the intended military action. Instead of the army, Nogai sent to Serbia his messengers and an agreement was made. Although Danilo does not mention how the Serbian emissaries placated Nogai, he indirectly provides important details of conditions of the agreement between them. He notes that Milutin sent to Nogai “his lovely son Stephen, with the high nobles of Serbian lands, to serve him”³⁶.

By making the agreement with Nogai, Serbian king now made another turn in his foreign political orientation; after alliance with Bulgarian empire of Tarnovo, then with Hungary, he now successfully approached his former formidable enemy. It was an act of utmost political wisdom, but not an easy decision.

Milutin evidently decided to officially recognize Nogai's overlordship. Sending of his son and aristocracy as hostages, and possibly military support, was a usual practice in relations between principalities of Rus' and Mongols³⁷, and also in Nogai's relations with Bulgaria, as evidenced in the example of Theodore Svetoslav. Likewise, Milutin abandoned his recent conquests. Only in the context of this agreement, his leniency towards prince of Vidin, readiness to return him all his possessions and the marital bond between Šišman and daughter of high ranking Serbian official can be understood. Obviously, accord between Milutin and Šišman was related to the agreement between Serbian king and Nogai; it came simultaneously or as its consequence³⁸. Maybe these new political circumstances also had some weight in Milutin's decision to drive away his Hungarian wife, and maybe their separation was a result of other factors, possibly pressure of the Serbian Orthodox Church. At any rate, in the church of St. Achillius in Arilje, situated on Dragutin's territory, there is a fresco

**Portraits of Milutin (on the left),
Dragutin and Catherine in the Church of St.
Achillius in Arilje, 1296**

painted in 1296, portraying two Serbian kings – Dragutin and Milutin, but only the first one with a wife³⁹. Evidently, Elizabeth was no longer Serbian queen at the time. Nonetheless, the results of Serbian spread into Danube region have not altogether disappeared. Regions of Braničevo and Kučevo remained under the rule of Dragutin. After the death of his brother in 1316, Milutin managed to seize these lands and incorporate them into the Serbian state.⁴⁰

Settlement between the Serbian king and Nogai was just one manifestation of the Tatar expansionist policy in the region. In Bulgaria, an important political shift took place around 1292 which tied the country even more firmly to the Tatar state on Lower Danube. Faced with an increased Tatar pressure, Milutin's former ally George Terter was forced to leave country. He settled in the vicinity of Hadrianople, but Andronicus II, in fear of Nogai, was reluctant to give him official protection. According to the wishes and with the support of Nogai, throne of Tarnovo was taken by aristocrat Smilets, and Bulgaria was now serving as a base for future attacks on Byzantium⁴¹. This event definitely took place before the agreement between Milutin and Nogai; it is highly unlikely that Mongol prince would decide to take campaign against Serbia before he secured Bulgaria. Furthermore, Milutin's attitude could be explained by misfortunes of his former ally. Simultaneously, it seems Tatar pressure led to the loss of Hungarian control over the fortress of Turnu-Severin and neighboring areas⁴². Both banks of the Danube and northern and middle Balkans were now firmly linked to the Nogai's state.

Agreement between Milutin and Nogai is approximately dated between 1292 and 1296⁴³. Hungarian-Tatar clashes in Mačva took place in the winter of 1291-1292, while the Serbian conquest of Braničevo followed shortly after, probably during 1292. Immediately after, Šišman's campaign against Serbia and Milutin's occupation of Vidin took place. Therefore, the agreement between Nogai and the Serbian ruler could not happen before 1293, but not long after

this date, at most in 1294, as Danilo clearly states that prince Stephen stayed long time with Nogai: "This his [Milutin's] son spent a lot of time in the court of unlawful Tatar Emperor Nogai. No one told him to return to his fatherland, but good God, who cares for all of us, returned this young man unharmed to his parent. When, after his departure a little time has passed, the devil, not having to do any harm to that pious [Milutin], wanted to be cheered by their deaths, looking how they mutually devour themselves. He aroused murdering hatred in them; one of a powerful name among those Tatar peoples revolted with all his powers and came upon that wicked Emperor Nogai who himself boasted against the state of this pious king. There was a great war among them, and bloodshed; he killed him [Nogai] with his own weapon and took his throne. Since then, a dissension was among them [Tatars] and they begun to exterminate themselves"⁴⁴.

Serbian Archbishop was obviously well acquainted with the war between Nogai and legitimate khan Tokhta ("one of a powerful name among those Tatar peoples"), its outcome and the fact that sons of Nogai continued to resist Tokhta after their father's death. He also claims that Stephen returned "a little time" before the war in the Black Sea steppes broke out⁴⁵. Here, we are on solid ground; three Arab sources: Baybars al-Mansuri, al-Nuvayri and al-Makrizi unanimously claim that the war between Nogai and Tokhta begun in 697 AH (19 October 1297 – 8 October 1298)⁴⁶. Nogai claimed victory in the first battle that took place on the banks of river Aksay, in the basin of Don; al-Makrizi adds that these news reached Egypt during the month of Jumada al-awwal, 697 AH (14 Feb. – 16 Mar, 1298). Since the news had to travel between the Black Sea coast and Egypt for at least a couple of months, it is certain that the battle took place near the end of the previous year⁴⁷. Hence, Stephen, who left Nogai's horde "a little time" before the conflict erupted, must have returned to Serbia as early as 1297.

Although the date of Stephen's return is now established, its circumstances are obscu-

red⁴⁸. Stephen's stay among the Tatars is briefly mentioned in the *Old Serbian Chronicles*, written in the second half of the XIV century, but these texts draw information directly upon Danilo's *Vita* of Milutin⁴⁹. On the other hand, in Stephen's donation to his foundation, the Monastery of Dečani in 1330, with autobiographical introduction, there is not a single word on his stay among Tatars, as well as in his later *Vita*, written by Gregory Tsamblak. Tatar episode from the Stephen's youth has been, possibly intentionally, forgotten in Serbian tradition.

Tatar factor and Serb-Byzantine rapprochement

The agreement between Milutin and Nogai reflected on relations between Serbia and Byzantium. Nogai managed to place Serbia and Bulgaria in the dependent position, but his relations with Byzantium remained hostile. Enmity against Constantinople mutually connected the Serbian ruler and Nogai. George Pachymeres mentions that Andronicus II was pressed by the restless *Tochars*, who occupied the northern parts, and the *Tribals*⁵⁰. Poet Manuel Philes, celebrating his hero Michael Glabas, speaks of his victories over *the Tribals* and *the Scythians*, i.e. Serbs and Tartars⁵¹. It is supposed that both authors refer to events that occurred in 1297⁵². The conflict between Byzantium and Serbia seems to have intensified a bit earlier. Imperial troops managed to take the important city of Durazzo (modern Durrës) on the Adriatic coast;⁵³ but already in 1296, Durazzo was under the Serbian control⁵⁴. Unfortunately, lack of precise information from the sources makes it difficult to determine whether actual Serb-Tatar military alliance existed at the time, but it is evident that the two sides were, speaking in modern terms, co-belligerents, warring against their common enemy of Byzantium.

In 1291, Nogai overthrew Tulabuga and placed Tokhta, son of Mengke-Temur, on the Juchid throne, believing that his new candidate would be obedient tool in his hands. However, Tokhta soon showed that he did not intend to just sit on the throne, but to actually rule. Du-

ring 1293/1294, the legitimate khan restored with force his control over those principalities of Rus', where Nogai's influence was previously dominant. Rise of the new adversary prompted Nogai to take final and crucial steps towards his independence. In AH 696 (1296/1297), the "marker of the khans" made a final step, officially separating from the Juchid *ulus*, as attested by numerous coins minted in Sakchi (modern Isaccea) in Dobrudja and elsewhere, bearing names of Nogai and his son Chaka, with titles of khan and sultan⁵⁵. Soon, the Tatar influence in the Balkans was shattered, as Nogai was forced to focus all his powers towards the Black sea steppes.

Driven by a desire to defend against inroads of Nogai's Tatars, the Byzantine emperor openly sided with Tokhta. As Euphrosyne was earlier sent to Nogai, now Andronicus' illegitimate daughter Mary became the wife of Khan in Sarai⁵⁶. In the meantime, when another Byzantine attempt to regain the lost territory in Macedonia came to nothing, in Constantinople it was decided to begin the negotiations with Serbs. Milutin was fast to exploit the opportunity. On the Serbian side, the return of Prince Stephen and Nogai's engagement in the fight against Tokhta have created favorable conditions for talks. Therefore, it may be said that Milutin's new political choice was prompted not because of the Tatar pressure, but by the lack of it. During 1298/1299, the Serbian king negotiated peace treaty with Constantinople, the surrender of Terter's daughter still held in Serbia to Byzantines, new borderline between the two states which corresponded with previous Serbian conquests and his marriage with princess Simonis from the house of Paleologus⁵⁷. During his stay at the Serbian court, Byzantine diplomat Theodore Metochites noticed that the envoy of the Bulgarian empress⁵⁸, who was also present, spread false rumors about the Tatar attacks on Byzantium, in order prevent the rapprochement of the two neighbors⁵⁹. Obviously, the negotiators from both sides were in belief that the appearance of Nogai's men south of the Danube would hamper the ongoing talks between Serbia and Constantinople.

Analysis of Serbian-Tatar relations, as well as Milutin's foreign policy during the last two decades of the Thirteenth century, would be incomplete if one does not take into account Metochites' notes on one his unusual companion⁶⁰. It was a Serb, sent by his king to Byzantine capital in the late 1298, who followed Metochites during his journey to the court of Serbian king. According to the Byzantine diplomat, this man previously "visited *Paeonians* (Hungarians), *Myzes* (Bulgarians), *Scythians* (Tatars) and other people beyond the Scythian ice"⁶¹. In the domain of his service was to carry out various diplomatic duties. Therefore, the mention of his stay among the *Scythians* could be related to the Milutin's mission sent to Nogai and note on his previous travels reflects earlier diplomatic enterprises of the Serbian king, in which the anonymous man was the witness and participant.

Epilogue: Alans and Tatars in the Serbian service

The decisive battle between Nogai and Tokhta took place in 1299, at the field of Kaganlyk, not far from modern Kremenchug, on the right bank of Dnieper. Nogai lost the battle and was slain by a Russian horseman from Tokhta's army. There is no need to relate here the events that followed his downfall – flight of his son Chaka to Bulgaria together with his brother-in-law Theodore Svetoslav, who eventually killed him in 1301, in order to appease Tokhta and to secure his accession to the throne of Tarnovo⁶²; futile resistance of second Nogai's son Turai before he eventually lost his head as well⁶³; how last living member of Nogai's lineage, his grandson Kara-Kishek, was granted refuge in the Principality of Vidin, where he entered the service of Šišman⁶⁴; misfortunes of numerous groups of Nogai's subjects, Alans and Tatars, who, with their properties and families, fled to Byzantium, Bulgaria and Hungary⁶⁵.

Nogai's men were to make one final appearance in Serbian lands. The country was then torn apart by bitter internal conflict. The relations between Milutin and Dragutin worsened

after Milutin's marriage with Simonis. Soon, Milutin challenged the conditions of his accession to the throne, according to which he should be inherited by descendants of Dragutin, and war broke out between them⁶⁶. Faced with the mass desertion of his nobles, who joined the opposing side, Milutin found himself in an unenviable situation, but he received unexpected help. According to anonymous continuator of Danilo, it came "by God's grace". One group of Alans and Tatars, formerly employed in Byzantine service, after the crushing defeat at the hands of Catalans, roamed in Greek Macedonia. Their attacks on the Serbian monastery of Hilandar on Mount Athos occurred sometime between 1307 and 1310. After that they entered Serbia with Milutin's approval and were employed in his service⁶⁷. Continuator of Danilo states that "in that year [1310] of his [Milutin's] distress many armies [i.e. detachments] of the Tatar, Turkish and Yas [Alan] people came and surrendered to him. And with them he crushed the violence of those who led the fight against him, and he ended all well with God's help⁶⁸". Although short, these words reveal decisive factor that secured victory for Milutin in the most precarious moment of his reign – the same nomads on the horseback who were the most constant and pervasive menace to his foreign policy plans in the previous decades.

Traces of the Tatar presence in Serbia remained in the place names. Among these are *Татарин* and *Багатури*, two *limits*⁶⁹ of the villages Tmava and Žeravina respectively, recorded in the donation of Milutin's grandson, emperor Stephen Dušan, to the monastery of Holy Archangels in Prizren between 1348 and 1350⁷⁰. *Ногаевци* ("Nogai's men"), probably a populated place near Prizren, is recorded in the donation of Milutin's son Stephen to the monastery of Hilandar in 1327⁷¹; and even today, southeast of the city of Veles in modern Republic of Macedonia, there exists another village *Ногаевци*⁷², which preserves in its name the memory of the Tatar military activities in Medieval Serbian lands.

¹ Only one small monograph has been published on Nogai and his career: Н.И. Веселовский, *Хань изъ темниковъ Золотой орды – Ногай и его время*, Петроградъ 1922. Of recent general literature see: Е.П. Мыськов, *Политическая История Золотой орды (1236-1313 гг.)*, Волгоград 2000, pp. 112-140; Ю.В. Селезнев, "Ногай — полководец и политик Золотой Орды (исторический портрет)", *Новик* 3 (2000), pp. 67-77; Р.Ю. Почекаев, *Цары Ордынские*, Санкт-Петербург 2010, pp. 47-71. (=Почекаев, *Цары Ордынские*); А.А. Порсин, "Источниковая база по эпохе темника Ногай", *Вестник археологии, антропологии и этнографии* 1 (2010), pp. 209-215.

² Exact date of Nogai's establishment in the region is unknown. On this see data provided by the Persian encyclopaedist Rashid al-Din Hamadani and Byzantine historian George Pachymeres: Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, II, edd. Ю.П. Верховский – Б.И. Панкратов – И.П. Петрушевский, Москва – Ленинград, 1960, p. 83; В.Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным, Москва – Ленинград 1941, p. 69; Georges Pachymeres, *Relations Historiques*, edd. A. Failler - V. Laurent, II, Paris 1984, pp. 444-445. (=Pach./Failler). It may be said with certainty that Nogai didn't participate in the Bulgarian-Tatar attack on Thrace in 1264/1265, as it was often supposed, see А.А. Порсин, "Политика Золотой Орды в Восточной и Южной Европе в 50х-70х годах XIII века", *Золотоордынская Цивилизация* 3 (2010) 157-159; cf. П. Павлов – Г. Владимиров, *Златната орда и Българите*, София 2009, p. 94.

³ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866, pp. 102-161. (Repr. by Variorum reprints, London 1972. In further text *Danilo*)

⁴ Pach./Failler, II, pp. 446-449; I. Vasary, *Cumans and Tatars -- Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185-1365*, Cambridge 2005, p. 79.

⁵ Vasary, *op.cit.*, pp. 79-84; Павлов – Владимиров, *op.cit.*, pp. 102-105. On events in Bulgaria in 1277-1280 see also: Ё. Андреев, "Въстанието на Ивайло – изследвания и проблеми", *Трудове на Великотърновския университет* 17 (1980) 9-27; Д. Радева, "Ивайло срещу Иван Асен III и Георги I Тертер – спорът за право на истинския цар", *Исторически преглед* 3-4 (2009), pp. 3-19.

⁶ On relations between Balkan states and Charles of Anjou see Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974, pp. 110-122; Ё. Андреев, "Отношения между България и Неаполитанското кралство през втората половина на XIII век",

Исторически преглед 4 (1978) pp. 72-73; М. Антоновић, "Србија и Лионска унија – неуспео покушај приближавања", *Међународни научни симпозион – 950 година од Великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке Крсташи (1204)*, ed. Р. Поповић, Београд 2005, pp. 118-120.

⁷ Danilo, pp. 108-109.

⁸ Nicephori Gregorae Byzantina Historia, I, ed. L. Schopen, Bonn 1829, pp. 149-154 (=Gregoras); Pach./Failler, II, pp. 658-667.

⁹ Gregoras, I, p. 159; cf. Pach/Failler, III, p. 18-21.

¹⁰ According to Danilo, in addition to Tatars, Turkish and Western mercenaries also participated in the Byzantine attack on Serbia, Danilo, p. 110.

¹¹ Danilo, p. 112. There is opinion that the name of the Tatar commander is a corrupted variant of the name of Byzantine general Michael Glabas, L. Mavromatis, *La Fondation de l'Empire Serbe. Le kralj Milutin*, Thessaloniki 1978, p. 32. However, Черноглав is nothing else than a mere translation of the Turkish *Karabaş*, 'a servant', see Vasary, *op.cit.*, p. 102; cf. В. Стоянов, *История на изучаването на Codex Sitanicus*, Кумано-печенежки антропологи в България през XV век, София 2000, p. 255.

¹² Gregoras, I, p. 159; cf. A. Laiou, *Constantinople and the Latins – The foreign policy of Andronicus II (1282-1328)*, Cambridge MA 1972, p. 30.

¹³ Danilo, pp. 112-114.

¹⁴ Г. Чермошник, *Историски споменици дубровачког архива, III/1: Канцелариски и нотариски списи 1278-1301*, Београд 1932, pp. 122, 136-137. On the age of Bulgarian princess see: И. Божилов, *Фамилијата на Асеневици*, София 1994, p. 258. On Milutin's visit to Tarnovo, С. Мишић, "Српско-бугарски односи на крају 13. века", *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009), pp. 334-335.

¹⁵ В. Мошин, "Балканската дипломатија и династичките бракови на кралот Милутин", *Споменици за средновековна и поновата историја на Македонија*, II, Скопје 1977, p. 176.

¹⁶ Danilo, p. 114. Presence of Bulgarian auxiliaries in Milutin's campaign against Byzantium in the fall of 1284 went completely unnoticed, see А. Узелац, "Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина", *Војноисторијски гласник* 2 (2011) (in print, =Узелац, *Најамничке војске*).

¹⁷ There is a discrepancy in the sources about the time of death of khan Mengke-Temur. The year of 1282 seems as most probable, see Мисъков, *op.cit.*, pp. 110-111.

¹⁸ Pach./Failler, III, p. 92-93, 120-123, 290-291. see also *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*, lib. VII-VIII, ed. D. Turkowska et al, Warszawa 1975, p. 238. and Russian *Gustinskaya letopis sub anno 6792 (1284)*, in *Полное Собрание русских летописей*, II, Санктпетербург 1843, p. 346, where Hungarian and Balkan campaigns of

Nogai are considered as parts of the same military enterprise; cf. Веселовский, *op.cit.*, p. 30.

¹⁹ Т. Герасимов, "Монети на Георги Тертер с полумесец, звезда и бюст на човек", *Известия на археологическия институт* 28 (1965), pp. 25-30.

²⁰ О. Кронцайнер – К. Попконстантинов, *Старобългарски надписи/Altbulgarische Inschriften*, II, Wien 1997, p. 131.

²¹ Medieval Kučevo (*Kuchou*) is not corresponding with modern region of the same name in Eastern Serbia. It was often supposed so, but analysis of Fifteenth Century Ottoman censuses showed beyond doubt that medieval Kučevo stretched from the left bank of Great Morava river towards West, to the mountain of Kosmaj, southeast of Belgrade, А. Крстић, "Кучево и Железник у светлу османских дефтера", *Историјски часопис* 49 (2002), pp. 139-162.

²² П. Никовъ, *История на Видинското княжество до 1323. година*, София 1922, pp. 40-42. (=Никовъ, *Видинското княжество*)

²³ Никовъ, *Видинското княжество*, pp. 47-50.

²⁴ On the medieval region of Mačva (*Sirmia ulterior*, *Мачо*, *Мачва*) see М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, pp. 272-285. (=Динић, *Српске земље*)

²⁵ G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, V/3, Buda 1830, p. 276; *Documenta Romaniae Historica, Relații între Țările Române*, I, ed. S. Pascu et al., București 1977, p. 31; on the date of this campaign see Vasary, *op. cit.*, pp. 106-107.

²⁶ Динић, *Српске земље*, pp. 123-147.

²⁷ Danilo, p. 115.

²⁸ А. Узелац, "Које спалио Жичу?", *Браничевски гласник* 6 (2008), pp. 1-13.

²⁹ The long-held view is that this marriage was concluded around 1282. However, see E. Malamut, "Les reines de Milutin", *Byzantinische Zeitschrift* 93/2 (2000), pp. 495-499.

³⁰ A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, Roma 1859, pp. 375-377; cf. I. Dujčev, "Il francescanismo in Bulgaria nei secoli XIII e XIV", *Medioevo Bizantino-Slavo*, I, Roma 1965, pp. 403-404.

³¹ Precise dating is based upon the text in a donation of Hungarian king Andreas III (1290-1301) where it is stated that this battle took place in the winter time, during the second year of his reign: I. Szentpétery, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke/Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*, II/1, Budapest, 1943, p. 125; cf. Ș. Papacostea, *Between the Crusade and the Mongol Empire – Romanians in the 13th Century*, Cluj-Napoca 1998, p. 223, n. 134; P. Jackson, *The Mongols and the West (1221-1410)*, Harlow 2005, pp. 205-206, 226, n. 73. There is another document issued by Andreas III, related to this battle – donation to

certain Hugrin, who was leading king's army, but without the exact chronology of the event, T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Sclavoniae et Dalmatiae*, VII, Zagreb 1909, pp. 309-310. Also in Никовъ, *Видинското княжество*, pp. 118-119. Familiar only with the second document, Bulgarian scholar P. Nikov supposed that these events took place in 1290, while further Serbian conquest of Braničevo happened one year later, Никовъ, *Видинското княжество*, pp. 60-62. This is a long-held view. However, since the Tatars in the service Dorman and Kudelin still held Mačva in the winter of 1291/2, joint campaign of Milutin and Dragutin, and their conquest of Braničevo, could not have happened before 1292.

³² Danilo, p. 116.

³³ Danilo, p. 117.

³⁴ Danilo, pp. 117-119.

³⁵ Danilo, pp. 120-122

³⁶ Danilo, p. 122.

³⁷ М.Д. Полубояринова, *Русские люди в Золотой орде*, Москва 1978, pp 8-22.

³⁸ cf. X. Коларов, *Българо-сърбските отношения при Тертеровици*, България в света от древността до наши дни, I, София, 1979, pp. 218-220.

³⁹ Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, pp. 167-171; cf. М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, Београд 1996², p. 48; Lj. Maksimović, *War Simonis Palaiologina die fünfte Gemahlin von König Milutin?*, *Geschichte Und Kultur Der Palaiologenzeit - Referate des Internationalen Symposions zu Ehren Herbert Hungers*, ed. W. Seibt, Wien 1996, pp. 316-317.

⁴⁰ Динић, *Српске земље*, p. 98.

⁴¹ Pach./Failler, III, pp. 292-293; П. Никовъ, "Татаробългарски отношения през средните векове съ оглед къмъ царуването на Смилецъ", *Годишник на Софийския университет* 15-16 (1919-1920), pp. 18-23.(=Никовъ, *Татаробългарски отношения*)

⁴² Paracostea, *op cit.*, pp. 192-193.

⁴³ It was dated in 1296 by Архимандрит Леонид, "Хан Нагай и его влияние на Россию и южных славян", *Чтения в Императорском обществе Истории и древностей Российскихъ при Московскомъ Университете* 3 (1868), pp. 36-37; Веселовский, *op.cit.*, p. 42; The year of 1292 was suggested by Никовъ, *Татаробългарски отношения*, p. 23; also in idem, *Видинското княжество*, p. 83; Почекаев, *op.cit.*, p. 66. In *Историја српског народа*, I, ed. С. Ђирковић, Београд 1981, p. 443, Serbian scholar Lj. Maksimović cautiously stated „a little after 1292“; G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven 1953, p. 186 „around 1293“.

⁴⁴ Danilo, p. 122.

⁴⁵ Despite the fact that Danilo's testimony is clear enough, long-held view is that Stephen returned only after Nogai's death in 1299. The error was pointed out by V. Mošin, who dated Stephen's return in 1298, Мошин, *op.cit.*, p. 180.

⁴⁶ В. Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, т. I: Извлечения из арабских источников, Санкт-Петербург 1884, pp. 110-111, 158-159, 435-436. (=Тизенгаузен, I)

⁴⁷ Тизенгаузен, I, p. 436; Мыськов, *op.cit.*, pp. 134-136.

⁴⁸ Mošin thought that Stephen, during his return, passed over Bulgarian lands and married Theodora, daughter of Bulgarian emperor Smilets, Мошин, *op.cit.*, pp. 180-181. However, the marriage between Stephen and Theodora was concluded, but only after the death of Nogay, around 1306-1308, see Danilo, pp. 123-124; X. Матанов, "Нови сведения за родственици на деспот Елтимир/Алдимир", *Годишник на Софийския университет* 1 (1987), pp. 110-112; Мишић, *op.cit.*, pp. 338-339. If Stephen's departure was indeed result of some political combinations, circumstances can only be guessed. At any rate, the political background is noticeable in the marriage of another Nogai's hostage Theodore Svetoslav and certain Euphrosyne, the granddaughter of a local influential and wealthy merchant whose godmother was Nogai's namesake wife, Pach./Failler, II, pp. 592/593; A. Failler, "Euphrosyne l'épouse du tsar Théodore Svetoslav", *Byzantinische Zeitschrift* 78 (1985), pp. 92-93; П. Павлов, "Теодор Светослав, Ногай и търговецът Пандолеон", *Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р. Станчо Ваклинов*, Велико Търново 1994, pp. 177-185; see also testimony of Al-Nuvayri who mentions that "the ruler of the Vlachs" was married with a cousin of Chaka, Тизенгаузен, I, p. 161.

⁴⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927, pp. 78-79, 103, 192-193, 199.

⁵⁰ Pach./Failler, III, pp. 284-285.

⁵¹ *Manuelis Philae Carmina*, II, ed. E. Miller, Paris, 1857, pp. 413-414.

⁵² Никовъ, *Татаробългарски отношения*, pp. 30-31; Мошин, *op.cit.*, p. 186.

⁵³ Marino Sanudo Torsello, *Istoria del regno di Romania* in: C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin 1873, p. 129.

⁵⁴ V. Makušev, "Isprave za jednošaj Dubrovnika prema Veneciji", *Starine Jugoslovenske akademije znanosti i ujetnosti* 30 (1902) pp. 340-341; on Durazzo under Serbian rule see A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age : Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki 1981, pp. 327-329.

⁵⁵ E. Oberländer-Târnoveanu, "Numismatical contributions to the history of the South-Eastern Europe at the end of the 13th Century", *Revue Roumaine d'Histoire* 26 (1987), pp. 245–258; *idem*, "Byzantino-Tartarica – le monnayage dans la zone des bouches du Danube à la fin du XIIIe et au commencement du XIVe siècle", *Il Mar Nero: Annali di archeologia e storia*, II, Roma 1995-1996, pp. 191-214. (=Oberländer-Târnoveanu, *Byzantino-tartarica*) The coins minted by Nogai are also found in North-eastern Bulgaria, see А. Лазаров, *Нумизматични проучвания и материали*, V, София 2004, pp. 131-143; Г. Атанасов – Н. Русев, "Средневековие българские и ордынские монеты XIII-XIV в. из укрепления близ с. Пожарево на нижнем Дунае", *Acta Musei Varnensis* 7/1 (2008), pp. 394-395; А. Лазаров, "Непубликувани джучидски монети от фонда на Варненския археологически музей", *Acta Musei Varnensis* 7/1 (2008) pp. 411-412.

⁵⁶ Pach./Failler, III, pp. 294-295; Vasary, *op.cit.*, pp. 87-88.

⁵⁷ On this see: Mavromatis, *op.cit.*, pp. 36-53; M. Živojinović, *La frontière serbobyzantine dans les premières décennies du XIVe siècle*, Буџанто и Сербия κατά τον ΙΔ' αιώνα (Byzantium and Serbia in the 14th century), Athens 1996, pp. 57-66; Laiou, *op.cit.*, pp. 95-100.

⁵⁸ Smilets died in 1298. He left an underage son, named Ivan, who ruled Bulgaria under the tutorship of his mother, И. Божилов, *Бележки върху българската история през XIII век*, Българско средновековие – Българо-Съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев, София 1980, pp. 78-81.

⁵⁹ Theodore Metochite *Presbeutikos* in: Mavromatis, *op.cit.*, pp. 118.

⁶⁰ On the interesting personality of Metochites' companion a couple of articles have been written recently., see Р. Радић, *Из Цариграда у српске земље*, Београд 2003, pp. 197-207; Д. Атанасов, *Разголићено тело (размишљања о телесној голотињи у средњем веку)*, Ниш и Византија – зборник радова, VIII, ed. М. Ракоција, Ниш 2010, pp. 507-520.

⁶¹ Mavromatis, *op.cit.*, pp. 94-96.

⁶² Pach./Failler, III, pp. 290-293; Тизенгаузен, I, pp. 117, 161. (Baybars al-Mansuri, al-Nuwayri); П. Павлов, "Патриарх Йоаким III, татарският хан Чака и цар Теодор Светослав", *Духовна култура* 6 (1992), pp. 27-33; П. Павлов, "Бил ли е татаринът Чака български цар?", *Историческо бъдеще* 1-2 (1999), pp. 71-75.

⁶³ Тизенгаузен, I, pp 118-119. (Baybars al-Mansuri); Веселовский, *op. cit.*, pp. 57-58.

⁶⁴ Тизенгаузен, I, pp. 119, 162, 385. (Baybars al-Mansuri, al-Nuwayri, Ibn Khaldun); П.Ф. Параска, *Золотая орда и образование молдавского феодального государства*, Юго-восточная Европа в средние века, Кишинев 1972, p. 184; П. Павлов,

"Монголо-татари на българска военна служба в началото на XIV век", *Военноисторически сборник* 2 (1987), pp. 112-120.

⁶⁵ Pach./Failler, IV, pp. 339-353; A. Pálóczy-Horváth, *Pechenegs, Cumans, Asians - Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapest 1989, pp. 62-67; Э. Хоргоши, "Два етюда о ясах Венгрии", *Аланы, Западная Европа и Византия*, ed. В.Х. Тменов, Владикавказ 1992, pp. 130-134; V. Ciociltan, "Les Alains et le commencement des états roumains", *Studia Asiatica* 1 (2000), pp 49-52; A. Alemany, *Sources on the Alans: A Critical Compilation*, Boston-Leiden 2000, pp. 213-218, 302-307;

⁶⁶ On the conditions of Milutin's accession to Serbian throne and roots of conflict between him and Dragutin, see М. Динић, "Однос краља Милутина и Драгутина", *Зборник радова Византолошког института* 3 (1955), pp. 47-58; И. Ђурић, "Дежевски сабор у делу Данила II", *Архиепископ Данило II и његово доба – међународни научни скуп поводом 650 година од смрти*, ed. В. Ђурић, Београд 1991, pp. 169-195; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, pp. 118-128.

⁶⁷ The abbot of Hilandar at the time was none other than the future archbishop Danilo. He supported and funded Milutin's war efforts, by carrying the treasury of the Monastery to Serbia. It is very probable that he also personally intermediated in the hiring of these mercenaries, *Danilo*, pp. 343-344; Узелац, *Најамничке војске* (in print); cf. М. Живојиновић, "Житије архиепископа Данила II извор за ратовања Каталанске компаније", *Зборник радова Византолошког института* 19 (1980), pp. 251-272; Vasary, *op.cit.*, pp. 108-110.

⁶⁸ *Danilo*, pp. 358-359. *Turks* mentioned here are in fact Byzantine renegade Turcopoles, who were allies of Catalan company before they entered Milutin's service. On them see also *Gregoras* I, p. 254; *Danilo*, pp. 143, 354.

⁶⁹ Serbian term *међник*, here translated as *limit*, is technical. It signifies a landmark, either natural (a hillock, tree, pond etc.) or artificial object, which serves as the demarcation point of an area belonging to one village, see „Међници“, *Лексикон српског средњег века*, edd. С. Ђирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999, pp. 391-392 (Р. Михаљчић)

⁷⁰ С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, pp. 97, 114.

⁷¹ Љ. Стојановић, "Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.", *Споменик Српске краљевске академије* 3 (1890), p. 25.

⁷² Ђ. Заимов, *Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия*, София, 1967, p. 252.

ORGANIZAREA POLITICO-MILITARĂ A ȚĂRII ROMÂNEȘTI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA. DOMNIA LUI PETRU CERCEL

ADRIAN STĂNILĂ *

Abstract

Petru Cercele, an enlightened prince, had the unique fate of being familiar, at least theoretically, with all the styles and military tactics of his age, both on land and sea. This reveals the grand plans regarding the political and military organization of Wallachia (Țara Românească) that were only partially achieved, given that the two year reign (1583-1585) represented barely the incipient stage of the policy of strengthening the authority of the ruler.

Keywords: Țara Românească, Transylvania, Ottoman Empire, Petru Cercele, Franco Sivori

Mai mult decât oricărui alt domnitor, lui Petru Cercele, principe umanist și „moștenitor legitim al Țării Românești” (*legittimo herede della provincia della Magna Valachia*)¹, soarta îi încredințase unica șansă de a cunoaște, cel puțin la nivel teoretic, toate stilurile și tacticile militare ale contemporaneității sale, de la cele teritoriale, la cele maritime. Aceste lucruri ne pun în legătură cu planurile mărețe ce vizau organizarea politico-militară a Țării Românești, parțial realizate, cu toate că cei doi ani de domnie (1583-1585) nu puteau reprezenta decât faza incipientă a unei politici de întărire a autorității sale domnești.

În contextul extinderii dominației otomane și al perfecționării pe scară tot mai largă a armelor de foc, ridicarea oastei celei mari devenise absolut ineficientă. Pe lângă declinul acesteia,

nici steagurile boierești nu mai prezentau vreo relevanță, în condițiile în care în 1597 acestea mai puteau reuni doar 500-600 de ostași², comparativ cu secolul al XV-lea, când grupau câte 1 000 fiecare. Și să nu omitem că mica oaste a Țării Românești folosea doar arme albe și arcebuze, aflându-se într-o vădită inferioritate chiar și față de Principatul Transilvaniei sau Moldova. În cadrul acestei oști, rolul cel mai important îi revenea călărimii, care, cu excepția faptului că lupta ecvestru, era foarte departe de dotarea cavaleriei puterilor învecinate. La nivelul echipamentului defensiv, acesta consta, în cazul boierimii, din cămăși subțiri de zale, acoperite de platoșă și celebrele *aripi de vultur*, coifuri simple din oțel și scuturi după modelul maghiar, iar cel ofensiv în sabie sau spadă³. Țăranii îmbrăcau simple haine din postav

* Universitatea Pitești.

transilvănean, călărind fără o șă propriu-zisă, și folosind scări simple din stejar⁴, asta în cazul în care nu luptau pedestru. Echipamentul ofensiv al acestora consta într-o lance cu două vârfuri, unul drept și ascuțit, celălalt curb, cu care loveau în goana calului, arcuri și sageți sau ghioagă⁵.

Așadar, având în vedere intențiile Porții de a-și întări dominația în Țara Românească, Petru Cercel acorda o mai mare atenție capacității de luptă a țării, orientându-se spre formarea unei armate de mercenari, recrutați din rândul balcanicilor și transilvănenilor. Franco Sivori aprecia numeric alaiul de înscăunare al domnului la 7 000 de oameni, din care mai mult de jumătate trebuie să fi fost boieri, apropiați și creditorii ai domnului, iar alți 900 ostași pământeni⁶. Din rândul mercenarilor, domnul își formase o gardă personală, ce cuprindea, potrivit surselor perioadei, 300 halebardieri și 700 de archebuzieri⁷, capabilă să îl protejeze cu însuși prețul vieții. În 1585, această gardă era pusă sub comanda directă a italianului Andrea Domonogiani⁸. Cantonată chiar în interiorul

Petru Cercel

Curții domnești, aceasta lua parte la toate solemnitățile oficiale, asigura buna desfășurare a călătoriilor domnului și protecția solilor străini aflați pe teritoriul țării⁹. Tot în cadrul armatei de mercenari, pe lângă tradiționalele cete de infanterie și cavalerie, va apărea o nouă armă, artileria. Considerate de occidentali *arme ale viitorului* și extrem de eficiente în situația luptelor defensive¹⁰, noul domn, conștient de importanța deținerii armelor de foc, a înființat la Târgoviște o turnătorie de tunuri din bronz, într-o vreme în care Regatul Franței se putea lăuda cu doar 100 de guri de foc¹¹. Din produsele finite ale acestui atelier, ni s-a mai păstrat un singur exemplar, realizat după model venețian. Tunul poartă inscripția „*Făcut de Io Petru Voevod, fiul lui Pătrașcu Voevod, nepot Radului Voevod*”, alături de reprezentarea reliefată a unui soldat cu piciorul tăiat și a unui vultur cu o cruce în cioc¹².

Un aspect major al organizării politico-militare îl va reprezenta și mutarea, în februarie 1584, a reședinței domnești de la București la Târgoviște, nu doar pentru că aceasta îi conferea șansa unei facile retrageri peste munți, în caz de mazilire, ci și în perspectiva organizării unui oraș unde să se poată apăra, dovadă stând faptul că acesta va fi alimentat cu apă adusă „*de la un izvor îndepărtat de oraș cu nu mai puțin de patru mile, fiind trecută pe sub pământ prin jgheaburi groase din lemn de brad*”¹³.

Organizată după modelul curților italiene, paza Curții domnești de la Târgoviște era efectuată, cel puțin nominal, de *curteni* și *roșii* (roșiori), recrutați din rândul micii boierimi de țară. Simplă *breaslă* cu atribuții administrative în timp de pace, curtenii puteau constitui, în timp de război, o *ceată* ce era afiliată unui *steag*¹⁴. În timpul lui Petru Cercel se observă o activă participare a curtenilor și slujitorilor în sprijinirea domniei¹⁵, cu toate că, pentru necesități financiare, domnul „*au pus birul Curții foarte mare*”¹⁶. În practică, paza Curții era una din atribuțiile principale ale gărzii personale a domnului, eficiența acesteia părând a fi făcut inutilă chiar folosirea turnului Chindiei, pe care Sivori nu îl menționează¹⁷.

Scurta domnie a lui Petru Cercel a oferit și pretextul afirmării corpului militar al curteni-

lor, alături de garda personală, nu în cazul unui asediu al Curții domnești, scopul în care erau instruiți, ci în cel al *apărării ordinii feudale*, prin reprimarea unei revolte boierești ce pare a fi antrenat, la un moment dat, și o parte a populației Bucureștiului¹⁸. În mutarea reședinței la Târgoviște, gruparea boierească filoturcă și în egală măsură de facțiune Mihnească, în frunte cu un fost mare postelnic, Ghiorma din Pogoniani¹⁹, va găsi pretextul organizării unei tentative de îndepărtare a incomodului domn²⁰. Revolta lui Ghiorma pare să fi avut ca aspect subiectiv „necinstirea caselor boierești” de către domn, care avea, cel mai probabil, o aventură cu doamna Caplea²¹. Conflictul trebuie să fi debutat puțin înainte de 8/18 ianuarie 1584, data la care Pătru comisul este înlocuit de un anume Pavel²², și el înlocuit la 27 ianuarie/6 februarie de Balea din Șuici²³, și culminând cu asediarea și devastarea ctitoriei lui Ghiorma, mănăstirea Caplea, de către forțele fidele domnului²⁴. Manifestând resentimente legate de momentul 1570²⁵, după înăbușirea conflictului, Petru Cercel „*au tăiat pre Mihăilă dvornicul, i Dobromir banul*”²⁶ și pe *Gonțea paharnicul*”²⁷, în ziua de Paște²⁸, din motiv de hiclenie, consacrand totodată Bucureștiul ca reședință concomitentă Târgoviștei.

În acea perioadă, principalul dregător cu atribuții militare era marele spătar, în persoana lui Dumitru din Cepturi²⁹, înlocuit după 5/15 februarie 1584 de Danciu II din Popești³⁰. Odată cu primirea de către acesta a funcției de mare vornic, după 28 aprilie/8 mai dregătoria va fi preluată de Teodosie Rudeanu³¹, până la 13/23 ianuarie 1585, când va lăsa locul lui Stai-co II din Bucov³². Alături de marele spătar, pentru prima jumătate de an a domniei în cauză, un alt important dregător cu atribuții militare va fi și unchiul domnului, Pătru din Băleni³³, acesta îndeplinind funcția de mare logofăt³⁴, împreună cu cea de „*căpitan*”, așa cum apare într-un document din 20/30 noiembrie 1583³⁵. La nivelul administrației militare, evidențiem mari vătăfi, fiecare având comanda tuturor corpurilor militare dintr-un județ³⁶. Subordonați acestora erau vătăfii de ceată, care conduceau un număr variabil de *slujbași*³⁷. Acești slujbași

(slujitori), recrutați din rândul țăranilor liberi, dar fără pământ, erau organizați administrativ în sate. Având în vedere că în acea perioadă nu au fost conflicte majore, slujitorii erau fie atașați administrației fiscale, fie delegați la hotare ca *plăieși*.

Efectuată în concordanță cu încasarea taxelor vamale, paza hotarelor, și implicit a *schelelor* (pasadelor, posadelor), avea ca principal scop oprirea fugii peste munte și a pătrunderii străinilor ce nu dețineau *pașuș*³⁸. Pe linia Dunării, paza se reducea la simpla supraveghere a vadurilor³⁹.

În caz de necesitate, mănăstirile se puteau apăra autonom, nu doar prin ridicarea satelor aservite, ci mai ales datorită faptului că uzanțele vremii cereau să fie înarmate încă de la întemeiere. Și în caz de stingere a unei familii, echipamentul militar le era închinat⁴⁰. Tot mănăstirile erau cele care asigurau oștii, și nu numai, serviciul medical, în vremea lui Petru Cercel nefiind menționat un medic, nici măcar la Curte⁴¹.

O problemă majoră a acestei perioade, asupra căreia se apleacă și Franco Sivori, era starea de dezarmare față de turci: „*Oamenii în [bună] parte sunt fără arme, orașele sunt fără ziduri și nu există nicio cetate, toate fiind dărmate de turci, care nu lasă să se mai clădească vreunele, pentru ca țara să nu li se poată împotrivi*”⁴². Aceleași considerente determinaseră și prezența la Curte a unui corp de 300 de călăreți turci⁴³, care aveau drept scop supravegherea politicii domnului.

¹ Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din Arhivele din Simancas*, Imprimeria Națională, București, 1940, doc. CLV, pp. 78-79.

² Tudor Teotoi, *Organizarea militară*, în *Istoria Românilor*, Vol. IV, *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, București, Editura Enciclopedică, 2001, p. 236.

³ Al. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut. Cinci secole de istorie costumară românească*, vol. I, Editura Meridiane, București, 1971, pp. 127-130; 139.

⁴ *Ibidem*, p. 129.

⁵ *Ibidem*, pp. 127-141.

⁶ Vezi Franco Sivori, *[Plecarea spre Țara Românească]*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, Maria Holban (redactor responsabil), M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Editura Științifică, București, 1971, p. 7.

⁷ *Ibidem*, p. 15.

⁸ Al. Alexianu, *op. cit.*, p. 141.

⁹ Nicolae Stoicescu, *Curtenii și slujitorii. Contribuție la istoria armatei române*, Editura militară, București, 1968, pp. 364-365.

¹⁰ Petru Demetru Popescu, *Basarabii*, Editura Albatros, București, 1989, p. 177.

¹¹ Idem, *Viețile voievozilor, domnilor și regilor poporului român*, Editura Vitruviu, București, 2008, p. 144.

¹² Al. Cartoian, *Petru Cercel. Viața, domnia și aventurile sale*, Editura „Scrișul românesc”, Craiova, 1941, p. 153.

¹³ Franco Sivori, *[Plecarea spre Țara Românească]*, în loc. cit., p. 12.

¹⁴ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 218.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Istoria Țării Românești de când au descălecat pravoslavnicii creștini (Letopisețul Cantacuzinesc)*, în Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*. ediție critică, îngrijită de Mihail Gregorian, Litera, Chișinău, 1998, p. 143.

¹⁷ Franco Sivori, *op. cit.*, în loc. cit., pp. 6-13.

¹⁸ Petru Demetru Popescu, *op. cit.*, p. 143; Cristian Luca, *Petru Cercel, un domn umanist în Țara Românească*, Editura Militară, București, 2000, p. 72.

¹⁹ N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, Editura enciclopedică română, București, 1971, p. 60.

²⁰ Corneliu Șenchea, *Glorii și păcate bucureștene*, Ideea Europeană, București, 2007, p. 19.

²¹ *Ibidem*; Al. Cartoian, *op. cit.*, p. 148.

²² *Documente privind istoria României. Veacul XVI, B. Țara Românească*, [în continuare se va cita D.I.R. B.] vol V, (1581-1590), Editura Academiei, București, 1992, doc. 155, pp. 146-148.

²³ *Ibidem*, doc. 156, p. 148.

²⁴ Corneliu Șenchea, *op. cit.*, pp. 19-20.

²⁵ În acel an, sprijinit fiind de unii boieri, Petru Cercel încercase, fără succes, preluarea tronului Țării Românești; vezi Ștefan Andreescu, *Istoria Românilor: Cronicari, misionari, ctitori (sec. XV-XVII)*, Editura Limes, Cluj-Napoca, 2007, p. 35; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 35.

²⁶ La data respectivă, Dobromir din Runcu era fost mare ban, el ieșind din dregătorie la 9 iunie 1582, după 15 ani de exercitare a funcției; vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 51-52.

²⁷ *Letopisețul Cantacuzinesc*, în loc. cit. p. 143.

²⁸ N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 51-52; 62; 71.

²⁹ D.I.R. B., vol. V, doc. 139; 140; 142; 145-148; 151-153; 155, pp. 133-147, vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 57-58.

³⁰ D.I.R. B., vol. V., doc. 157, pp. 148-149; doc. 158, pp. 149-150; doc. 163, pp. 152-153; vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 50.

³¹ D.I.R. B., vol. V., doc. 164-166; 168-170; 173; 175-177; 183-189, pp. 155-177; vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 84-86.

³² D.I.R. B., vol. V., doc. 191, p. 179; doc. 192, pp. 179-180; doc. 195, p. 182; vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 88.

³³ *Ibidem*, p. 78.

³⁴ D.I.R. B., vol. V, doc. 139, pp. 132-133; doc. 142, p. 135; doc. 146, pp. 138-139; doc. 148, p. 141; doc. 151, pp. 143-144; doc. 153, pp. 145-146.

³⁵ *Ibidem*, doc. 152, p. 145.

³⁶ Cum în Țara Românească vorbim de 16 județe, am putea presupune existența unui număr egal de mari vătafi.

³⁷ Nicolae Stoicescu, *Curtenii și slujitorii. Contribuție la istoria armatei române*, pp. 233-238.

³⁸ Pașuș (magh. *passzus*) = recomandare acordată unui străin, în scopul rezidenței pe teritoriul Țărilor Române, din partea autorității statale căreia îi aparținea; *Ibidem*, pp. 310-311.

³⁹ *Ibidem*, p. 316.

⁴⁰ Al. Alexianu, *op. cit.*, p. 139.

⁴¹ Vezi Franco Sivori, *op. cit.*, în loc. cit., pp. 6-19.

⁴² *Ibidem*, p. 16.

⁴³ *Ibidem*, p. 7.

MONUMENTUL DE LA VALEA MĂRULUI, JUDEȚUL GALAȚI, AL GENERALULUI ALEXANDER WASILIEWITCH GELHARD

VIORICA-STELUȚA PISICĂ *
CRISTIAN CĂLDĂRARU **

Abstract

During the Russian-Ottoman war of 1768-1774, a number of military operations took place in the area of Valea Gerului, where the village of Valea Mărului is also situated, in the Covurlui region. Given the solid evidence that the tsarist army was stationed here for a long period, we believe that Alexander Wasiliewitch Gelhard was an officer in the Russian army. The respect he was shown by the very construction of the monument makes us think that he was a high ranking officer, perhaps even a general..

Keywords: Russia, Moldova, Ottoman Empire, Habsburg Empire, Alexander Suworov, Alexander Wasiliewitch Gelhard

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Chestiunea Orientală a devenit un factor de primă importanță și de atunci nu a mai dispărut din paginile istoriei ale aproape tuturor țărilor europene, până la Primul Război Mondial.

Chestiunea Orientală se exprima prin tendința nestăvilită a două mari puteri, Austria și Rusia, cu dorințe de extindere teritorială pe seama Porții otomane, Principatele dunărene ajungând astfel „între două focuri”.

Ambele puteri concurente nu se puteau ciocni direct, dar au obligat Imperiul Otoman să ducă o serie de războaie fie cu Rusia, fie cu Austria, războaie care au ocupat întreaga perioadă a secolului al XVIII-lea.

Principalul obiectiv urmărit de Franța în anii 1749-1759 în Europa răsăriteană a constat

în restabilirea influenței ei exclusive în Polonia, precum și contracararea acțiunilor diplomației ruse și a celei austriece pe continent.

Aceste obiective erau realizabile numai dacă se reușea reactivarea politicii otomane în problema poloneză. Ori mijlocul preconizat de diplomația franceză a fost acela al utilizării domnilor din Principatele române, îndeosebi ai Moldovei, care aveau posibilitatea, fie prin relațiile lor la Istanbul, fie ca ambasadori „sui generis” în sistemul diplomatic otoman din Europa, să influențeze deciziile Porții Otomane în problema poloneză.

Acesta este contextul în care Franța, mai ales, a manifestat un interes deosebit, ca pe scaunele domnești ale celor două Principate să se afle domni favorabili realizării obiectivelor sale¹.

* Muzeul de Istorie din Galați.

** Muzeul de Istorie din Galați.

La rândul ei, Prusia a sprijinit politica franceză de antrenare a Porții Otomane în rezolvarea problemei poloneze, dar aceasta ar fi însemnat declanșarea războiului cu Rusia. Poarta otomană a evitat, însă, să se angajeze în problema poloneză².

Venirea Ecaterinei a II-a pe tronul Rusiei a însemnat și reactivarea politicii țariste de expansiune conform țelurilor manifestate de Petru I. Era perioada în care a fost reluat sloganul „cruciadei ortodoxe”, care ascundea de fapt planurile politice și militare ale Rusiei, de ocupare a Principatelor române³.

Imixtiunea oficială a Rusiei în Polonia și posibilitatea de a amenința în mod periculos securitatea granițelor nordice ale Imperiului Otoman au declanșat o stare de neliniște în cercurile conducătoare otomane.

Franța și Imperiul Habsburgic au reușit să determine Poarta să declare, la 6 octombrie 1768, război Rusiei⁴. Începea astfel o lungă perioadă de confruntări militare, care aveau să afecteze în mod direct și dramatic statutul juridic al Principatelor române.

Declarația de război a fost făcută cu mult timp înainte ca Poarta Otomană să poată începe efectiv operațiunile militare. Rusia a ocupat rapid Moldova, pentru a-i împiedica pe turci să o devasteze și să lipsească astfel trupele țariste de o importantă sursă de aprovizionare.

Ocuparea de către Rusia a Moldovei și a Țării Românești, în toamna anului 1769, pune sub semnul întrebării echilibrul de forțe existent în Europa, fapt care a declanșat reacția

puterilor interesate. Primii care au reacționat au fost austriecii, care-și vedeau amenințate granițele sudice și sud-estice. Ca urmare, au ocupat fâșii de teren la granița cu Moldova și Țara Românească (urmate peste câțiva ani de ocuparea Bucovinei).

Generalul Suvorov va pune în practică, în luptele din Principate, strategii și tactici militare noi prin folosirea „coloanelor de manevră și de atac concentrate pe direcția loviturii principale, renunțând la formațiunile greoaie sub formă de patruleter, obținând în acest fel o mai mare mobilitate de deplasare”⁵. Operațiunile militare din cadrul acestui conflict au fost urmărite cu atenție de marile puteri europene, prin ambasadorii acreditați la St.Petersburg și Istanbul. Ofensiva generalului Golițan în Moldova, precum și asediul cetății Hotin au fost raportate de către ambasadorul Marii Britanii la St.Petersburg, Charles Cathcart, ajungându-se la concluzia că se dorea transformarea Hanatului Crimeii într-un „stat-tampon” între Rusia și Imperiul Otoman⁶.

O serie de operațiuni militare ale războiului ruso-otoman din anii 1768-1774 s-au desfășurat în zona Văii Gerului, unde este amplasată geografic și comuna Valea Mărului. Comuna Valea Mărului este atestată documentar cu numele Puțeni la data de 4 martie 1533⁷. Era o moșie răzășească în ținutul Covurlui, ocolul Mijlocului. Catagrafia din anul 1774 precizează și ea că satul Puțeni aparținea județului Covurlui și făcea parte din ocolul Mijlocului, alături de Pechea, Oasele, Băleni și alte localități⁸.

Monumentul
de la Valea Mărului

Data fiind temeinicia documentelor care susțin că pe aceste locuri a fost o tabără a armatei țariste o perioadă îndelungată, credem că Alexander Wasiliewitch Gelhard a fost ofițer în armata rusă. Cinstirea care i se face prin ridicarea acestui monument ne îndreptățește să apreciem că avea grad superior, chiar de general.

Decretul Consiliului de Stat nr. 799 din 17 decembrie 1964, privind schimbarea denumirii unor localități, publicat în Monitorul Oficial nr. 20 din 18 decembrie 1964, prevede că, începând cu data de 1 ianuarie 1965, comuna Puțeni primește numele de Valea Mărului⁹.

Inițial, monumentul era amplasat în afara localității, la câteva sute de metri, pe vârful unei coline, cunoscută în mentalul colectiv sub numele de „Dealul stâlpului”, stâlpul fiind monumentul.

În anul 1959, localitatea s-a extins, pe acest deal s-au atribuit locuri de casă, astfel că monumentul se află de atunci în intravilan¹⁰.

Primele informații documentare despre monumentul gen. Gelhard provin din *Dicționarul geografic, statistic și istoric al județului Tecuci*, a lui Theodor Ciuntu. Dat fiind că această lucrare a fost premiată de Societatea geografică română la 5 martie 1894, în prezența M.S. Regele Carol I, putem aprecia că prima informație documentară este din acest ultim an¹¹.

Dicționarul face următoarea precizare: „În partea de SE a satului Puțeni se află un monument de piatră de formă piramidală, având înălțimea de 2 m, sub care se află rămășițele generalului rus Alexandru Vasilievici, mort la 1770.”

O informație identică se află și într-o lucrare de referință națională a lui George Ioan Lahovari, *Marele dicționar geografic al României*.¹²

Informații prețioase despre monument se află în fișa întocmită în anul 1953 de învățătorul Toma Irimia. Acțiunea se desfășoară sub patronajul Academiei R.P.R., prin Comisia Științifică a Muzeelor și Monumentelor Istorice și Artistice și a fost aprobată de Direcțiunea Centrală de Statistică de pe lângă Consiliul de Miniștri din R.P.R. cu nr. 340 din 13.II.1953¹³. Fișele întocmite cu acest prilej au stat la baza întocmirii Listei monumentelor de cultură de

pe teritoriul R.P.R., aprobată prin H.C.M. nr. 661/1955, în care este cuprins și monumentul lui Alexander Wasiliewitch Gelhard la poziția 193¹⁴.

Următoarea fișă de evidență a fost întocmită în anul 1979 de către Oficiul județean al patrimoniului cultural național, Galați, în cadrul unei campanii naționale de inventariere a monumentelor pentru eroi. Ea cuprinde inscripția, datarea, (1770), o descriere sumară și dimensiunile. Starea de conservare nu este diferită mult de cea din anul 1955. De data aceasta, se consemnează că monumentul se află în intravilan, la limita a două proprietăți private.

Monumentul este format dintr-un obelisc din blocuri mari de piatră, prinse cu un liant. Este o prismă cu baza pătrată. Se compune din trei părți: soclul, corpul obeliscului și frontonul. Soclul are dimensiunile: 1,35 m X 1,35 m X 1,10 m; corpul obeliscului: 0,92 m X 0,92 m X 1,90 m; frontonul: 1,10 m X 1,10 m X 0,60 m. Înălțimea totală a monumentului este de 3,60 m.

Nu se văd urme de elemente decorative ori că ar fi avut un însemn deasupra. Pe latura de apus se evidențiază o casetă ușor adâncită în care, probabil, a fost o inscripție. Pe latura de răsărit se observă urmele unei inscripții, greu de citit din cauza degradării. Pe toate laturile frontonului sunt decroșuri dreptunghiulare, pe care, probabil, au fost inscripții.

Se păstrează în condiții lizibile inscripția de pe latura de vest a frontonului, scrisă în limba germană, care a permis identificarea persoanei pentru care s-a ridicat monumentul: „Alexander Wasiliewitch Gelhard este aici îngropat. Anul MDCCCLXX”.

Pe latura de răsărit se văd urmele unei inscripții în limba germană, greu de citit, care poate fi un epitaf ori un poem funerar, având următoarea traducere aproximativă: „Am cunoscut moartea, Noi nu am suferit”. (text descifrat și tradus de prof. Carmen Pârlog, pentru care-i mulțumim și pe această cale).

Monumentul este întreg, unele blocuri de piatră sunt ciobite, aproape toată suprafața este acoperită cu mușchi; sunt multe zgăriețuri și încercări de a scrie ceva, fără legătură cu obiectivul. În jurul monumentului, de-a lungul timpului, au fost înmormântați o serie de militari care au căzut în luptele din acea zonă.

Astăzi, întregul spațiu este parcelat, aflându-se în proprietate privată.

¹ *Istoria Românilor*, Academia Română, vol. VI, Editura Enciclopedică, București, 2002, p. 613.

² *Ibidem*, p. 614.

³ Daniel Niță-Danielescu, *Războaiele dintre ruși și turci, din secolul al XVIII-lea, și implicațiile lor asupra Bisericii Ortodoxe Române din Moldova*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2009, p.110-112; Veniamin Ciobanu, *Confederația de la Bar și implicațiile ei pentru Moldova (1768-1771)*, în Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, „A.D.Xenopol”, Iași, tom.VII, 1970, p.288.

⁴ *Istoria Românilor*, ed. cit. p. 615.

⁵ Gheorghe Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, Ed. Tritonic, București, 2004, p. 180.

⁶ Paul Cernovodeanu, *Ocuparea Principatelor dunărene de către ruși la 1769 în rapoarte diplomatice britanice*, în: „In Honorem. Ioan Caproșu. Studii de istorie”, Ed. Polirom, București, 2002, p. 353-354.

⁷ Paul Păltănea, *Istoria acestor locuri*, în „Viața liberă”, X, nr. 2922, 9 iulie 1999, p. 8, apud. D.J.A.N. Iași, doc.583/206.

⁸ V. Edroiu, M. Pintilie, A. Pintilie, Gh. P. Ionică, *Comuna Valea Mărului. Studiu monografic complex. Puțeni și Mândrești*, Editura Eurodidact, Cluj-Napoca, 2003, p. 57, apud. G.M. Dăscălescu, *O cartografie necunoscută a ținutului Covurlui din 1774*, în: „Revista Arhivelor”, VIII, I, 1965, p. 211.

⁹ *Decretul Consiliului de Stat nr. 799/17 decembrie 1964*, „Monitorul Oficial” nr. 20/18 decembrie 1964.

¹⁰ Informație primită de la primarul comunei Valea Mărului, prof. Virgil Doca, conform arhivei Primăriei.

¹¹ Theodor Ciuntu, *Dicționarul geografic, statistic și istoric al județului Tecuci*, București, Stabilimentul grafic I. V. Socecu, 1897, p. 168.

¹² George Ioan Lahovari, *Marele dicționar geografic al României*, vol. V, București, Stabilimentul grafic I.V. Socecu, 1902, p. 147.

¹³ Muzeul de Istorie Galați, Arhiva științifică, *Fișa monumentului din comuna Puțeni, județul Galați*, f. 10, 12, întocmită în 1953.

¹⁴ *Lista monumentelor de cultură de pe teritoriul Republicii Populare Române*, București, 1955, p. 176.

CONSIDERAȚII ASUPRA EVOLUȚIILOR DOCTRINARE ȘI INSTITUȚIONALE ÎNREGISTRATE DE AERONAUTICA MILITARĂ ÎN PERIOADA INTERBELICĂ ÎN PLAN INTERNAȚIONAL ȘI ÎN ROMÂNIA

dr. ȘERBAN PAVELESCU *

Abstract

The article examines the interdependence existing between the technical progress and the debate about the fate, the tactics and the doctrines concerning the use in battle of military aviation. The explosive development witnessed by the military aeronautics during the Great War was followed by an almost exponential development during the interwar period. The rapports established during this period between the technical progress and the role and the scope of the military aviation into the battlefield are complex and depend to a multitude of factors. The result of this interaction is a complex and sometimes contradictory, in some cases even divergent, development. Fully integrated in the general European and international trend, the Romanian Aeronautics faced during the interwar years the same dilemma and problems like the other major actors in the field. The answer in the Romanian case represents the result of a complex interaction between a multitude of factors, among which we may enumerate: the technical progress, the budgetary constraints, the debate among specialists and technicians about the doctrine, the tactics and the strategy on the use of the new category of weapons in the battlefield, the political factor and, last but not least, the corruption of the decision makers in the field of acquisitions of weapons and supplies.

Keywords: *aeronautics, tactics and strategy, Romania, interwar period, France, United States, United Kingdom, Germany, Japan*

Copil teribil al începutului secolului trecut, aviația a cunoscut o dezvoltare exponențială în contextul primei conflagrații mondiale. De la aparate neînarmate abia suportând greutatea pilotului, cu performanțe reduse în ceea ce privește autonomia, altitudinea și anduranța, în mai puțin de 15 ani aviația a evoluat către

o armă distinctă în componența oricărei armate moderne cu aparate de zbor specializate, cu capacități de câteva zeci de ori mai mari decât cele ale epocii de început. Impactul său în economia conflictelor armate, în modul de concepere și purtare a războiului a fost unul pe măsura evoluțiilor cunoscute de tehnica ae-

* Cercetător științific, Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară.

ronautică. Odată cu introducerea și utilizarea extensivă a aviației pe câmpul de luptă, acesta își schimbă pentru totdeauna configurația de la bidimensional la tridimensional. Bombardamentul, observația, vânătoarea, legătura sunt tot atâtea specialități și domenii distincte ale acțiunii armee aeriene după cum se dezvoltă și tehnici și tactici noi destinate contracarării acțiunii și efectelor armee aeriene. Câmpul de luptă se delocalizează iar războiul devine o realitate cotidiană pentru porțiuni întinse ale teritoriului național. În conjuncție cu mitraliera, cu tancul, cu celelalte evoluții ale tehnicii și tehnologiei militare, aeronautica induce transformarea caracterului conflictului armat și deschide epoca războiului total, a mobilizării și participării la conflict a întregii națiuni.

Cursul urmat în evoluția sa de către aeronautica militară, dezvoltările impresionante în ceea ce privește rolurile și misiunile ce îi revin pe câmpul de luptă și în economia generală a conflictului armat vor determina un efort conjugat de analiză și predicție în ceea ce privește evoluția fenomenului militar în contextul revoluției tehnologice și, în acest context, în ceea ce privește locul și rolul ce îi reveneau aeronauticii militare în cadrul unui viitor război¹. Acest efort a fost dublat de unul vizând încadrarea instituțională și dezvoltarea doctrinară și tehnologică a noii arme. Dacă, în ceea ce privește potențialul și impactul de proporții pe care noua armă era chemată să îl joace în derularea conflictelor militare există o unanimitate de poziții, modul de concepere și dezvoltarea instituțională, rolul și locul ce îi sunt rezervate aeronauticii în economia conflictului armat dau naștere la cel puțin două poziții diametral opuse. Pe de o parte se situează opțiunea pentru constituirea unei arme a aerului autonomă și pentru o dezvoltare doctrinară în consecință a acesteia cu o importantă opțiune în această urmă situație pentru investigarea conceptuală și tehnologică a bombardamentului strategic. Pe de altă parte, avem de-a face cu o opțiune pentru centralism și subordonarea aeronauticii nevoilor imediate ale frontului cu o opțiune pentru dezvoltarea conceptuală a bombardamentului tactic. Căile de dezvoltare și cauzele ce au dat naștere la aceste opțiuni în dezvoltarea aeronauticii militare în plan internațional precum și experiența românească

a dezvoltării aeronauticii militare în perioada interbelică din punct de vedere material și instituțional-doctrinar reprezintă obiectul demersului de față.

Atunci când încercăm o definire a evoluției doctrinare a aeronauticii în perioada interbelică ori dorim să analizăm bazele conceptuale și doctrinare ale aviației militare contemporane, cele mai importante nume ce apar în discuție sunt cele ale lui Giulio Douhet², William Mitchell³ și Hugh Trenchard⁴. Dacă, în cazul primului, contribuția sa la dezvoltarea aeronauticii militare este doar una conceptual teoretică, în cazul celorlalte două personalități citate avem de-a face și cu o contribuție la structurarea și dezvoltarea instituțională a armeei aeronautice. Dincolo de aceste diferențieri, dimensiunea contribuției acestor personalități ale gândirii militare interbelice este una deosebită, lor datorându-li-se impunerea în dezbaterea publică și configurarea conceptuală a teoriei războiului aerian cu sublinierea rolului preponderent pe care dominarea spațiului aerian și dezvoltarea mijloacelor de lovire strategică a teritoriului inamic îl va avea în derularea oricărui conflict armat. Rațiunile operând nevoia de dezvoltare a unei forțe aeriene de bombardament strategic variază în importanță de la un teoretician la altul, ca și obiectivele fundamentale ce revin forțelor aeriene. Fie că este vorba de dezvoltarea capacității de lovire și de distrugere a resurselor materiale și umane de susținere a efortului de război inamic (Douhet) ori atacul asupra moralului și voinței de a combate al trupelor și populației civile inamice (Trenchard) ori dezvoltarea de capabilități de proiecție a forței și de apărare înaintată a teritoriului național (Mitchell), toți acești teoreticieni structurează și conceptualizează o viziune coerentă asupra locului și rolului aeronauticii într-un conflict armat precum și asupra principiilor guvernând încadrarea instituțională și dezvoltarea materială și instrucția personalului. În sialul acestora, perioada interbelică consemnează dezvoltarea unor adevărate școli de gândire, de analiză și predicție în domeniul aeronautic în jurul „Școlii Tactice a Corpului Aerian” în Statele Unite⁵ și a „Colegiului de Stat Major al RAF” de la Andover⁶.

Prin raport cu aceste dezvoltări teoretice ce statuau rolul de maximă importanță pe care aviația era chemată să îl joace într-un viitor conflict, evoluțiile înregistrate în dezvoltarea și evoluția forțelor aeriene militare ale marilor puteri în cursul anilor interbelici pot fi încadrate în două mari categorii funcție de rolul și locul ce este rezervat forței aeriene în economia planificării, asigurării și ducerii conflictului armat precum și funcție de încadrarea instituțională pe care această forță aeriană o cunoaște în cadrul sistemului militar.

Începând cu finele primului război mondial și pe tot parcursul anilor '20, politicile militare americană și britanică se orientează în aceeași direcție: promovarea bombardamentului strategic de mare distanță și constituirea unor forțe aeriene autonome instituțional și puternice din punct de vedere al efectivelor. Pe aproape întreaga durată a primei conflagrații mondiale, cea mai mare parte a forțelor aeriene britanice a fost angajată în susținerea tactică a unităților terestre. Ofițerii aflați la cârma Royal Flying Corps – îndeosebi generalii David Henderson și chiar generalul Hugh Trenchard – partajau viziunea ofițerilor armatei de uscat și considerau că exigențele câmpului de bătaie primau asupra bombardamentului strategic⁷. Totuși, aviația militară britanică era concepută și structurată dintr-o perspectivă cu mult mai ofensivă decât aviația franceză⁸. Ideea, însă, a creării unei armate a aerului distinctă își regăsește originea mai degrabă în rândul factorilor de decizie politică decât la cei militari. În aprilie 1918, cabinetul britanic, extrem de afectat de către pasagera campanie de bombardament a Londrei lansată și susținută de către germani utilizând zeppeline și avioane de bombardament greu „Gotha”, trece prin parlament o lege care transformă Royal Flying Corps în Royal Air Force, o armă echivalentă armatei de uscat și marinei⁹. Oamenii politici precum Lloyd George și Winston Churchill și militari precum mareșalul Jan Smuts voiau astfel să se asigure că Germania va fi sever bombardată pe calea aerului. Bombardarea Londrei a jucat un rol atât de important în constituirea RAF doar pentru că structurile instituționale ale politicii militare a Marii Britanii au permis mobilizarea eficace a acesteia de către partizanii unei arme autonome a aerului. În cazul Franței, un

eveniment similar, bombardarea Parisului, nu a condus la o soluție similară¹⁰.

În iunie 1918, generalul Hugh Trenchard, din cadrul nou constituitei RAF, organizează o „forță aeriană independentă”, o forță de bombardiere strategice destinată paralizării producției de război germane. Personalitatea sa va domina anii constitutivi din punct de vedere doctrinar și instituțional ai RAF¹¹. Odată cucerit de ideea autonomiei instituționale a armeei aeriene, el dezvoltă o viziune grandioasă asupra războiului aerian, susținând în special teza dezvoltării, în cadrul armeei aeriene, a unei forțe importante de bombardiere strategice cu rază mare de acțiune, capabile, în concepția sa, de a decide singure soarta conflictului armat prin distrugerea moralului și capacităților economice de susținere a războiului ale inamicului. Prevalența acestei viziuni în cadrul factorilor de decizie și planificare ai RAF este atât de mare încât este nevoie de intervenția decisivă a factorului politic la nivelul anilor 1936-1937 pentru a impune consacrarea de resurse suplimentare aviației de vânătoare și apărării anti-aeriene, intervenție consecutivă dezvoltării de noi tehnici și tehnologii în domeniul detecției și supravegherii aeriene, în special a radarului¹². Această intervenție reprezintă, de altfel, resursa explicativă pentru deznodământul pe care-l va cunoaște „bătălia Angliei” și respingerea eforturilor de câștigare a supremației aeriene întreprinse în anii 1940-1941 de către Luftwaffe.

Niciunul dintre procesele de structurare instituțională a armeei aerului nu a fost atât de disputat și tumultuos decât acel al constituirii Forțelor Aeriene a Statelor Unite (USAF). În 1917, un grup de aviatori americani constituit de către William Mitchell și dirijat de către Raynald Bolling redactează un plan asupra unei campanii de bombardament strategic al Germaniei ce pune sub semnul întrebării principiile clasice ale purtării războiului insistând asupra posibilității identificării, selectării și lovirii unor obiective esențiale în susținerea efortului de război inamic și în determinarea înfrângerii acestuia. Chiar dacă, în prima parte a anilor '20, armata americană este, doctrinar, cu mult mai aproape de ceea ce reprezenta în epocă viziunea franceză și germană asupra rolului și locului armeei aeriene în cadrul con-

flictului armat, avem în vedere o prevalență a rolului tactic de suport al forțelor combatante direct angajate pe câmpul de luptă, viziunea mai sus menționată asupra misiunii forței aeriene și a rolului și locului său în economia conflictului armat se va structura și amplifica dominând dezvoltarea ulterioară a USAF atât pe timpul celei de-a doua conflagrații mondiale cât și după aceea¹³. Obiectivul primordial al războiului, al războiului aerian, devine distrugerea moralului inamicului și a voinței sale de a rezista. Campania aeriană este independentă, obiectivele sale sunt distincte, în fapt de o altă natură decât cele ale forțelor terestre și maritime. Structura teoretică și conceptuală a demersului doctrinar are un grad de precizie și sofisticare fără egal în concepțiile similare ale altor mari puteri ale epocii, la baza sa situându-se o viziune integrată asupra capacității militare a națiunilor și o viziune totalizantă asupra efortului de război¹⁴. Interdependența componentelor militare economice, politice, sociale ale națiunilor moderne și echilibrul delicat existent între acestea reprezintă cheia analitică pentru identificarea țintelor efortului războiului aerian și pentru obținerea victoriei în conflict. Un efort de acumulare și analiză de informații din cele mai diverse, economice, politice, sociale, este necesar pentru identificarea țintelor și pregătirea operațiilor aeriene.

De cealaltă parte a baricadei se situează cazuri precum cel german și francez, ori exemple în care dezvoltarea instituțională și doctrinară a armeei aeriene este una ce nu favorizează o diferențiere clară și distinctă a acesteia în cadrul organismului militar.

Organizarea, doctrina de utilizare și evoluțiile tehnice și tehnologice ale armeei aeriene germane au fost îndeaproape încadrate și puternic influențate de către ofițeri de stat major provenind din rândurile armatei de uscat. Doctrina de utilizare a aviației sublinia că singură cooperarea între cele trei arme permitea obținerea victoriei în luptă. Asemeni armatei de uscat, structurată în conformitate cu modelul războiului fulger, întreaga armată a aerului germană era structurată, dotată, înzestrată și instruită în conformitate cu această concepție asupra purtării războiului¹⁵. Efortul de dotare și înzestrare în integralitatea lui este îndreptat în această direcție, aparate de bombardament

specializate în bombardamentul în picaj, bombardiere cu rază medie (tactică) de acțiune, aviația de vânătoare-bombardament au fost dezvoltate și constituiau majoritatea dotării Luftwaffe la debutul celui de-al doilea război mondial. Misiunile și capacitățile tehnice ale acestora aveau drept obiectiv clar nevoile operative ale armatei de uscat și, în nici un caz, purtarea de operații militare autonome având dimensiuni strategice.

Asemeni ansamblului corpului militar german, ofițerii de aviație se lansează și ei în analizarea și structurarea lecțiilor războiului și în dezvoltarea teoretică și doctrinară a unei viziuni asupra noilor realități guvenând conflictul militar¹⁶. Concluzia principală desprinsă din acest demers de amplasare este aceea că puterea aeriană trebuie destinată, în mod prioritar, susținerii operațiilor armatei de uscat. Principalele misiuni ce revin aviației în acest context sunt cele de recunoaștere și observație, de susținere tactică a unităților terestre, de apărare aeriană, legătură, aprovizionare etc. Bombardamentul strategic este practic inexistent atât în ceea ce privește misiunile fundamentate pentru aviație cât și în ceea ce privește resursele dedicate dezvoltării de resurse materiale specifice unor astfel de misiuni. Campaniile specifice derulate pe parcursul anilor 1917-1918 sunt considerate unanim a fi un eșec, iar utilitatea reală a aviației de bombardament este doar una de ordin tactic¹⁷. Chiar și cel mai important teoretician al forței aeriene în cadrul Reichwehr-ului, Helmuth Wilberg, considera că misiunea principală a aviației de bombardament o constituia distrugerea țintelor de pe câmpul de bătaie¹⁸. Sunt întreprinse eforturi însemnate pentru dezvoltarea de structuri de comunicații și de dezvoltare a tehnicilor și tacticilor de coordonare și cooperare în luptă dintre forțele terestre și cele aeriene. În acest context, războiul din Spania se va dovedi un excelent laborator de experimentare a acestora. Binomul tanc-avion, bază fundamentală a blitzkrieg-ului, reprezintă rezultanta fundamentală a acestui mod de concepere a rolului și locului aviației în cadrul organismului militar și în economia conflictului armat.

În Franței, dezvoltarea armatei aerului a fost puternic marcată de luptele pentru putere și resurse precum și de influența precum-

pănitoare a corpului de comandă și stat-major provenind din cadrele armatei de uscat. Soarta aviației militare este împărțită, în mare măsură, și de către celalată componentă tehnică esențială a războiului modern, blindatele. Cu o concepție statică asupra câmpului de luptă și promovând până la saturație ideea unei repetări pe front a experienței primei conflagrații mondiale, Statul Major al armatei franceze a procedat la o alocare și subordonare sistematică a resurselor disponibile în termeni de aviație ori blindate la diferitele eșaloane ale armatei de uscat. Misiunea esențială ce revine aeronauticii este aceea a observației și recunoașterii și a susținerii efortului pe câmpul de luptă a marilor unități și unităților armatei terestre, singura capabilă să hotărască soarta bătăliei și singura care ocupă și controlează teritoriul inamic¹⁹. În aceste condiții nu numai dezvoltarea structurilor instituționale, dar și cursul urmat de către efortul de dotare și înzestrare al aviației va fi unul sinuos, extrem de controversat și disputat. Din această dispută continuă și luptă pentru resurse va rezulta o întârziere în reînarmarea și dotarea cu aparate moderne a aviației franceze precum și experimente hibride ce se vor dovedi inadecvate noilor realități ale războiului modern precum aviația multi-rol (bătălie, recunoaștere, bombardament)²⁰. Însăși ideea stabilirii unei doctrine, a definirii unor roluri și misiuni distincte pentru forțele aeriene este refuzată net, ideea predominantă fiind aceea a unității de comandă și a subordonării nevoilor armatei de uscat a resurselor disponibile pentru susținerea efortului de război, inclusiv al aeronauticii militare²¹. Constituirea unei arme aeronautice distincte (8 decembrie 1922), aceea a unui Minister al Aerului, distinct de cel de Război și al Marinei (2 octombrie 1930), stabilirea prin lege (1 aprilie 1933) a principalelor misiuni ale armatei aerului și constituirea acestora prin efectele unei ale legi (2 iulie 1934) nu vor schimba cu nimic aceste raporturi instituționale ori starea de fapt din domeniul dotării și înzestrării²². Reînarmarea franceză este una tardivă, ea debutează în domeniul aviației la nivelul anilor 1936-1937 și fragilă în condițiile în care producția industrială de profil este una ce suferă de lipsa de mână de lucru calificată și dotările necesare susținerii producției de masă presupusă de efortul de

reînarmare²³. Deși valoroasă și sensibil egală inamicului german, aviația franceză, ca și în cazul forțelor blindate, își va vedea minimizat și redus la ineficiență efortul de luptă dată fiind dispersia și disoluția forțelor la dispoziție. Pierderile suferite și situația în rapidă evoluție nefavorabilă de pe front vor conduce la utilizarea inadecvată și la o și mai mare rată de atritie a efectivelor armatei aerului cu efecte dezastuoase asupra capacității sale de luptă și de îndeplinire a misiunilor sale.

În aceste cadre, evoluția aviației militare românești în perioada interbelică se înscrie într-o paradigmă ce caută să combine analiza atență a evoluțiilor internaționale ale fenomenului militar în cazul specific al aeronauticii militare cu constrângerile generate de situația concretă autohtonă, lipsa unor capacități de producție locale suficiente pentru asigurarea unei înzestrări și dotări adecvate a aeronauticii militare, precum și resursele bugetare extrem de reduse avute la dispoziție pentru susținerea unui sector militar marcat de o extrem de rapidă uzură morală și materială a tehnicii din dotare.

Cadrele instituționale specifice de funcționare a aeronauticii în perioada interbelică sunt stabilite și restructurate în etape succesive prin legile asupra organizării armatei din 13 iunie 1924, 30 aprilie 1930 și 28 aprilie 1932, precum și prin legile din 1936, respectiv 1938, de constituire a ministerului Aerului și Marinei și cel al Înzestrării Armatei. Legi specifice precum aceea asupra organizării națiunii și teritoriului pentru timp de război ori aceea pentru apărarea antiaeriană activă și pasivă a teritoriului din 3 martie 1939 completează cadrul legislativ în discuție²⁴. Cadrele instituționale de ființare ale aviației militare variază și ele funcție de aceste reglementări legale. Locul Direcției Generale a Aeronauticii, structura de coordonare a aviației militare, aerostației și artileriei antiaeriene din cadrul Ministerului de Război la finele primului război mondial, este luat, în ianuarie 1924, de către Inspectoratul General al Aeronauticii și apoi, din 1936, de către Ministerul Aerului și Marinei prin Comandamentul Forțelor Aeriene. Dotarea aviației rămâne pe tot parcursul perioadei interbelice una precară, un efort susținut de reînarmare fiind demarat abia la nivelul anilor 1936-1937 în condițiile în care principalele state furnizoare de echipamente și

armamente se găseau ele însele în plin proces de transformare, din punct de vedere al dotării și înzestrării a propriilor armate. Eforturile de creare a unei baze materiale pentru susținerea nevoilor de dotare și înzestrare a aviației militare române din producția internă, eforturi materializate, între altele, în crearea în 1925 a Industriei Aeronautice Române, au avut doar un efect limitat în condițiile în care nu a existat un interes real pentru promovarea acestei producții și pentru dezvoltarea resurselor de proiectare și execuție naționale, fiind preferate, din motive venale, practicile comenzilor în străinătate și ale achiziției de patente și producției sub licență²⁵. Deși principalele dezbateri ale epocii asupra războiului aerian și asupra rolului și locului aviației militare într-un viitor conflict armat sunt binecunoscute și parte a dezbaterilor ce au loc în mediul de specialitate interesat²⁶, această dezbatere nu se materializează în dezvoltarea unei doctrine specifice. Mai mult decât atât, la jumătatea perioadei interbelice nu fuseseră dezvoltate nici măcar regulamente specifice de instrucție de manevră și luptă pentru uzul militarilor din forțele aeriene. În perioada 1929-1931, spre exemplu, rolul acestor regulamente era îndeplinit de traducerea regulamentelor echivalente în vigoare în armata franceză. Caracterul secret care le este atribuit ori adaptarea lor la realitățile specifice ale misiunilor armatei române este unul mai mult decât discutabil²⁷. Influența franceză și constrângerile economice mai sus invocate au condus la o viziune strict defensivă asupra rolului și locului aeronauticii militare în economia conflictului armat și la aceea a derulării acțiunilor acesteia în strânsă coordonare cu forțele armatei de uscat. De notat, însă, că aceleași puținătate a forțelor aeriene la dispoziție s-a constituit și într-un element ce va favoriza centralizarea și alocarea unitară a forțelor aeriene, spre deosebire de exemplul francez, unde relativa abundență de resurse a favorizat dispersia acestora²⁸.

O primă constatare ce se impune la finele acestui excurs este aceea că experiența primului război mondial este una relevantă, dar nu uniformă, în structurarea și dezvoltarea interbelică a aviației militare. Ca și în cazul altor arme ori categorii de arme nou apărute și dezvoltate pe timpul ori spre sfârșitul primei

conflagrații mondiale (submarinele, blindatele), raportarea la factorul de inovație tehnică și la perspectivele pe care aceste breșe tehnologice le induc în dinamica purtării conflictului armate este una variată. Mai mult decât atât, deși dezbaterea teoretică este una internațională, iar schimbul de idei și informații este mai mult sau mai puțin deschis în pofida limitărilor pe care caracterul militar al acestora l-ar fi putut și chiar îl inducea, ceea ce va conta cu adevărat în decizia politică și militară de adaptare și integrare a acestor progrese în organismul militar nu va fi, de cele mai multe ori, existența și potențialitatea progreselor tehnologice. De la caz la caz, funcție de cei ce trag concluziile și funcție de echilibrul de putere în interiorul organismului militar și al factorilor de decizie politici, rezultanta procesului de analiză este divergentă și chiar contradictorie. Printre factorii cu adevărat importanți pe care îi întâlnim în analiza deciziilor de dezvoltare și a direcțiilor pe care le urmează aeronautica militară în perioada interbelică din punct de vedere al organicii, dotării și înzestrării, doctrinei de întrebuințare în luptă, rolului și misiunilor ce îi revin, putem enumera competiția pentru resurse și influență în plan administrativ în cadrul organismului militar între diferitele arme, servicii și departamente ale ministerelor apărării, modul în care este judecată, interiorizată și transpusă în organica armatei experiența primului război mondial, capabilitățile tehnice și economice de susținere a noilor categorii de armamente, de fabricare și continuă îmbunătățire a acestora, capacitatea de susținere bugetară a costurilor induse de noile categorii de armamente în edificarea, dezvoltarea și mai ales modernizarea continuă necesară pentru obținerea unor rezultate fezabile și atingerea obiectivelor inițial propuse și asumate de asigurare a unei acțiuni militare eficace, rolul și influența pe care factorul politic îl joacă, îl deține în cadrul organismului militar și în procesul de decizie cu privire la dezvoltarea tehnică, doctrinară și strategică a acestuia.

Categoriile mai sus descrise funcție de modul de concepere și de aplicare a lecțiilor conflagrației mondiale în practica de zi cu zi și în procesul de modernizare și instituționalizare a aviației militare sunt mai degrabă generice. Puternice componente de doctrină

aeriană referitoare la aviația de suport tactic precum și importante părți ale forțelor aeriene dedicate acestor misiuni sunt prezente și se dezvoltă în cadrul celor mai fidele adepți ale teoriei bombardamentului strategic. Factorul politic, cu multiple motivații, intervine în procesul de structurare și dezvoltare a forțelor aeriene, influențând de o manieră decisivă de multe ori acest proces. Este cazul dezvoltării și modernizării componentei de aviație de vânătoare și radiodetecție în cadrul RAF, dar și cel al demersurilor privind dezvoltarea unui bombardier strategic din Germania anilor '30, materializată în programul Focke Wulf 200 „Condor”. Domeniu eminamente tehnic și vârful dezvoltării și modernității societale în anii interbelici, incorporând manoperă și valoare adăugată semnificative, aviația rămâne, de asemenea, asemeni celorlalte arme tehnice, obiect al unor multiple vulnerabilități în ceea ce privește capacitatea de asigurare a necesarului de producție și mentenanță presupuse de buna funcționare a acestei arme. Pentru statele fără capacități ori cu capacități reduse de susținere a necesarului de echipamente și servicii, susținerea unei forțe aeriene adecvate prin raport cu necesitățile de securitate poate reprezenta o povară mult prea mare. Ajustările ce intervin în acest caz sunt independente și chiar contrare atât convingerilor cât și evidențelor, dar nu mai puțin reale. Oricât de bine pusă la punct ar fi o doctrină de utilizare a forțelor, lipsa efectivă a acestora o face inoperantă. Reciproca este la fel de adevărată, iar modul în care a răspuns misiunilor sale aeronautica franceză în campania anilor 1939-1940 reprezintă o ilustrare perfectă a acestei aserțiuni.

¹ Phillip S. Meilinger, *The Historiography of Airpower: Theory and Doctrine*, în „The Journal of Military History”, vol. 64, nr. 2, April 2000, p. 467-501.

² Cea mai cunoscută lucrare a sa este fără îndoială aceea apărută în 1921 – „Stăpânirea aerului”, pe care o cităm în versiunea sa engleză: Giulio Douhet, *The Command of the Air*, Air Force History and Museums Program, Washington, D.C., 1998.

³ Comandant al forțelor aeriene ale corpului expediționar american în Franța, Mitchell reprezintă o figură de marcă a dezbaterii conceptuale asupra

războiului aerian și asupra forțelor aeriene americane și misiunilor operaționale ale acestora. Printre cele mai importante lucrări ale lui cităm William Mitchell, *Our Air Force: The Key to National Defense*, Dutton, New York, 1921; Idem, *Winged Defense*, Putnam, New York, 1925; Idem, *Skyways*, Lippincott, Philadelphia, 1930.

⁴ Spre deosebire de celelalte două personalități citate, Trenchard nu s-a remarcat printr-o operă publicistică deosebită, contribuția sa fiind mai degrabă una instituțională. Asupra modului de structurare și a ideilor propagate de către Trenchard, vezi Phillip S. Meilinger, *Op.cit.*, p. 480-483.

⁵ Peter R. Faber, *Interwar US Army Aviation and Air Corps Tactical School: Incubators of American Airpower*, în Phillip S. Meilinger, eds., *The Paths of Heaven: The Evolution of Airpower Theory*, Maxwell AFB, Air University Press, 1997.

⁶ Malcom Smith, „A Matter of Faith”: *British Strategic Air Doctrine before 1939*, în „Journal of Contemporary History”, vol. 15, 1980, p. 423-442.

⁷ Neville Jones, *The Origins of Strategic Bombing. A Study of the Development of British Air Strategy Thought and Practice up to 1918*, William Kimber, London, 1973, p. 15-17.

⁸ John H. Morrow, *The Great War in the Air. Military Aviation from 1909 to 1921*, Smithsonian Institution Press, Washington, 1993, p. 345.

⁹ Malcom Smith, *Op.cit.*

¹⁰ Pascal Vennesson, *Les Chevaliers de l'Air. Aviation et conflits au XXeme siecle*, Presses de Sciences Po & Fondation pour les Etudes de Defense, Paris, 1997, p. 189.

¹¹ Phillip S. Meilinger, *The Historiography of Airpower ... Op.cit.*

¹² Alexander Rose, *Radar and Air Defence*, în „Twentieth Century British History”, vol. 9, nr. 2, 1998, p. 219-245.

¹³ Robert T. Finney, *History of Air Corps Tactical School, 1920-1940*, Center for Air Force History, Washington D.C., 1992, p. 55-78.

¹⁴ Mark Clodfelter, *Pinpointing Devastation: American Air Campaign Planning before Pearl Harbor*, în „The Journal of Military History”, vol. 58, january 1994, p. 84.

¹⁵ James S. Corum, *The Luftwaffe's Army Support Doctrine, 1918-1941*, în „The Journal of Military History”, vol. 59, January 1995, p. 53-76.

¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ Pascal Vennesson, *Op.cit.*

¹⁸ James S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg. Hans von Seeckt and German Military Reform*, Kansas University Press, Lawrence, 1992, p. 145.

¹⁹ Pascal Vennesson, *Op.cit.*, p. 85-98.

²⁰ Philippe Garraud, *L'action de l'armée de l'air en 1939-1940: facteurs structurels et conjoncturels d'une défaite*, în „Guerres mondiales et conflits contemporains”, nr. 202-203, 2002, p. 7-31; vezi și Patrick Facon, *Aux origines du rearmement aérien français. Le plan I (1933-1937)*, în „Aviation Magazine International”, nr. 747, 1er février 1979, p. 88.

²¹ Un astfel de refuz hotărât îl exprimă spre exemplu mareșalul Petain în introducerea pe care o face lucrării colonelului Vauthier (Colonel P. Vauthier, *La doctrine de guerre du general Douhet*, Berger-Levrault, Paris, 1935) asupra doctrinei de război a generalului Douhet. Cf. Pascal Vennesson, *Op.cit.*, p.173.

²² Andre Corvizier eds., *Histoire Militaire de France*, vol. 4, Presses Universitaires de France, Paris, 1997.

²³ Philippe Garraud, *Les contraintes industrielles dans la préparation de la guerre de 1939-1940. La*

modernization inachevée de l'aviation française, în „Guerres mondiales et conflits contemporains”, nr. 207, 2002, p. 37-59.

²⁴ *Istoria Militară a Poporului Român*, vol. 6, *Evoluția sistemului militar național în anii 1919-1977*, Editura Militară, București, 1989.

²⁵ Mark Axworthy, Cornel Scafeș, Cristian Crăciunoiu, *Third Axis, Fourth Ally. Romanian Armed Forces in the European War. 1941-1945*, Arms and Armour, London, 1995, p. 239-282.

²⁶ Petre Otu, *Evoluția reformei de la un război la altul (1919-1939)* în Petre Otu eds., *Reforma militară și societatea în România (1878-2008). Relaționări externe și determinări naționale*, Editura Militară, București, 2009, p. 141-173.

²⁷ *Regulament Provizoriu asupra Instrucției de Manevră și Luptă a Aeronauticei*, vol. 1-3, Tipografia „Școlilor Militare Aeronautice”, București, 1929-1931.

²⁸ Alexander Statiev, *Antonescu's Eagles against Stalin's Falcons: The Romanian Air Force. 1920-1941*, în „The Journal of Military History”, vol. 66, nr. 4, October 2002, p. 1085-1113.

APARIȚIA UNEI NOI MARI PUTERI PONTICE – RUSIA

MIRCEA SOREANU *

Abstract

The Grand Duchy of Moscow had become the largest orthodox power after the conquest of Constantinople by sultan Mehmet II. This is where the ideology of the "Third Rome" appeared, Moscow considering itself, after Rome and Constantinople, the new center of Christianity, responsible for the redemption of the followers of orthodoxy, first from the Tatar and then from the Ottoman domination. Ivan III (1462-1505) stopped paying tribute to the Tatars (1480) and extended his influence over the territories of the former Golden Horde to Kazan and the Crimean Khanate. He married Zoe, one of the daughters of Thomas Palaiologos, the last despot of Morea, adopting the byzantine court ceremonial. His successor, Ivan IV, then took the title of Tsar (1547), the Slavic variant of emperor (Caesar, Kaiser).

On October 1st, 1653, Zemski Sobor accepted the admission of Zaporozhian Cossacks under Russian administration. In Rada of Pereyaslav, the Zaporozhian Cossacks recognized, on January 8, 1654, the suzerainty of the Tsar. Therefore, a transformation in the system of alliances took place to the North of the Black Sea, thus paving the way to Russian domination. By the switch of Bohdan Khmelnytsky from the Polish side to that of the Tsar and the gradual inclusion of Ukraine by Russia, the latter will become a major power that will eventually conquer the Crimean Khanate, a large part of Poland, while Moldova and Wallachia will become the theatre of war between the Tsarist and Ottoman armies.

The change in the balance of forces in Eastern Europe, following the battle of Poltava (1709), and Tsar's decision to send special agents and missionaries in those provinces of the Ottoman Empire inhabited by orthodox Christians strained the relations between the Ottoman Empire and Russia. The ultimatum issued by Peter the Great led to the declaration of war by the Ottoman Empire against Russia. At Stănilești, the Ottomans and Tatars encircled the armies of the Tsar and those of Dimitrie Cantemir, the ruler of Moldova (July 18-21, 1711), the Tsar being forced to seek peace.

In 1764, the army of the Tsar entered Poland, where it will constitute from now on a factor of pressure. Stanisław Poniatowski, a close ally of the Tsar, was seated on the throne of Poland (1764-1795).

A new era began in the relations between the Ottoman Empire and Russia, the latter, victorious in the war against the Porte between 1768 and 1774, gaining the right of navigation through the Black Sea and the Straits.

Keywords: *Peter the Great, Dimitrie Cantemir, Catherine II, Russia, Poland, Romanian Principalities, Black Sea, Ottoman Empire*

* Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară.

Marele Ducat al Moscovei devenise singura mare putere ortodoxă după cucerirea Constantinopolului de către sultanul Mehmed al II-lea. Aici a apărut ideologia celei de „a treia Rome”, Moscova considerându-se, după Roma și Constantinopol, noul centru al creștinismului, răspunzător de mântuirea ortodocșilor, mai întâi de dominația tătară și, mai apoi, de cea otomană¹.

Ivan al III-lea (1462-1505) a încetat să mai plătească tribut tătarilor (1480) și și-a extins influența asupra teritoriilor fostei Hoarde de Aur până la Kazan și Hanatul Crimeei. El s-a căsătorit cu Zoe, una din fiicele lui Toma Paleolog, ultimul despot al Moreei, preluând ceremonialul de curte bizantin. Urmașul său, Ivan al IV-lea, și-a luat apoi titlul de țar (1547), varianta slavă a împăratului (*caesar, kaiser*).

Ca urmare a tulburărilor din Hanatul Crimeei, cazacii de pe Don – ce se aflau sub oblăduirea țarului – au ocupat în 1637 cetatea Azov de pe litoralul nordic al Mării Negre. Toate incursiunile otomane pentru a recuceri cetatea s-au soldat cu un eșec. Rusia, pentru ultima oară, a cedat în fața Porții și a acceptat soluționarea negociată a conflictului, prin intermediul domnului Moldovei, Vasile Lupu. Astfel, în 1642, cazacii au părăsit Azovul.

Așa-numita Uniune de la Brest (1596) adusesese majoritatea populației ortodoxe din Polonia în uniune cu Biserica Romano-Catolică. Încurajați de misionarii greci, cazacii au devenit apărătorii ortodoxiei. Patriarhul Ierusalimului a investit, în 1620, în secret, pe mitropolitul ortodox al Kievului și cinci episcopi. Noua ierarhie ortodoxă nu a fost recunoscută de conducerea poloneză, țarul găsind astfel o oportunitate deosebită pentru a interveni în Ucraina. El își aroga de acum poziția de protector al ortodocșilor persecutați de Biserica Catolică și de conducerea Uniunii polono-lituaniene. Pe de altă parte, nici episcopii uniți nu au fost primiți în senatul polonez (consiliul regal). Pentru moment, disensiunile au fost aplanate atunci când regele Vladislav al IV-lea (1632-1648) a permis alegerea unui mitropolit ortodox al Kievului și a patru episcopi. A fost numit mitropolit Petru Movilă – din familia princiară cu același nume din Moldova –, stareț al Mănăstirii Peșterii din Kiev. Mitropolitul Petru Movilă (1633-1647) a fondat școli pentru educația clerului și a inau-

gurat o tiparniță la Kiev care a publicat cărți religioase pentru credincioșii ortodocși².

Afirmarea tot mai puternică a tendințelor expansioniste ale Rusiei către bazinul pontic și dunărean a constituit un semnal de alarmă pentru Hanatul Crimeei, alianța între Rusia și Polonia putând constitui un pericol mortal pentru tătari. În condițiile războiului cu Veneția (1645-1669), Imperiul Otoman a fost nevoit să adopte o atitudine prudentă față de Polonia și Rusia. Însă hanul Islam Ghiray (1644-1654) a adoptat o poziție ofensivă, căutând să reaprindă antagonismul între Rusia și Polonia. Hanul a reputat un succes diplomatic când, în 1646, țarul Aleksei Mihailovici a încheiat un tratat de pace și prietenie cu Islam Ghiray³.

Regele Poloniei, Vladislav al IV-lea și hatmanul Koniecpolski făceau pregătiri pentru a ataca și cuceri Hanatul Crimeei și chiar partea europeană a Imperiului Otoman, la campania regală aderând cu entuziasm cazacii zaporojeni. Dar seimul polonez nu a aprobat declanșarea războiului cu Poarta, care nu avea sorți de izbândă, fiind doar o aventură născocită de idei utopice de cruciadă.

Furioși că nu mai puteau ataca și jefui teritoriile otomane și ca urmare a contradicțiilor cu republica nobiliară, cazacii, conduși de hatmanul Bogdan Hmelnițki, au ales confruntarea cu polonezii. Hatmanul (atamanul) i-a acuzat pe magnații polonezi că i-au vândut pe țărani ca robi evreilor – care cumpăraseră privilegiile de colectare a dărilor și de arendare a moșiilor. Astfel că la începutul răscobei cazacilor au căzut victime evreii din Ucraina, mulți fiind uciși sau capturați și vânduți ca robi tătarilor⁴.

Hmelnițki a cerut ajutor hanului tătarilor, cu care a intrat în alianță, și au obținut o primă victorie împotriva polonezilor în primăvara anului 1648. A urmat apoi, în vară, moartea regelui Vladislav al IV-lea și interregnumul la tronul Poloniei, la care și-a depus candidatura și țarul Rusiei.

Deși tătarii nu doreau distrugerea, ci doar slăbirea Poloniei, alianța lor cu cazacii a avut urmări de durată, care se vor dovedi nefaste crâmlenilor. După trecerea lui Hmelnițki de partea țarului și înglobarea treptată a Ucrainei de către Rusia, aceasta din urmă va deveni o mare putere care va cuceri Hanatul Crimeei, Polonia în bună parte, iar Moldova și apoi Țara

Românească vor ajunge teatru de război între oștile țariste și otomane.

Poarta nu a putut interveni în 1648, sultanul Ibrahim I fiind asasinat și înlocuit cu un copil în vârstă de șapte ani, Mehmed al IV-lea. De această situație va profita Rusia, ceea ce va avea implicații importante asupra situației politice din zona Mării Negre.

După o nouă victorie asupra oastei poloneze – când a căzut prizonier însuși marele hatman al coroanei Potocki –, orașul Liov, Vasile Lupu, domnul Moldovei, și Matei Basarab, domnul Țării Românești, au trebuit să ofere daruri bogate pentru a evita jaful cu care amenințau trupele căzăcești și tătare.

Pentru a păstra un echilibru între cazaci și poloni, Islam Ghiray a acceptat un tratat de pace cu noul rege al Poloniei, Jan Kazimir, la Zborow (15 august 1649). Teritoriul polonez a fost, cu toate acestea, jefuit, tătarii ajungând și în Moldova. Vasile Lupu a poruncit distrugerea detașamentelor tătărăști care trecuseră granița Moldovei⁵. Drept represalii, în septembrie 1650 a avut loc o invazie tătaro-cazacă în Moldova, care a fost devastată⁶. Se încerca astfel pedepsirea lui Vasile Lupu, care era în relații strânse cu polonii, și îndestularea oștenilor cazaci și tătari. Vasile Lupu a fost obligat să încheie o alianță matrimonială cu Bogdan Hmelnițki, promițând fiului acestuia, Timuș, că-i va da în căsătorie pe fiica sa, Ruxanda. Expediția fusese plănuită inițial împotriva Rusiei, dar Hmelnițki s-a răzgândit, motivând că polonii sunt gata să-l atace⁷. De remarcat este faptul că, în vara anului 1650, cazacii zaporojeni ceruseră protecția Porții, primită de la sultan în februarie 1651.

Polonezii – cu care a colaborat și Vasile Lupu – au pornit o nouă expediție împotriva cazacilor lui Hmelnițki, pe care i-au înfrânt în iunie-iulie 1651 la Beresteczko. Islam Ghiray nu i-a sprijinit pe cazaci, dorind participarea polonă la o alianță împotriva Rusiei.

Prin pacea de la Biala Cerkiew (septembrie 1651), polonezii și-au restabilit dominația asupra Ucrainei. Drept urmare, Hmelnițki a trimis la Poartă în septembrie 1651 un nou act de supunere.

Pentru a împiedica o apropiere a zaporojenilor de țar, hanul a decis să-i sprijine din nou împotriva polonezilor, care au fost înfrânți (mai 1652). Vasile Lupu a fost nevoit să accep-

te căsătoria lui Timuș cu Ruxanda, iar peste un an și-a pierdut tronul, fiind înlăturat de forțe interne, coalizate cu detașamente muntene și transilvane, episod în care Timuș a fost ucis.

În toamna anului 1652, Hmelnițki, amenințat din nou de polonezi, a cerut și țarului să-i ia sub protecția sa pe cazacii zaporojeni. Jocul dublu al hatmanului cazacilor, care-și oferise supunerea atât sultanului cât și țarului, a dus la o nouă reacție a hanului Crimeei, care va trece până la urmă de partea polonezilor împotriva rușilor și zaporojenilor⁸.

În noiembrie 1653, hanul a atacat însă din nou Polonia, în alianță cu zaporojenii, încercuind tabăra polonă. Dar la 1 octombrie 1653, Zemski Sobor acceptase intrarea zaporojenilor sub oblăduirea Rusiei. Drept urmare, hanul a acordat pacea polonezilor, care s-a încheiat la Zvancy, în decembrie 1653. În rada de la Perejaslav, cazacii zaporojeni au recunoscut, la 8 ianuarie 1654, suzeranitatea țarului. Astfel, la nordul Mării Negre avea loc o răsturnare a sistemului de alianțe, care va avea ca urmare dominația Rusiei în zonă.

La 20 iulie 1654 a urmat, logic, o alianță polono-tătară, la intermedierea căreia a participat și domnul Moldovei, Gheorghe Ștefan. Polonia nu-și mai exprima pretențiile de suzerană sau de putere protectoare asupra Moldovei și Țării Românești, ca urmare a problemelor ucraineană și rusă⁹, care se agravau. Această alianță a funcționat până la tratatul de la Andrusovo (30 ianuarie 1667) dintre Rusia și Polonia, care consemna ascensiunea fulgurantă a puterii Rusiei.

Făcând un apel la comunitatea de credință religioasă, țarul căutase să-i câștige pe domnii români de partea sa pentru ca aceștia să nu sprijine Polonia. Matei Basarab nu a răspuns demersului secret al țarului, în schimb Gheorghe Ștefan l-a acceptat formal și, pentru a-și întări poziția, l-a comunicat la Poartă, în Polonia și Transilvania¹⁰. După ce primejdia unor raiduri căzăcești și a ripostei tătarilor a fost atenuată, domnul Moldovei nu a mai avut nevoie de protecția țarului¹¹.

Pregătind un atac asupra țărmurilor apusene ale Mării Negre (august 1654), Bogdan Hmelnițki a încercat să-i atragă pe domnii români de partea sa, argumentul său fiind că „puterea religiei întrece toate legăturile”, în-

demnând să-și verse cu toții sângele pentru „legea pravoslavnică”¹². Aceste demersuri ale hatmanului cazac au fost făcute cunoscute de domnul Moldovei hatmanului Republicii Nobiliare Polone, Stanislaw Lanckoronski, pentru a-și dovedi încă o dată atașamentul față de polonezi. Gheorghe Ștefan nu dorea victoria forțelor ruso-cazace asupra Poloniei, considerată „reazemul principal al Moldovei pe plan extern”¹³ și i-a pus la dispoziție un detașament militar de aproximativ 1 000 de oșteni¹⁴.

Revolta lefegiilor din Țara Românească și Moldova, cunoscută sub numele de răscola seimenilor a reprezentat pentru otomani un potențial pericol. Tătarii crâmleni se temeau chiar că răsculații ar putea trece de partea cazacilor¹⁵. De aceea, când principele Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi al II-lea, cu ajutorul unor trupe din Moldova, i-a învins pe răsculați la Șoplea, în 26 iunie 1655, se părea că temerile Porții se risipiseră. Dar atât domnul Țării Românești, Constantin Șerban, cât și cel al Moldovei, Gheorghe Ștefan, intraseră în orbita politică a principelui transilvănean, care a văzut ocazia favorabilă pentru a concura la coroana Poloniei, țară care fusese invadată, în iulie 1655, de Carol Gustav, regele Suediei. Profitând de slăbiciunea Poloniei, rușii și cazacii zaporojeni au trecut la asediul cetăților Camenița și Liov. Cazacii lui Bogdan Hmelnițki au pătruns din nou în Moldova, hatmanul încercând, prin soliile trimise la Iași și București, să-și creeze propriul său sistem de alianțe, care ar fi putut să-i asigure o mai mare libertate față de țar¹⁶.

La sfârșitul anului 1655, situația era atât de gravă, încât înșiși polonezii i-au oferit coroana principelui Transilvaniei, cerându-i în schimb să-i sprijine împotriva suedezilor. Gheorghe Rákóczi al II-lea, care de altfel se afla în tratative cu suedezii pentru încheierea unei alianțe, s-a hotărât să înceapă o expediție în Polonia, aventură care se va încheia cu un adevărat dezastru. Semne clare ale potențialului pericol pentru transilvăneni proveneau chiar din Polonia, unde oștile ruso-cazace au fost înfrânte de tătari la sfârșitul anului 1655, iar cum Rusia era mai mult interesată atunci de zona Mării Baltice s-a ajuns în noiembrie 1656 la un armistițiu polono-rus.

Urmând politica tatălui său, de alianță cu puterile protestante, principele Transilvaniei a încercat – ca și Ștefan Báthory în secolul pre-

cedent – să obțină coroana Poloniei. Astfel, la 6 decembrie 1656, Gheorghe Rákóczi¹⁷ al II-lea a încheiat un tratat cu Suedia îndreptat împotriva Poloniei, care, aflându-se deja în război cu Rusia și cazacii, se afla într-un moment dramatic al existenței sale, rămas în istorie cu denumirea de „potopul”. Marele vizir Köprülü Mehmed Pașa¹⁸ a întrevăzut posibilitatea unirii Poloniei atât cu Transilvania, dar și cu Moldova și Țara Românească, constituind un nou pol de putere, în frunte cu Gheorghe Rákóczi, care ar fi putut conduce la înlăturarea suzeranității Porții asupra Țărilor Române. Astfel, sultanul a poruncit solilor Transilvaniei ca principele să-și întrerupă campania antipoloneză și i-a amenințat pe Constantin Șerban, domnul Țării Românești, și pe Gheorghe Ștefan, domnul Moldovei, că vor fi nimiciți dacă vor trimite oaste lui Rákóczi împotriva Poloniei¹⁹. Dar Constantin Șerban – recunoscător principelui ardelean pentru ajutorul pe care îl primise la înăbușirea răscolului seimenilor – ca și Gheorghe Ștefan, care fusese înscăunat de același principe, vor trimite în 1657 câte un contingent de 2 000 de oameni pentru expediția din Polonia.

În 1656 Gheorghe Ștefan încheiase un tratat – rămas fără urmări – cu țarul Aleksei Mihailovici, acesta reprezentând pentru români „primul lor contact adevărat cu Rusia, de la care vor aștepta zadarnic – cum sublinia N. Iorga – un ajutor ortodox pentru a avea în locul lui lungi și grele suferințe”²⁰. Aventura poloneză s-a încheiat printr-un dezastru, toți cei trei principii ai Țărilor Române pierzându-și tronurile. Ardelenii au semnat cu polonezii un armistițiu la Czerny Ostrow (22 iulie 1657), după care principele și-a părăsit oastea și a fugit în Transilvania. Grosul armatei ardeleni a fost înconjurat și luat în captivitate de tătari (31 iulie).

Mercenarii lui Constantin Șerban au refuzat să lupte cu tătarii, noul domn al Țării Românești devenind Mihnea al III-lea (1658-1659). Gheorghe Ștefan s-a retras fără luptă în Transilvania, la tronul Moldovei ajungând Gheorghe Ghica.

Oastea marelui vizir a cucerit, la 2 septembrie 1658, Ineul, capitala principatului, Alba Iulia fiind devastată de cazaci și tătari. Noul principe, Acațiu Barcsay, a fost nevoit să mărească haraciul de la 15 000 la 40 000 de ducăți.

Profitând de faptul că otomanii luptau pe mai multe fronturi – împotriva venețienilor, românilor și a răsculaților djelali din Anatolia – țarul Aleksei Mihailovici Romanov i-a atacat pe tătari, dar hanul Mehmed Ghiray al IV-lea, sprijinit de trupe polone și otomane, i-a înfrânt în iulie 1659 pe ruși²¹.

La rândul lor, noii domni din Moldova și Țara Românească s-au răsculat împotriva Porții, dar au fost alungați de forțe superioare. Țara Românească a fost devastată, cetatea Târgoviște a fost dărâmată, iar capitala a fost mutată la București, la mică distanță de garnizoana otomană de la Giurgiu.

Lupta decisivă între oastea transilvană și cea otomană s-a dat la Florești (22 mai 1660). Gheorghe Rákóczi al II-lea a pierdut bătălia și, fiind grav rănit, a murit câteva zile mai târziu. Oradea a fost cucerită și transformată în pașalâc (27 august 1660). Poarta l-a numit principe al Transilvaniei pe Mihail Apafi (1661-1690), o personalitate ștersă, fără calitățile necesare unui suveran.

După înfrângerea suferită în fața imperialelor conduși de Montecuccoli la Sankt Gothard (1664), otomanii au obținut totuși un tratat de pace favorabil la Vásvar, prin care era consfințită o nouă provincie otomană în Slovacia–Nové Zámki (Uyvar). A urmat cucerirea Kandiei (1669) și a Podoliei cu cetatea Camenița (1672).

După dispariția lui Bogdan Hmelnițki (1657), a rămas perenă ideea formării unei Ucraine independente, atât față de Polonia, cât și față de Rusia²². Noul hatman al cazacilor, Petru Doroșenko, considera că protecția Porții reprezenta singura soluție acceptabilă pentru îndeplinirea acestui țel. Tratatul de pace ruso-polone și reluarea sub marii viziri Köprülü a politicii ofensive a Porții au făcut ca Hanatul Crimeei să aibă ca obiectiv principal intrarea Ucrainei în sfera de influență a Imperiului Otoman. Rusia a profitat de această revigorare a politicii otomane în zona de nord a Mării Negre și a impus Poloniei armistițiul de la Andrusovo (30 ianuarie 1667). Țarul obținea teritoriile ucrainene de la est de Nipru, dar și un cap de pod pe malul vestic al fluviului – Kievul și zona înconjurătoare. Ucraina era astfel divizată, polonezii păstrând doar partea de la vest de Nipru. Rusia devenea cel mai pu-

ternic stat din zonă, iar Polonia era aliata sa. Ucraina, considerată de Poartă o zonă tampon, o barieră în calea expansiunii Rusiei, se dezintegrase. Perspectiva extinderii zonei de dominație a Rusiei și asupra Ucrainei de Vest constituia o amenințare majoră pentru Poartă. Supușii acesteia din Europa erau – fapt agravant – de aceeași religie și același rit ca rușii și ucrainenii. Alianța formală între Rusia și Uniunea polono-lituaniană, îndreptată împotriva Imperiului Otoman, a fost receptată la Poartă ca un grav pericol la adresa pozițiilor otomane de la Marea Neagră.

Confrunțați cu divizarea țării lor, majoritatea ucrainenilor a considerat că soluția cea mai bună ar fi orientarea pro-otomană. Hatmanul Petru Doroșenko a cerut protecția sultanului (10 august 1668), acordată în iunie 1669. Polonezii l-au atacat, în octombrie 1671, fapt ce va duce la deschiderea ostilităților între Imperiul Otoman și Uniunea polono-lituaniană.

Pentru a-și institui controlul asupra Ucrainei, Poarta a plănuț să neutralizeze mai întâi inamicul mai slab, Polonia, și să formeze un „coridor” spre inima republicii nobiliare, un cap de pod alcătuit din cetățile Hotin și Camenița, așa cum îi prevenise, încă din 1541 și 1542, Petru Rareș pe polonezi²³. Polonia ar fi intrat, astfel, în sfera de influență a Porții și nu ar mai fi avut pretenții asupra Moldovei și a coastei de nord a Mării Negre. Ar fi venit apoi rândul Rusiei, care pentru moment era confruntată cu marea răscoală condusă de Stenka Razin (1670-1671).

În 1672 campania împotriva polonezilor era condusă de însuși sultanul Mehmed al IV-lea. Cetatea Camenița s-a predat la 26 august, devenind, timp de aproape 27 de ani, un avangpost al Porții în nordul Mării Negre. În condiții grele pentru polonezi a fost încheiată pacea de la Buczacz (18 octombrie 1672). Ei trebuiau să plătească un tribut anual de 22 000 de ducați, cedau Podolia și recunoșteau suzeranitatea otomană asupra Ucrainei apusene. Dieta poloneză nu a acceptat plata tributului și războiul a continuat până în 1676.

Defecțiunea moldo-munteană de la Hotin (11 noiembrie 1673) a favorizat victoria hatmanului polonez Jan Sobieski. Polonezii au cucerit nordul Moldovei, cu Hotin, Suceava și Cetatea Neamțului, dar s-au retras la vestea

morții regelui Mihail Wisniowiecki, pentru a-și alege un nou monarh în persoana lui Jan Sobieski.

După recucerirea de către otomani a Hotinului (26 iulie 1674), rămânând izolate, garnizoanele poloneze din Suceava și Cetatea Neamțului s-au retras. Marele vizir Köprülü Ahmed Pașa a poruncit dărâmarea fortificațiilor celor trei cetăți, slăbind drastic capacitatea de apărare a Moldovei și evitând o posibilă nouă ocupație poloneză.

Oastea condusă de Jan Sobieski a fost surprinsă de cea otomană și înconjurată la Żurawno (Juravna). Fără putință de retragere, regele polonez a încheiat pacea la 17 octombrie 1676. I se recunoștea Porții posesia asupra Podoliei și a unei părți importante din Ucraina apuseană.

Cucerirea Podoliei, cu cetatea Camenița, ar fi desăvârșit de-abia acum – în opinia lui Stanford Shaw – controlul otoman asupra arealului Mării Negre, ceea ce demonstrează faptul că Imperiul Otoman mai deținea încă, la sfârșitul secolului al XVII-lea, o putere considerabilă²⁴.

Prin pacea polono-otomană din 1676 era consfințită împărțirea Ucrainei, ceea ce a constituit o amară dezamăgire pentru cazaci. Drept urmare, hatmanul Doroșenko a trecut de partea Rusiei (1676), fapt care a constituit începutul conflictului între Poartă și Rusia.

Campaniile Porții din 1677-1678 împotriva cazacilor zaporojeni aliați ai Rusiei constituie începutul îndelungatului conflict dintre Imperiul Țarist și Înalta Poartă pentru dominația asupra Mării Negre. Rusia intenționa să cucerească mai întâi litoralul nord-pontic, apoi Balcanii și să ajungă la Strâmtori și Țarigrad. Se urmărea astfel realizarea unui obiectiv strategic deosebit de important, și anume accesul la o „mare caldă”. Rusia plănuia construirea unei flote militare care să amenințe țărmurile sudice ale Mării Negre.

În locul lui Doroșenko, Poarta a numit hatman al Ucrainei pe Gheorghe (Iurie) Hmelnițki (1677-1681), fiul lui Bogdan Hmelnițki și fratele lui Timuș. Toate încercările de a cuceri cetatea de scaun a cazacilor, Cehrin (Cighirin), au fost zadarnice (august-septembrie 1677), otomanii trebuind să se retragă. Însuși domnul Moldovei, Gheorghe Duca, a fost rănit la picior²⁵.

Țarul Feodor al III-lea Alekseevici (1676-1682) a declanșat o intensă propagandă pra-

voslavnică în Moldova și Țara Românească. Astfel, la 12 februarie 1678, hatmanul Ivan Samoilovici din Ucraina controlată de țar, de pe malul stâng al Niprului – proclamat cu ajutorul rușilor la 17 martie 1673, la Rada de la Perejaslav, hatman al întregii Ucraine – a scris domnilor români, invocând solidaritatea de credință. Hatmanul încerca să le capteze bunăvoința în numele marelui țar – „singurul monarh ortodox care este singurul ocrotitor al tuturor creștinilor din lumea pravoslavnică”²⁶. Deși invoca sfânta credință întru Hristos, în fapt, după cum raporta țarului la 28 februarie, Samoilovici urmărea un scop cât se poate de lumesec: obținerea din Principatele române de informații privind mișcările oștirii otomane²⁷.

Importanța expediției otomane din 1678 este dată de faptul că în fruntea sa se afla însuși sultanul. Totuși, acesta și-a stabilit tabăra la Silistra, la reședința sa de vară. Marele vizir Kara Mustafa Pașa a devenit serdar (comandant) al oastei, care a înaintat înspre inospitaliera pustă nord-pontică, săracă în surse de apă și hrană. La Tighina/Bender, oștile Moldovei și Țării Românești s-au unit cu cea otomană. După lupte dure cu rușii și cazacii, otomanii au cucerit Cehrinul, cetatea fiind apoi distrusă din temelii. Dar teritoriile cucerite în Ucraina erau nesigure și pustiite de războaie. Astfel, după cum relata bailul venețian la Poartă, Giovanni Battista Donado, distribuirea de *timâr*-uri „nu s-a putut face, negăsindu-se oameni care să-și ia răspunderea cuantumului de contribuții militare sau personale”²⁸, astfel că Ucraina nu a devenit *beylerbeyilik*. Nicolae Iorga sublinia că Ucraina nu putea fi transformată în posesiune otomană după modelul Benderului, Cetății Albe sau Chilieii, teritoriul ei fiind foarte întins, iar locuitorii „vechi ostași, prea numeroși și prea dârji”²⁹. De asemenea, Ucraina, ca și Moldova, fiind sleită de războaie, nu era capabilă să furnizeze provizii, iar distanțele foarte mari făcuseră ca transportul celor necesare oștirii otomane să se facă anevoios³⁰.

Pentru a fi stopate incursiunile șecilor căzăcești a fost construită o cetate la gurile Niprului, denumită Doğan Geçidi sau Doğan Kale (Trecătoarea, respectiv Cetatea Șoimului). Această cetate avea și rolul de a proteja salinile de unde se aprovizionau cazacii zaporojeni³¹. Au participat la ridicarea cetății și ostași și salahori din Moldova și Țara Românească.

Deși fusese înfrânt, țarul nu dorea să accepte ca Ucraina de la vest de Nipru să fie recunoscută sultanului. El a acceptat încheierea păcii de la Bahçesaray (13 ianuarie 1681) doar după succesul incursiunilor tătărești din 1680 în direcția Belgorodului, ajungând până la Kiev și ca urmare a faptului că tratativele de la Viena (1680) pentru realizarea unei coaliții antiotomane nu au avut succes³².

Kara Mustafa Pașa dorea în fruntea Ucrainei un om de încredere, care să asigure pacea în zonă și să repopuleze ținuturile dintre Nistru și Nipru, pustiite după atâtea lupte. Dar cu hatmani cazaci, cum sublinia cronicarul Radu Popescu, „nu folosea turcii, că uneori se închina, alteori rădica cap și odihnă nu mai avea”³³. Ori marele vizir dorea liniștea la hotarele nord-pontice, pentru a-și putea îndrepta forțele împotriva Habsburgilor. Pe de altă parte, hatmanul Gheorghe (Iurie) Hmelnițki nu se ridicase la nivelul demnității sale și a fost chemat la Poartă. Alegerea lui Kara Mustafa Pașa a căzut asupra domnului Moldovei, Gheorghe Duca, care a fost numit și hatman al Ucrainei (22 iunie 1681). Pentru prima oară Moldova avea o graniță comună cu Rusia. Ambasadorul imperial la Poartă, Kunitz, scria împăratului Leopold I că sultanul nu i-a cerut lui Duca haraci pentru Ucraina, în schimb domnul trebuia să colonizeze noile teritorii obținute și să se prezinte la oaste cu câteva mii de cazaci³⁴. Astfel a fost înfăptuită unirea personală a Moldovei cu Ucraina³⁵.

Ucraina, ca și regatul efemer al lui Thököly Imre din Ungaria, reprezentau state tampon aflate sub suzeranitatea Porții, menite să consolideze prezența otomană în regiuni de o mare importanță strategică – Ucraina și Ungaria – aflate în vecinătatea celor mai puternici inamici ai Imperiului Otoman: Rusia și Imperiul Habsburgic.

Acest război reprezintă cel dintâi în care rușii și ucrainenii, pe de o parte, și otomanii și românii, pe de altă parte, se aflau în tabere opuse. Stăpânirea Ucrainei apusene de către domnii Moldovei Gheorghe Duca și apoi Dumitrașcu Cantacuzino a rămas un fapt istoric. Astfel, în rândul contemporanilor se formase imaginea că granița între Moldova și Rusia se afla pe Nipru. Astfel, la 1688, țarul Petru cel Mare, răspunzând cererii de ajutor a

domnului Șerban Cantacuzino pentru a scoate Țara Românească de sub suzeranitatea Porții, i-a acordat indigenatul rusesc și l-a chemat să vină cu oastea sa la Nipru, la vechiul hotar al Moldovei, unde să se unească cu armata rusă în vederea unei campanii militare comune antiotomane³⁶.

În mai puțin de un secol, Rusia, aflată în plin avânt al forțelor sale militare, va reuși să se impună decisiv la nordul Mării Negre, desființând și ultimele rămășițe ale autonomiei cazacilor zaporojeni, ocupând Hanatul Crimeei și o mare parte din Uniunea polono-lituaniană. Cu prilejul Războiului Nordic, hatmanul Mazepa va încerca să înlăture ocupația rusească, dar după Poltava (1709) a trebuit să se refugieze în Moldova, alături de regele Suediei, Carol al XII-lea.

Ultimele urme de autonomie – hătmânia –, sunt înlăturate în 1764, în 1775 fiind desființată și cea din urmă citadelă a cazacilor – Siciul zaporojenilor³⁷.

Campania otomană din 1683 asupra Vienei a realizat contraperformața de a coaliza, împotriva Porții, Casa de Austria și Uniunea polono-lituaniană, pentru că ocuparea Vienei de către oștile Porții ar fi schimbat harta Europei Centrale și echilibrul creat prin tratatele de pace de la Westfalia (1648)³⁸. La 12 septembrie imperialii, germanii și polonezii au înfrânt decisiv pe otomani sub zidurile Vienei. Din oastea comandată de Jan Sobieski făceau parte și 31 de „steaguri moldovenești” (2 422 călăreți români). Domnul Țării Românești, Șerban Cantacuzino, și cel al Moldovei, Gheorghe Duca, aflați în tabăra otomană, bănuiau de ha-inie, au fost mutați din fața direcției de atac a polonezilor, dincolo de un braț al Dunării, neluând parte la bătălie³⁹.

În 1684, strădaniile energicului papă Innocențiu al XI-lea au fost încununate de succes, semnându-se la Linz între împăratul Leopold I și plenipotențiarul reprezentând Polonia, Veneția și Malta o alianță antiotomană cunoscută sub numele de Liga Sfântă (*Sacra Liga*).

Țările Române au fost transformate în teatru de luptă, cel mai mult având de suferit Moldova, care a fost jefuită și arsă atât de cazaci și poloni, cât și de tătari. Polonia a încercat în repetate rânduri să-și întindă stăpânirea până la

cursul românesc al Dunării și la Marea Neagră. Invocând lupta de eliberare antiotomană, regele Jan Sobieski a încercat mai întâi să atragă Țările Române în sfera sa de dominație și apoi să obțină recunoașterea fiului său – Jakob Sobieski – ca domn al Moldovei sau al Țării Românești⁴⁰. Ceea ce constituia, de fapt, o reactualizare a vechilor obiective ale politicii dunărene poloneze, care viza în plus Transilvania și litoralul nord-vestic al Mării Negre. Astfel, Țările Române erau sortite să devină zone de operații militare împotriva Porții. Aceste planuri nu au avut succes pentru că românii nu doreau să fie de partea creștinilor cu prețul pierderii autonomiei politice⁴¹, iar Habsburgii austrieci nu erau de acord cu transformarea Transilvaniei într-un stat-tampon între posesiunile imperiale din Ungaria și plănuitele provincii dunărene poloneze.

La sfârșitul anului 1683 s-a trecut la invadarea Moldovei pe două direcții. Cei 5 000 de cazaci ai hatmanului Kunițki, împreună cu detașamente de moldoveni⁴² au atacat Tighina (Bender) și au jefuit Bugeacul. Ștefan Petriceicu s-a instalat în tronul de la Iași, iar domnul Gheorghe Duca a fost făcut prizonier, la 25 decembrie 1683, și escortat în Polonia. Sorții s-au schimbat însă la întoarcerea tătarilor de la asediul Vienei, Kunițki fiind înfrânt la Tobac, la 27 ianuarie 1684⁴³.

Jan Sobieski a intrat cu oastea sa în Moldova în 4 august 1686. La sfatul domnesc de la Iepureni (Fălciu) cei mai mulți dintre boieri, în frunte cu hatmanul Velicico Costin, au trecut de partea polonilor, însă domnul Constantin Cantemir i-a transmis lui Sobieski că va veni și el în tabăra sa doar când regele va ajunge la Dunăre, iar tătarii din Bugeac vor fi alungați⁴⁴. O secetă neobișnuit de mare și atacurile otomanilor și tătarilor i-au forțat pe polonezi la o retragere fără glorie, umbrită și mai mult de incendiarea Iașului, se pare chiar din ordinul lui Sobieski⁴⁵. Această campanie a avut însă un efect, chiar dacă era unul indirect, facilitând cucerirea Budei de către imperiali. În 1691 Sobieski a atacat din nou Moldova, cucerind partea de nord a ei, instalând garnizoane la Soroca, Suceava, Câmpulung Moldovenesc și Cetatea Neamțului⁴⁶.

Rând pe rând, otomanii au pierdut Ungaria, cu Pesta, Buda și Szeged, fiind din nou înfrânți

grav la Mohács (1687) de ostașii Ligii Sfinte. În 1688 otomanii au pierdut și Belgradul, ceea ce deschidea imperialilor drumul spre capitala sultanilor. Marele vizir Fazıl Mustafa Pașa (1689-1691), de asemenea un Köprülü⁴⁷, a recucerit Belgradul, favorizat, în bună măsură, de victoria domnului Țării Românești, Constantin Brâncoveanu, de la Zărnești (1690)⁴⁸. Otomanii au fost înfrânți la Salankemen de Ludovic de Baden (1691) și apoi au suferit dezastrul de la Zenta (1697) în fața oștii imperiale conduse de Eugeniu de Savoia. Marele vizir Amdžazade Hüseyin Pașa⁴⁹, un alt Köprülü, a fost nevoit să semneze tratatul de la Carlowitz⁵⁰, Habsburgii anexând Ungaria otomană și Transilvania. Polonia i s-a retrocedat Podolia, cu cetatea Camenița, dar nu a obținut în plus nici un câștig teritorial.

Rusia a trecut și ea în tabăra Ligii Sfinte (1686). Țarul Petru cel Mare a condus în anii 1695-1696 campaniile împotriva Azovului, reușind să cucerească cetatea (1696) de la vărsarea Donului în Marea de Azov. În apropiere, la Taganrog, țarul a înființat o bază maritimă și a inițiat un ambițios program de construcții navale, coordonat de specialiști occidentali. Dar țarul a eșuat în tentativa de a deschide o „fereastră” spre Marea Neagră, navele rusești neputând străbate strâmtoarea Kerci, puternic fortificată de otomani.

Având exemplul Transilvaniei, după ocuparea căreia imperialii au acționat cu brutalitate, iar biserica catolică a pornit împotriva credincioșilor ortodocși o adevărată ofensivă, Constantin Brâncoveanu și-a îndreptat speranțele către țarul Petru cel Mare⁵¹, fiind creștin ortodox, iar forța oștilor sale crescând continuu. Un emisar al domnului, Gheorghe Castriota, a luat legătura cu reprezentanții țarului, la Moscova (1698)⁵², plănuiindu-se o acțiune comună antiotomană. Apoi, Brâncoveanu l-a numit pe Panaiot Radu ca rezident la Moscova (1700)⁵³. Succesorul acestuia, David Corbea⁵⁴, a înmănat, la 6 decembrie 1702, cancelarului Feodor Alekseievici Golovin, planul redactat de Constantin Cantacuzino, în forma unui „memorandum”, prin care se urmărea constituirea unei mari coaliții antiotomane în frunte cu Rusia. David Corbea, ridicat de țar la rangul de consilier aulic, a primit la 21 aprilie 1707 misiunea din partea lui Petru cel Mare de

a contacta pe Francisc al II-lea Rákóczi, conducătorul răscoalei curuților îndreptată împotriva Habsburgilor, înscăunat principe al Transilvaniei, spre a încheia o alianță cu Rusia⁵⁵. Tratatul a fost încheiat la Varșovia, la 14 septembrie 1707. Fratele lui David, Teodor Corbea, era implicat și el în manevrele diplomatice ale lui Brâncoveanu și ale Cantacuzinilor, care plănuiau o insurecție a sârbilor, având ca efect intervenția trupelor ruse în Balcani. În planul sârbesc, Constantin și Mihai Cantacuzino au încercat în 1708-1710 să-l atragă și pe Francisc Rákóczi, pentru ca „să mântuie biserica răsăriteană, care este asuprită de Casa de Austria”⁵⁶.

Angajarea forțelor rusești în „Războiul nordic”, în direcția Mării Baltice, și faptul că Poarta era epuizată și resimțea mari dificultăți financiare după înfrângerile dezastruoase din războiul cu Liga Sfântă (1683-1699) au făcut ca, pentru moment, între cele două imperii să existe o stare de pace, chiar dacă tensionată.

Țarul Petru cel Mare (1689-1725) obținuse prin pacea cu Poarta de la Istanbul (1700) cetățile-porturi Azov și Taganrog, având însă acces doar la Marea de Azov. În prima parte a participării sale la „Războiul nordic” (1700-1721) împotriva Suediei, Petru cel Mare a evitat să pornească un război cu Poarta. Totuși, în anii 1700-1710 a existat o permanentă stare de tensiune între Imperiul Otoman și Rusia.

Sultanul cerea țarului să dărâme cetatea Kamenka și să-și distrugă flota din Marea de Azov sau s-o retragă pe fluviul Don⁵⁷. Pe de altă parte, Rusia cerea, tot zadarnic, acordarea pentru navele sale a dreptului de navigație în Marea Neagră, sau ca negustorilor ruși să li se permită a veni la Istanbul pe corăbii otomane⁵⁸.

Situația internă a Porții, după Carlowitz, era încordată, sultanului Mustafa al II-lea (1695-1703) și *şeyh-ül Islâm*-ului Feyzullah Efendi reproșându-li-se că au ratificat un tratat dezastruos pentru musulmani. Venalitatea și nepotismul lui Feyzullah, întârzierea plății soldelor ostașilor au fost urmate de răscoala ienicerilor din Istanbul. Ei erau sprijiniți de talibani – studenți teologi – și de ostășimea din capitală (1703). O interesantă alegorie privind aceste evenimente găsim la Dimitrie Canteмир⁵⁹. Feyzullah Efendi a fost executat, iar sultanul detronat și închis în *kafes* (inițial semnificând „cușcă”, apoi și apartamentele particulare

ale sultanului), unde a murit la puțin timp. Fratele său a fost scos din reclusiune – sistemul *kafes* – devenind noul sultan Ahmed al III-lea (1703-1730)⁶⁰.

Conflagrația din nordul Europei își făcuse simțită prezența și în Polonia, unde s-a declanșat un război între adepții lui August al II-lea, sprijinit de țar, și cei ai lui Stanisław Leszczyński, ales rege (1704) cu ajutorul lui Carol al XII-lea (1697-1718). Poarta a acordat sprijin politicii poloneze a regelui suedez Carol al XII-lea, recunoscând oficial (1707) pe Stanisław Leszczyński ca rege al Poloniei⁶¹. Hanul Crimeei, Devlet Ghiray (1699-1702; 1707-1713 și 1716) a dorit să-și unească oștile cu cele ale regelui suedez și ale hatmanului cazac Mazepa, împotriva țarului, însă sultanul s-a opus⁶². El nu a dat curs nici insistențelor Franței de a ataca imediat Rusia⁶³. Această greșală, fatală pentru suedezi și otomani, a favorizat victoria lui Petru cel Mare la Poltava (1709). Carol al XII-lea și Mazepa au reușit să se refugieze la Tighina (Bender), Poarta oferindu-le o ospitalitate scump plătită de Principatele române. De aici, regele Suediei a dus o intensă activitate politică în scopul atragerii Porții în războiul împotriva Rusiei⁶⁴.

Carol al XII-lea a intrat în conflict cu domnul Moldovei Mihai Racoviță (1703-1705, 1707-1709, 1715-1726), dorind să-și stabilească reședința la Iași, mai aproape de Polonia și de partizanii săi de acolo. Pe teritoriul Moldovei, la Cernăuți, câteva sute de suedezi și cazaci au fost atacați de ostașii țarului, fiind uciși sau făcuți prizonieri⁶⁵. Drept urmare, regele suedez l-a acuzat la Poartă pe domnul Moldovei că s-ar fi înțeles cu țarul⁶⁶. De fapt, Mihai Racoviță intrase în corespondență cifrată cu cancelarul rus F.A. Golovin încă din ianuarie 1705, corespondență ce va continua și în anii următori⁶⁷. După Poltava, Mihai Racoviță a propus țarului un plan care urmărea capturarea lui Carol al XII-lea și a hatmanului rebel Mazepa⁶⁸. Ca urmare a informațiilor furnizate de regele suedez și de oamenii săi, Mihai Racoviță a fost „mazilit cu mare urgie” și închis „cu toată casa sa” la Yedi Kule⁶⁹.

Noul domn al Moldovei, Nicolae Mavrocordat (1709-1710), a intrat și el în conflict cu Carol al XII-lea și aliatul său, Josef Potocki, voievodul de Kiev, fiind bănuț, pe nedrept, că s-ar fi aflat în relații secrete cu Petru cel Mare⁷⁰.

Devlet Ghiray, hanul Crimeei, anticipând un iminent conflict militar cu Rusia, dorea mazilirea și capturarea lui Constantin Brâncoveanu, ale cărui relații secrete cu țarul ajunseseră să fie cunoscute la Poartă. Hanul recomanda pentru această misiune pe Dimitrie Cantemir, apreciind că Nicolae Mavrocordat nu va primi concursul boierilor pentru îndeplinirea poruncii fiind fanariot, deci străin de țară, și nepopular pentru că instaurase o cărmuire autoritară. Mazilirea lui Nicolae Mavrocordat și numirea lui Dimitrie Cantemir (1710-1711) la tronul Moldovei reprezentau reacția Porții la consolidarea influenței Rusiei în Polonia și o acțiune fermă, având ca scop menținerea controlului ei deplin asupra Principatelor române. Astfel, Poarta a făcut marea eroare de a se lipsi de un slujitor credincios – Nicolae Mavrocordat – și de a-i acorda domnia lui Dimitrie Cantemir, care plănuia în secret să se revolte împotriva sultanului⁷¹, trecând, practic, de partea țarului.

Schimbarea raportului de forțe, ca urmare a luptei de la Poltava, în Europa de Răsărit și trimiterea de către țar a unor agenți speciali și misionari⁷² în Imperiul Otoman, în teritoriile unde existau creștini ortodocși, au dus la încordarea relațiilor între Imperiul Otoman și Rusia. Ultimatumul lui Petru cel Mare a dus la declararea de război a Porții (20 noiembrie 1710).

Liniile de aprovizionare ale armatei țarului s-au dovedit a fi mult prea lungi, ceea ce permitea tătarilor să le intercepteze. Astfel, de la începutul expediției, logistica armatei ruse s-a dovedit a fi deficitară. Doar după cucerirea Crimeei și anihilarea tătarilor și, implicit, prin apropierea sensibilă de teatrul de război din Principatele române, planurile Moscovei vor avea sorti de izbândă.

La curtea lui Brâncoveanu era cunoscută maniera despotică de a conduce a țarului, care nu putea să inspire încredere. Cronica anonimă⁷³ a făcut lui Petru cel Mare un portret înspăimântător: „împăratul este cam nebun, lipsit de minte și celea ce nu să cade a face, acelea face; cum îi vine în gând, bine, rău aceea face, omoară cu vină și fără vină (...) și nimeni nu cutează să-i zică un cuvânt, că îndată cu mâna lui îl tăea cu sabia, că așa spun că atât este de iute cât deaca i să nălucește pă cineva, cu mâna lui îi omoară, de care iuțime toți s-au îngrozit și cu mare nevoie îi slujesc, fiind nebun”. În isto-

riografia otomană, țarul era denumit sugestiv *Deli Petro* – Petru cel Nebun.

Bine informat asupra raportului real de forțe între oastea rusă și cea otomană, domnul muntean Constantin Brâncoveanu a trimis la Iași un sol, fostul mare comis Gheorghe Castriotă. Acesta a solicitat țarului asigurarea apărării Țării Românești împotriva oștirii otomane, ca o condiție a colaborării politico-militare, propunere care a fost respinsă⁷⁴. Pentru a forța intrarea în război a Țării Românești, comandamentul rus a hotărât deplasarea unui corp de oaste de 10 000 de oameni, format din trupe de cavalerie, condus de generalul Rénne cu misiunea de a cucerii cetatea Brăilei, posesiune otomană. Această ultimă măsură a avut un efect dezastruos, cavaleria tătarilor și cea otomană reușind să încercuiască fără a întâmpina o rezistență eficace grosul armatei rusești, condus de țar.

Fără a mai putea conta pe ajutorul țarului, după defectiunea marelui spătar muntean Toma Cantacuzino – care în fruntea unui pâlcc de oaste a trecut din tabăra domnului Țării Românești în cea rusească –, Brâncoveanu a trăit clipe de groază în perspectiva unei pedepse crunte din partea Porții. Pedepsă pe care a înfruntat-o, împreună cu fiii lui, însă câțiva ani mai târziu.

Corpul de oaste rus comandat de generalul K.E. Rönne avea misiunea de a obține proviziile necesare armatei ruse din Țara Românească, de a antrena în război oastea munteană, să cucerească Brăila, să pună stăpânire pe podul de la vadul Obluciței, tăind astfel linia de comunicații a oastei otomane. Garnizoana otomană a cetății Brăila a capitulat la 25 iulie 1711, dar această victorie nu a avut vreun efect pozitiv pentru campania oastei țarului, care între timp capitulase. Așa că mesajul lui Rönne către Brâncoveanu, prin care îl soma că orice tergiversare „ar produce dușmănie împotriva înălțimii voastre” și ar fi urmată de „luarea măsurilor de altă natură, pentru care am înaltă poruncă”⁷⁵, a rămas fără ecou.

La Stănilești, otomanii și tătarii au încercuit armatele țarului și cele ale lui Dimitrie Cantemir⁷⁶ (18-21 iulie). Marele vizir Baltadji Mehmed Pașa nu a profitat însă de gravele erori de tactică și de strategii ale lui Petru cel Mare și nu a cerut predarea necondiționată a rușilor, care se aflau într-o situație disperată, mai având

provizii doar pentru câteva zile. Marele vizir a acceptat în mod surprinzător propunerea de pace prezentată de mesagerul țarului, P.P. Șafirov, eroul victoriei diplomatice a Rusiei de la Stănilești (Vadul Hușilor) (22 iulie 1711). După unele izvoare, Șafirov a cumpărat pacea cu șase-șapte care pline cu bani, drept urmare marele vizir renunțând și la pretenția de a-i fi predat hainul prinț Cantemir⁷⁷. În orice caz, în urma zvonurilor răspândite în Istanbul, că marele vizir a fost mituit de ruși pentru o pace favorabilă lor, Baltadji Mehmed Pașa a fost mazilit⁷⁸.

Poarta recupera astfel cetatea Azov și alte teritorii nord-pontice pierdute prin tratatul de la Istanbul (1700). Rusia se angaja să distrugă cetățile Taganrog, Kamenkoi și fortul construit pe râul Taman și să nu mai acționeze în Polonia sau în teritoriile cazacilor dependente de polonezi sau de tătari. Toate acestea nu reprezentau însă o victorie hotărâtoare, ci doar au ponderat pentru moment apetitul imperial al Rusiei, întârziindu-i avansul spre sud-estul Europei.

Consecințele păcii erau, în plan strategic, favorabile Rusiei, care dezangajată la frontiera sa sudică a căpătat răgazul necesar de a-și focaliza forțele în „Războiul nordic”, învingând definitiv Suedia și căpătând ieșire la Marea Baltică.

În relațiile cu Poarta, Petru cel Mare a tergiversat aducerea la îndeplinire a condițiilor tratatului de la Vadul Prutului, iar Poarta i-a declarat din nou război. Un nou tratat a fost semnat la Istanbul (1712), care îl confirma pe cel de la Prut (1711). Nici după aceea rușii nu au aplicat tratatele și, după momente de încordare, s-a ajuns la o pace pentru 25 de ani (Adrianopol/Edirne – 1713). Cele două tratate, de la Istanbul și Edirne, au fost mediate de ambasadorul Marii Britanii la Poartă, Sir Robert Sutton⁷⁹, după cum pacea de la Carlowitz fusese mediată de un alt ambasador englez, lordul William Paget⁸⁰, ceea ce certifică influența marcantă a diplomației Londrei asupra politicii Porții otomane. Cetatea Hotin și zona înconjurătoare au fost rupte din trupul Moldovei și ocupate de Poartă (1715), pentru a putea fi supravegheate mai bine mișcările trupelor țariste.

Au existat mai multe cauze de natură politică și strategică care au determinat pe otomani să inaugureze o nouă linie politică la nord de Dunăre. Poarta devenise conștientă de creșterea pericolului rusesc – în calea căruia nu se mai putea interpune Polonia – și de semnele de emancipare politică a Principatelor române.

Victoria țarului de la Poltava și satelizarea Poloniei de către ruși, cât și acțiunile procreștine ale lui Constantin Brâncoveanu și Dimitrie Cantemir au condus la acordarea tronurilor de la București și Iași numai unor persoane de încredere, originare în general din cartierul grecesc al Istanbulului, Fanar, și aceasta fără consultarea boierilor din țară⁸¹. În același timp, după cucerirea Ungariei și Transilvaniei de către imperiali și reintrarea Căminitei în posesia Poloniei, sarcina procurării de informații pentru Poartă revenea în zonă cu deosebire domnilor Moldovei și Țării Românești, care trebuiau de aceea aleși dintre elementele fidele Porții.

Sistemul nu era nou, datând din secolul al XVII-lea⁸², inedită era doar aplicarea lui sistematică și pe termen lung⁸³. Deci nu a avut loc o schimbare radicală a statutului juridic al Moldovei și al Țării Românești față de Poartă, ci o deteriorare foarte gravă a acestui statut în timpul domniilor fanariote, domnii devenind „o adevărată jucărie în mâinile turcilor”⁸⁴. Vechile familii princiere au fost excluse de la competiția tronurilor, iar boierimea autohtonă a pierdut dreptul de a-și alege domnul – numit direct de Poartă, care își exercita astfel o suzeranitate restrictivă. În schimb, grecii din Fanar au ocupat marile demnități ale statului și cele ecleziastice, acaparând proprietăți funciare întinse și monopolizând raporturile dintre Principatele române și Înalta Poartă⁸⁵.

Instaurarea domniilor fanariote în Moldova (1711) și Țara Românească (1716) a fost determinată de necesitatea imperioasă a Porții de a-și întări pozițiile în Principatele române, care aveau un rol strategic decisiv pentru păstrarea controlului asupra liniei Dunării de Jos și chiar pentru garantarea siguranței Istanbulului.

Încurajată de victoria de la Prut, Poarta otomană a declanșat un război împotriva Veneției (1715-1716), recucerind Moreea, cedată venețienilor prin tratatul de la Carlowitz (1699). Veneția a cerut însă ajutorul Imperiului Habsburgic. Încheierea războiului pentru succesiunea spaniolă, prin tratatele de pace de la Utrecht (1713), a creat prilejul pentru Casa de Austria de a interveni. La Petrovaradin (1716), Eugeniu de Savoia a zdrobit forțele otomane conduse de marele vizir Ali Damad (ginerul sultanului), care și-a pierdut viața în luptă. Oltenia a fost ocupată, iar Belgradul a fost cucerit de imperiali în 1717, aceștia deschizându-și astfel drumul spre Balcani.

Tratatul de la Passarowitz (1718) consfințea pierderea de către otomani, în favoarea Casei de Austria, a Banatului, Olteniei, la nord de Dunăre, și a părții de nord a provinciilor balcanice Serbia și Bosnia.

Supușii împăratului de la Viena au primit dreptul de a face comerț cu Imperiul Otoman, existând prevederi privind negoțul pe Dunăre⁸⁶, dar, în fapt, negustorii din Imperiul Habsburgic nu au putut pătrunde în Marea Neagră.

Autoritățile otomane au căutat să stopeze declinul statului prin încercări de reformă, adoptând modele și instituții occidentale prin marele vizir Nevşehirli Damad Ibrahim Pașa (1718-1730). Această perioadă, denumită *lâle devri* (epoca lălelei), după interesul extraordinar acordat acestei flori, aduse din Olanda pe mare, a reprezentat începutul occidentalizării Imperiului Otoman⁸⁷. Mania pentru lălele a sultanului Ahmed al III-lea era mai mult decât o modă costisitoare, simbolizând dorința de renaștere a puterii Porții. Mehmed Çelebi și fiul său Said au fost trimiși la curtea regelui Ludovic al XV-lea pentru a studia lumea occidentală, iar în 1727 a fost inaugurată la Istanbul prima tipografie cu caractere arabe din lumea musulmană⁸⁸. Aceste eforturi de modernizare au primit replica ienicerilor și a *ulemâ*-lelor – prin așa-zisa răsccoală a lui Patrona Halil –, care l-au detronat pe sultan și l-au înlocuit cu Mahmud I (1730-1754).

Răgazul pe care Poarta l-a avut din partea Rusiei, în care și-au făcut apariția încercări de reformă, are ca explicație implicarea Imperiului Țarist în „Războiul nordic”, încheiat în 1721 cu victoria țarului, în războiul ruso-iranian (1722-1723), moartea subită a lui Petru cel Mare (1725) și Războiul pentru moștenirea poloneză (1733-1735).

În împrejurările create de războiul ruso-austro-otoman (1736-1739), Rusia a folosit prilejul favorabil pentru a cuceri Azovul și Crimeea. În 1739 trupele ruse au intrat în Moldova și au ocupat Hotinul.

Politica pontică a Rusiei a avut ca reacție nu numai rivalitatea cu Imperiul Habsburgic, dar și împotrivirea Marii Britanii, a Olandei și a Franței, cărora le erau afectate interesele economice în teritoriile aflate sub dominația Porții. Occidentalii aveau aceeași poziție și față de politica balcanică a Imperiului Habsburgic. Toate aceste rivalități au salvat Imperiul Otoman de la o dezmembrare rapidă.

Pentru că nu au avut succesele pe care le speraseră – au pierdut Nișul și au fost înfrânți lângă Banjaluka (1737) și otomanii au ocupat Semendria (1738), restabilind securitatea liniei Dunării – Habsburgii au cerut Franței să medieze încheierea păcii. Ei se temeau că o continuare a războiului ar fi ajutat doar ofensiva rusească. Pacea s-a încheiat la Belgrad (18 septembrie 1739) prin intermediul ambasadorului francez la Poartă (începând cu 1728) Louis Sauveur, marchiz de Villeneuve⁸⁹. Granița între imperiile habsburgic și otoman era stabilită pe Sava și Dunăre. Habsburgii – interesați de recunoașterea pragmaticei sancțiuni – au retrocedat Porții nordul Serbiei, cu Belgradul, și Oltenia, păstrând Banatul.

Rușii, spre deosebire de imperiali, avuseseră mari succese militare – intraseră în Iași și se pregăteau să cucerească Țara Românească. La primirea știrii privind încheierea păcii de către Habsburgi, țarul s-a temut de o contraofensivă a otomanilor – acum eliberați de amenințarea austrieilor. Drept urmare, Rusia a acceptat oferta franceză de mediere a păcii (3 octombrie 1739)⁹⁰. Rușii retrocedau cetatea Hotin Moldovei și se retrăgeau din acest principat. Accesul marinei comerciale rusești în Marea Neagră era interzis, negustorii ruși putând utiliza numai nave otomane.

Pacea de la Belgrad a asigurat Porții o perioadă de liniște în Europa care a durat trei decenii (1739-1768), mării săi inamici, Rusia și Imperiul Habsburgic, fiind implicați în Războiul pentru succesiunea la tronul Austriei (1740-1748) și în Războiul de șapte ani (1756-1763). Poarta a rămas în afara acestor conflicte, chiar dacă Franța i-a cerut să atace pe Habsburgi în Ungaria.

În Asia, însă, Imperiul Otoman s-a confruntat cu ofensiva iranienilor conduși de Nadir Șah, constituind ultima tentativă a Iranului de a lua în stăpânire țărmurile din sud-estul Mării Negre (1742-1746). Oastea șahului a fost până la urmă respinsă, granița rămânând cea consemnată în tratatul de la Kasr-i Șirin (Zuhab) din 1639, care, fără mari modificări, a rămas cea între statele moderne Iran și Irak.

Marele vizir Raghib Pașa (1756-1762), o personalitate deosebită, de anvergura Köprülü-ilor, a profitat de răgazul pe care i-l acordau puterile europene aflate în conflict, pentru a implementa o politică reformatoare, semnând în același timp tratate comerciale și de prietenie cu Prusia și Iranul. Anul morții

sale (1762) coincide cu luarea puterii la Sankt Petersburg de țarina Ecaterina a II-a (1762-1796)⁹¹. În anul 1764, armata țarinei a intrat în Polonia, unde va constitui de acum încolo un factor permanent de presiune. La tronul Poloniei a fost înscăunat Stanisław Poniatowski (1764-1795), un fidel al țarinei.

Începea o nouă etapă în raporturile Imperiului Otoman cu Rusia, aceasta din urmă, victorioasă în războiul cu Poarta dintre anii 1768 și 1774, obținând *manu militari* dreptul de liberă navigație în Marea Neagră și Strâmțori.

ABREVIERI

AARMSI = „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”

AIIAI = „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D.Xenopol»”, Iași

Călători străini, I = Călători străini despre țările române, ed. Maria Holban, București, 1968

Călători străini, III = Călători străini despre țările române, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1971

Cronici turcești, I = Cronici turcești privind țările române. Extrase, vol. I, Sec. XV – mijlocul sec. XVII, ed. Mihai Guboglu și Mustafa A. Mehmet, București, 1966

Cronici turcești, II = Cronici turcești privind țările române. Extrase, vol. II, Sec. XVII – începutul sec. XVIII, ed. Mihai Guboglu, București, 1974

DRH = *Documenta Romaniae Historica*

RA = „Revista Arhivelor”, București

RdI = „Studii. Revistă de Istorie”; „Revista de Istorie”, București

RESEE = „Revue des Études Sud-Est Européennes”, București

RHSEE = „Revue Historique du Sud-Est Européen”, București

RI = „Revista Istorică”, București; RIMn = „Revista de Istorie Militară”, București

RRH = „Revue Roumaine d'Histoire”, București

SMIM = „Studii și Materiale de Istorie Medie”, București

¹ Cf. Adrian Tertecel, *Marea Neagră otomană și ascensiunea Rusiei (1654-1774)*, în vol. *Marea Neagră. Puteri maritime – Puteri terestre (sec. XIII-XVIII)*, coordonator Ovidiu Cristea, București, 2006, p. 333.

² Francis Dvornik, *Slavii în istoria și civilizația europeană*, traducere de Diana Stanciu, București, 2001, p. 418-420.

³ Tahsin Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional (1621-1672)*, București, 1979, p. 123.

⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/bohdan_khmelnytsky

⁵ Miron Costin, *Letopisețul țării Moldovei de la Aron vodă încoace*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 130-131.

⁶ *Ibidem*, p. 131-134.

⁷ Tahsin Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional*, p. 134.

⁸ Chantal Lemerrier-Quelquejay, *Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques Zaporogues au milieu du XVIIe siècle. Une lettre inédite de Bohdan Hmelnickij au Padichah Ottoman*, în „Cahiers du Monde Russe et Soviétique”, t. XI, nr. 3, 1970, p. 456-458.

⁹ Veniamin Ciobanu, *România în politica Est-Central Europeană. 1648-1711*, Iași, 1997, p. 42.

¹⁰ Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, vol. III, ed. Ioan Slavici, București, 1900, p. 265; Nicolae Iorga, *Acte și fragmente*, vol. I, p. 240-243.

¹¹ Cf. Dimitrie G. Ionescu, *Tratatul încheiat de Gheorghe Ștefan cu rușii în 1656*, în „Revista Istorică Română”, vol. III, 1933.

¹² Ilie Corfus, *Documente privind istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, 1983, p. 244-245.

¹³ *Ibidem*, p. 258, 259.

¹⁴ Tahsin Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional*, p. 158.

¹⁵ Cf. L. Demény-Meșcova, *Relațiile seimenilor cu cazacii în timpul mișcării populare din 1655 în Țara Românească*, în vol. *Studii privind relațiile româno-ruse*, București, 1963, p. 3-17.

¹⁶ Tahsin Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional*, p. 159-160.

¹⁷ Cf. Eugène Pavlesco, *Georges II Rákóczy, prince de Transylvanie (1648-1660). Essai sur sa politique extérieure*, Iași, 1924.

¹⁸ Cf. Mircea Soreanu, *Marii viziri Köprülü (1656-1710). Relații politice și militare între Țările Române și Imperiul Otoman*, București, 2002.

¹⁹ Al. Ciorănescu, *Domnia lui Mihnea III (Mihail Radu), 1658-1659*, în „Buletinul Comisiei istorice a României”, vol. XIV, 1935, p. 61.

²⁰ Nicolae Iorga, *Locul românilor în istoria universală*, ed. Radu Constantinescu, București, 1985, p. 285.

²¹ Mustafa Naima, *Tarih*, în *Cronici turcești*, vol. III, p. 123; Hurmuzaki, *Documente*, vol. V-2, p. 62, doc. XCVII; idem, *Fragmente*, vol. III, p. 313.

²² Cf. Zbigniew Wójcik, *From the Peace of Oliwa to the Truce of Bakhchisarai. International Relations in Eastern Europe, 1661-1681*, în „Acta Poloniae Historica”, t. XXXIV, Varșovia, 1976, p. 261.

²³ Ilie Corfus, *Documente privind istoria României culese din arhivele Poloniei. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 49, 50, doc. 35, respectiv p. 73, doc. 42.

²⁴ Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. I, Cambridge University Press, Cambridge, Londra, New York, Melbourne, 1976, p. 213.

²⁵ Hurmuzaki, *Documente*, vol. IX-1, p. 298, doc. CCCCXX.

²⁶ Ion I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, în „Codrul Cosminului”, vol. VIII, 1933-1934, p. 144.

²⁷ *Ibidem*, p. 145.

²⁸ Călători străini, vol. VII, p. 493, 494.

²⁹ N. Iorga, *Ucraina moldovenească*, în AARM-SI, seria II, t. XXXV, 1912-1913, p. 347.

³⁰ Hurmuzaki, *Fragmente*, vol. III, p. 404.

³¹ de la Croix, *Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie*, Haga, 1689, p. 147.

³² Veniamin Ciobanu, *Românii în politica Est-Central Europeană. 1648-1711*, p. 117.

³³ Radu Popescu vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. Const. Grecescu, București, 1963, p. 176.

³⁴ Hurmuzaki, *Fragmente*, vol. III, p. 407. Vezi și Hurmuzaki, *Documente*, supliment II, vol. III-1, p. 138, doc. LXXII.

³⁵ Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, ed. Stelian Neagoe, București, 1991, p. 129, 130.

³⁶ N. Smochină, *Din trecutul românesc al Transnistriei. Dănilă Apostol, hatmanul Ucrainei libere*, în „Cercetări Istorice”, vol. V-VII (1929-1931), p. 173. Alexandru I. Gonța, *Relațiile românilor cu slavii de răsărit până la 1812*, Chișinău, 1993, p. 102.

³⁷ Stefan Rudnyckij, *Ucraina și poporul ucrain*, Viena, 1914, p. 18.

³⁸ Constantin Rezachevici, *Europa Centrală și Răsăriteană: de la Liga Creștină (1593-1606) la Liga Sfântă (1684-1699)*, în *Istoria românilor*, vol. V, București, 2003, p. 12.

³⁹ Idem, *Die Rumänischen Fähnlein im Heer von Johann Sobieski während des Feldzugs für die Befreiung Wiens (1683). Nach einer neuen polnischen Quelle*, în vol. *Die Rumänen und die Belagerung Wiens 1683. Aufsätze*, p. 50. Versiunea românească, idem, „Steagurile românești” din oastea lui Jan Sobieski în campania pentru eliberarea Vienei (1683), după un nou izvor polon, în RDI, t. 36, nr. 6, 1983, p. 606-624.

⁴⁰ Gh. Duzinchevici, *Ceva nou asupra legăturilor lui Sobieski cu Moldova*, în AARMSI, seria III, t. XIX, 1937, p. 284; Mihal Klimecki, *A Polish Military Expedition to Moldavia in 1686*, în „Acta Historica”, t. 33, nr. 2-4, 1987, p. 385.

⁴¹ Nicolae Iorga, *Sobieski et les Roumains 1683-1686*, în RHSEE, vol. X, 1933, p. 287-306; C.A. Stoide, *Contribuții la cunoașterea relațiilor moldo-polone din anii 1683-1684*, în AIIAI, vol. XIII, 1976, p. 71-91.

⁴² V. Mihordea, *Les Principautés Roumaines dans la presse française au XVII-e siècle (1680-1699)*, extras din „La Gazette”, în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, Paris, 1932, p. 38, doc. 20.

⁴³ *Cronici turcești*, vol. II, p. 363.

⁴⁴ Gh. Duzinchevici, *Ceva nou asupra legăturilor lui Sobieski cu Moldova*, p. 289.

⁴⁵ Hurmuzaki, *Documente*, supl. II, vol. III-1, p. 156, doc. LXXX; Ioan V. Dură, *Știri despre țările române în „Istoria patriarhilor Ierusalimului” a patriarhului Dositei al Ierusalimului*, în „Studii Teologice”, seria a II-a, anul XXVIII, nr. 1-2, 1976, p. 128.

⁴⁶ Cf. Constantin Rezachevici, *Asediul cetății Neamțului de către Jan Sobieski (1691): de la Dimitrie Cantemir și Costache Negruzzi la realitatea istorică*, în *Relații culturale româno-polone*, București, 1982, p. 24-35; Ilie Corfus, *Asediul cetății Neamțului din 1691. Sfârșitul unei legende*, în AIIAI, vol. XIX, 1982, p. 549-552.

⁴⁷ Mircea Soreanu, *Marii viziri Köprülü*, p. 200-233.

⁴⁸ Constantin Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu – Zărnești 1690*, București, 1989.

⁴⁹ Mircea Soreanu, *Marii viziri Köprülü*, p. 234-272.

⁵⁰ Cf. Paul Cernovodeanu, *Le journal des travaux du congrès de Karlowitz (1698-1699)*, în RESEE, t. XIX, nr. 2, 1981, p. 325-354; R.A. Abou-El-Haj, *Ottoman Diplomacy at Karlowitz*, în „Journal of the American Oriental Society”, t. 87, nr. 4, 1967, p. 498-512.

⁵¹ L. E. Semionova, *Stabilirea legăturilor diplomatice permanente între Țara Românească și Rusia la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, în „Romanoslavica”, Istorie, tom V, 1962, p. 37, 38; Paul Cernovodeanu, *În vâltoarea primejdiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688-1714)*, București, 1997, p. 21, 22.

⁵² Andrei Pippidi, *Un episod al relațiilor româno-englez: Corespondența dintre Constantin Brâncoveanu și lordul Paget*, în *Constantin Brâncoveanu*, ed. Paul Cernovodeanu și Florin Constantiniu, București, 1989, p. 150.

⁵³ *Istoriceskie sviazi narodov SSSR i Rumânii v XV – naceale XVIII v.*, Moscova, vol. III, 1970, p. 153.

⁵⁴ L. E. Semionova, *Stabilirea legăturilor diplomatice...*, p. 41.

⁵⁵ Paul Cernovodeanu, *O familie de diplomați români din Transilvania la cumpăna dintre veacurile XVII și XVIII: Corbea din Șcheii Brașovului*, în SMIM, vol. XXIII, 2005, p. 151.

⁵⁶ Andrei Pippidi, *Noi mărturii despre relația lui Rákóczi cu românii*, în SMIM, vol. XXIII, 2005, p. 284, 285.

⁵⁷ Adrian Tertecel, *Rivalitatea ruso-otomană pentru stăpânirea bazinului Mării Negre la începutul secolului al XVIII-lea (un document otoman din anul 1703)*, în SMIM, t. XIV, 1996, p. 148.

⁵⁸ S.F. Oreškova, *Russko-tureŭkie otnoŭeniia v naceale XVIII v. (Relaŭiile ruso-turce la începutul secolului al XVIII-lea)*, Moscova, 1971, p. 37-38.

⁵⁹ Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, vol. I, ed. P.P. Panaitescu, I. Verdeș, București, 1965, p. 225-228.

⁶⁰ Cf. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, Leiden, 1984. Pentru evenimentele de la Poartă din 1703 vezi și Adrian Tertecel, *Marea Neagră, relaŭiile ruso-otomane și situaŭia internă a Imperiului otoman în anul 1703. Trei rapoarte ale ambasadorului Rusiei la Istanbul*, în RI, t. XIII, nr. 3-4, 2002, p. 229-243.

⁶¹ Veniamin Ciobanu, *Relaŭiile politice româno-polone între 1699 și 1848*, București, 1980, p. 37 și n. 19; idem, *Implicaŭii ale înfrângerii suedezilor la Poltava (iulie 1709) asupra raporturilor otomano-ruse*, în vol. *Itinerarii istoriografice. Profesorului Leonid Boicu la împlinirea vârstei de 65 de ani*, ed. Gabriel Bădăruș, Iași, 1996, p. 99-100.

⁶² V. J. Parry, Halil Inalcık, A.N. Kurat, J.S. Bromley, *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Cambridge University Press, 1976, p. 202.

⁶³ Hurmuzaki, *Documente*, vol. I, Supl. I, p. 363.

⁶⁴ Nicolae Iorga, *Carol al XII-lea, Petru cel Mare și țările noastre (1709-1714)*, în AARMSI, seria II, t. XXXIII, 1911-1912; Vasile Mihoșdea, *Carol al XII-lea la Tighina*, în AARMSI, seria III, t. XXV, 1943; Veniamin Ciobanu, *Les Principautés Roumaines et la politique européenne (1699-1815)*, București, 1984; idem, *Carol al XII-lea și românii/Charles XII et les Roumains*, București, 1999.

⁶⁵ Hurmuzaki, *Documente*, supliment I, vol. I, p. 371, doc. DLV.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 372.

⁶⁷ Leonid Boicu, *Principatele române în raporturile politice internaŭionale (secolul al XVIII-lea)*, Iași, 1986, p. 59.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 72, 73; Florin Constantiniu, *Când începe epoca fanariotă?*, în SMIM, vol. XI, 1992, p. 112.

⁶⁹ *Cronica anonimă a Moldovei. 1661-1729 (Pseudo-Amiras)*, ed. Dan Simonescu, București, 1975, p. 65, 66.

⁷⁰ Hurmuzaki, *Documente*, vol. IX-1, p. 449, 450, doc. DCXXII.

⁷¹ Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, București, 1985, p. 46.

⁷² Cf. Șerban Papacostea, *Doi bursieri ai lui Petru cel Mare la școlile din București*, în Rdl, nr. 1, 1961, p. 115-121.

⁷³ *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, ed. Constantin Grecescu, București, 1959, p. 102.

⁷⁴ Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu Voievod (1688-1714)*, ed. Aurora Ilieș, București, 1970, p. 180-182.

⁷⁵ Scarlat Callimachi, *Un document inedit, din anul 1711 privitor la colaborarea militară româno-rusă*, în „Studii”, nr. 3, 1950, p. 178-179.

⁷⁶ Akdes Nimet Kurat, *Prut Seferi ve Barişı (Expediŭia și pacea de la Prut)*, vol. I, Ankara, 1951; Constantin Șerban, *Jurnalul feldmareșalului B. P. Șeremetiev despre campania de la Prut (1711)*, în *Relaŭii româno-ruse în trecut*, București, 1957; Chantal Lemerancier-Quelquejay, *La campagne de Pierre le Grand sur le Pruth*, în „Cahiers du monde russe et soviétique”, vol. VII, nr. 2, 1966; Adrian Tertecel, *Informaŭii noi privind campania militară otomană din 1711 în Moldova („Jurnalul” lui Ahmed bin Mahmud)*, în RI, t. III, nr. 7-8, 1992, p. 793-802; idem, *Izbucnirea războiului ruso-otoman din 1710-1711 pentru stăpânirea bazinului Mării Negre (un izvor narativ otoman)*, în RI, t. V, nr. 11-12, 1994, p. 1197-1209; Marian Stroia, *Românii în confluenŭa europeană în secolul al XVIII-lea. De la campania de la Prut la revoluŭia franceză (1711-1789)*, București, 2004; idem, *Prima confruntare ruso-turcă pentru supremaŭia la Dunărea de Jos la începutul secolului al XVIII-lea: campania de la Prut*, în RI, t. XV, nr. 1-2, 2004, p. 41-62.

⁷⁷ Mihai Maxim, *Culegere de texte otomane*, fasc. 1, București, 1974, doc. 29, p. 118-125.

⁷⁸ Stanford Shaw, *History of the Ottoman-Empire*, vol. I, p. 231.

⁷⁹ Paul Cernovodeanu, *Anglo-Dutch Mediation in the Russo-Turkish Peace Treaty of the Prut (1712-1713)*, în „Southeastern Europe”, t. 5, nr. 1, 1978, p. 88-100.

⁸⁰ Idem, *Arhiva diplomatică a lordului William Paget (1637-1713)*, în RA, an LII, t. XXXVII, nr. 1, 1975, p. 80-92; *Călători străini*, III, București, 1983, p. 217-219.

⁸¹ Mihai Maxim, *Le statut des Pays Roumains envers la Porte Ottomane aux XVIe-XVIIIe siècles*, în RRH, t. XXIV, nr. 1-2, 1985, p. 49.

⁸² Andrei Pippidi, *Tradiŭia politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983, p. 215-217.

⁸³ Mihai Maxim, *Le Statut des Pays Roumains*, p. 49.

⁸⁴ A.D. Xenopol, *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra Țărilor Române*, prefată de Apostol Stan, ed. Elisabeta Simion, București, 1997, p. 30-31.

⁸⁵ Mihai Maxim, *Le statut des Pays Roumains*, p. 49.

⁸⁶ Cf. *Catalogul documentelor turcești*, vol. II (1455-1829), întocmit de Mihail Guboglu, București, 1965, doc. 763, p. 228-229.

⁸⁷ Roderic Davison, *Turkey*, New Jersey, 1963, p. 68.

⁸⁸ Yves Ternon, *Empire ottoman. Le déclin, la chute, l'effacement*, Paris, 2005, p. 76-77.

⁸⁹ Lavender Cassels, *The Struggle for the Ottoman Empire. 1717-1740*, Londra, 1966, p. 171-196.

⁹⁰ Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire*, vol. I, p. 245.

⁹¹ Yves Ternon, *Empire ottoman*, p. 80.

LUPTA PENTRU SUPREMAȚIE ÎN BAZINUL CASPIC ȘI CEL AL MĂRII NEGRE ÎN PRIMELE TREI DECENII ALE SECOLULUI AL XIX-LEA

MARIAN STROIA*

Abstract

The Russian-Iranian and Russian-Ottoman peace treaties from Turcmançai (1828) and, respectively, Adrianople (1829) represented the success of the process of military and political expansion launched by Russia in the Caucasus, between the Black Sea and the Caspian Sea, over a period of a quarter of a century.

The result of this process was that Russia now exerted political and military control over most of the Caucasus, enjoyed unrivaled naval supremacy in the Black Sea and, partially, in the Caspian Sea and, four years later, once with the Treaty of Unkiar-Iskelesi (July 1833), will become the largest power in the aforementioned geopolitical region, eclipsing the Anglo-French influence.

Keywords: *Black Sea, Caspian Sea, Russia, Persia, Ottoman Empire, Turcmançai, Adrianople, Mikhail Kutuzov, Klemens von Metternich*

Încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, zonele de însemnătate geopolitică pentru direcțiile de acțiune ale marilor puteri în zona sud-estică a Europei au fost în primul rând litoralul nord-pontic (care permitea accesul și controlul navigației comerciale și militare în amintitul spațiu naval) și, în secundar, dar nu mai puțin important, perimetrul terestru (cu deosebit profil muntos) aflător între Marea Neagră și cea Caspică, denumit pentru specificul său de relief ca tare drept „spațiul caucazian”.

În intervalul cronologic amintit, luând să spunem ca limită superioară anul 1800, confruntarea pentru controlul acestui spațiu strategic atât de râvnit a pus față în față două puteri continental-maritime, până la un punct asemănătoare sub sistemul dispunerii social-politice, deosebite sub raport de religie și scopuri urmărite.

Pentru statul rus al Ecaterinei a II-a, suveranul care a dominat prin luciditate politică și apetit teritorial ultima treime a secolului amintit, problema de mai sus se pune mai ales

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”.

în termenii unei noi direcții de acțiune în ceea ce privește linia de expansiune și anume *marșul spre sud*. Dacă avansul spre Nord și accesul la Baltica fuseseră rezolvate eficient de Petru I, urmașa acestuia își asuma, cu aceeași energie, înfăptuirea noii direcții de înaintare¹.

Așa cum s-a arătat cu pertinență de cercetătorii problemei, pentru politica Rusiei obiectivul consta în găsirea unui partener politic, care să-i garanteze ieșirea din izolarea diplomatică, cu care să aibă o similitudine de aspirații, și care, nu mai puțin important, să constituie o reală contrapondere la grupul de puteri ostile inițiativelor sale de politică externă (Poarta, Suedia, Polonia și, evident, Franța).

La începutul deceniului al 9-lea, odată cu găsirea și „fixarea” noului aliat european – în persoana Austriei lui Iosif al II-lea, de care Ecaterina a II-a s-a legat printr-un ramificat sistem de alianțe², cursa spre sud putea începe. Și astfel, în aprilie 1783, speculând cu îndemănare conflictele și disputele dintre tătari, trupele ruse conduse de feldmareșalul G.A. Potemkin au pătruns pe neașteptate în Crimeea și cu ocupat-o în întregime. Cum reacția Porții (tătarii crâmleni îi erau aliați tradiționali) a fost slabă și nesemnificativă, iar concertul european era destul de dezbinat³, succesul a devenit definitiv: capul de pod spre controlul întregului litoral nord-pontic fusese, așadar, constituit.

Problema pierderii Crimeii a constituit, din acel moment, o veritabilă „rană deschisă” pentru orgoliul de mare putere al otomanilor. La exacerbarea spiritului belicos al acestora au mai contribuit și călătoriile în zona recent cucerită, ale suveranilor rus (Ecaterina a II-a) și austriac (Iosif al II-lea), în vara lui 1788⁴. De aici până la declanșarea unui nou război pentru controlul zonei nu a mai fost decât un pas.

Desfășurată pe parcursul a mai bine de patru ani (1787-1792) cu succese schimbătoare pentru ambele părți, confruntarea militară ruso-turco-austriacă⁵ a avut de fapt un singur beneficiar major și acesta a fost Rusia. Aceasta întrucât prin pacea de la Iași (ianuarie 1792), care stabilea granița dintre cele două imperii pe Nistru, Rusia devenea practic vecină cu posesiunile Imperiului Otoman. În plus, și aceasta era la fel de important pentru subiectul care ne interesează, o nouă porțiune din litoralul nord-pontic intra în stăpânire țaristă, ceea ce

îi conferea guvernului de la Sankt Petersburg controlul, aproape în totalitate, al coastei de nord a Pontului Euxin. Cu prilejul aceleiași confruntări s-a mai vădit un lucru, și anume interesul și intervenția în această zonă a Marii Britanii, „criza Oeakovului” din anul 1791 dezvăluind acuta ciocnire de interese ruso-britanice⁶ în lupta pentru supremația asupra acestei importante căi de comunicație.

La începutul secolului următor, practic în lupta pentru supremația asupra zonei, de această dată dintre Marea Neagră și cea Caspică, au fost implicate trei puteri, vecine arealului menționat, cu posibilități și resurse militare relativ apropiate (Rusia, Poarta și Persia) și a căror confruntare s-a desfășurat pe întinderea primelor trei decenii ale secolului amintit.

Dacă în ceea ce privește Poarta, extinderea Rusiei și pe litoralul apusean al Mării Negre însemna pentru ea că aceasta va obține controlul preponderent asupra traficului naval pontic, pentru statul persan, la a cărui conducere se afla, din 1795, dinastia Kadjarilor, lucrurile se puneau în termeni un pic diferiți, dar cu aceeași teamă de forța expansionistă a Petersburgului. În ceea ce-i privește pe persani, aceștia refuzau să recunoască extensia teritorială a Rusiei în Sudul Caucazului și prevedeau, pe bună dreptate, că de aici vor izvorî serioase pericole pentru statul Kadjar.

Pentru șahul Mohammed Han, ca și pentru urmașii săi, conta foarte mult ca lanțul muntos amintit să reprezinte o barieră de netrecut pentru ambițiosul vecin de la nord. Aceasta va determina, de aceea, înverșunate confruntări între cele două state.

Încă înainte de sfârșitul secolului al XVIII-lea, mai precis în 1795, conducătorul din acea perioadă al Persiei, șahul Mohammed Han, a invadat Georgia, l-a înfrânt pe „țarul” Heraclius, protejat de ruși, a cucerit și a jefuit Tiflis-ul (actualul Tbilisi) și a luat în captivitate un mare număr de locuitori. Ceea ce i-a salvat pe persani de revanșa și represaliile rusești a fost moartea neașteptată a împărătesei Ecaterina a II-a (noiembrie 1796)⁷.

În 1798, după moartea lui Heraclius, succesorul său la conducerea Georgiei, „țarul” George al XII-lea, a căutat să evite să intre în ostilități cu Persia, dar atitudinea arogantă a conducătorilor de la Teheran l-a determinat

să se orienteze spre Rusia. În anul următor, la indicația expresă a lui Pavel I, o campanie militară dusă în sprijinul georgienilor a fost inițiată de trupele ruse. În primăvara lui 1799, o puternică coloană militară rusă, condusă de generalul P.I. Lazarev, i-a înfrânt pe azeri și a ocupat *manu militari* Tiflis-ul, capitala țării. Foarte bolnav și cu o stare de nesiguranță, George XII a oferit coroana regală împăratului Pavel I, care a acceptat-o fără șovăire. La începutul lui decembrie 1800, a fost publicat la St. Petersburg manifestul care anunța acceptul țarului, iar la începutul anului 1801, Georgia a devenit formal „parte integrantă” a Imperiului Rus. Din acest moment Rusia și Imperiul Persan aveau o graniță directă.

La începutul secolului al XIX-lea, mai ales odată cu urcarea pe tron a lui Alexandru I, problema Caucazului a trecut din nou în prim-planul politicii expansioniste a țarismului. În 1803, noul suveran a reactualizat problema spațiului ponto-caspic, intenționând să instaleze acolo, în chip ferm, dominația rusă⁸. Momentul era destul de complicat, întrucât era pentru prima oară când politica rusă viza, în mod precis, Caucazul și urmarea o străpungere spre Oceanul Indian. De altfel, evenimentele din întregul secol al XIX-lea aveau să confirme progresul treptat al ascensiunii politice și militare ruse în această zonă. Rezistența persanilor în acest context a fost lungă însă nu datorită unei puteri militare deosebite, ci a faptului că Rusia era implicată în acel moment în problemele Europei Occidentale și tocmai intrase în a treia coalitie împotriva lui Napoleon. Războiul început de persani cu Rusia în 1803 nu a fost desfășurat decât cu slăbiciune și deseori întrerupt de armistiții de câteva luni, de care noul șah Feth Ali nu a știut să profite, dat fiind valoarea militară scăzută a armatei persane. Împotriva armatei ruse care acționa în Caucaz, șahul l-a trimis pe fiul său mai mare și moștenitorul prezumtiv al tronului, Abbas-Mirza. Lipsit de aptitudini militare deosebite, șovăielnic și fire ezitantă, acesta a fost înfrânt, la 13/25 iunie 1806 de trupele țarului la Askeran, pe litoralul caspic. Urmare a acestei înfrângeri severe, persanii au pierdut importantul port Baku și controlul asupra întregului Daghestan⁹.

Aproape concomitent cu aceste evenimente și putem spune, în paralel cu ele, în zona

amintită conflictul s-a multiplicat. Convinsă că va avea sprijinul lui Napoleon, a cărui suveranitate militară pe continent era la apogeu, Poarta Otomană a adoptat o linie agresivă în raport cu Rusia: în august același an a înlocuit pe domnii din Moldova și Țara Românească¹⁰, considerați favorabili Rusiei și, în toamna aceluiași an, incitată și de manevrele și presiunile noului ambasador francez la Constantinopol, generalul-conte Sebastiani, a interzis tranzitul navelor ruse prin Strâmțori. Dată fiind reacția fermă a Rusiei, criza s-a acutizat: la mijlocul lui noiembrie, în „scop preventiv”, Alexandru I a ordonat trupelor ruse comandate de generalul Michelson să intre în Moldova și Țara Românească¹¹. Considerând acest episod ca o agresiune militară și ca un veritabil „casus belli”, Poarta a reacționat decisiv: la 25 decembrie (s.v.) 1806 sultanul Selim al III-lea a declarat război Rusiei¹². Zarurile erau astfel aruncate.

Este de menționat aici faptul, istoricește real, deși oarecum surprinzător că, pe durata amintitului conflict dintre ruși și turcii otomani, persanii, deși practic nu încheiaseră pace cu rușii și se aflau formal în stare de beligeranță cu aceștia, au adoptat o poziție de neutralitate, neintervenind în favoarea niciuneia dintre părți.

Deși în timpul conflictului ruso-turc frontul din Caucaz a avut o importanță secundară, centrul de greutate al operațiunilor aflându-se în Serbia și Principatele Române, luptele purtate aici nu au fost mai puțin înverșunate. Potrivit istoriografiei ruse, acestea au cunoscut trei etape de desfășurare, confruntările cele mai decisive având de fapt loc în ultima fază (august 1810 – mai 1812). Înfurcăturile militare cele mai înverșunate s-au desfășurat, în toamna lui 1811 și iarna 1811-1812 pentru controlul și stăpânirea pašalâcului Ahaltîn, și mai ales a principalului punct de rezistență al acestuia, orașul fortificat Ahalkalaki, ocupat în cele din urmă de trupele ruse în decembrie 1811¹³.

Este de remarcat că, la sfârșitul războiului, turcii pierduseră cele mai importante (însemnate) puncte de sprijin de pe litoralul caucazian al Mării Negre (Anapa, Sudjuk-Kali, Suhumi, Anaklia, Poti) și, de asemenea, partea răsăriteană a pašalâcului Ahaltîn, cu fortăreața Ahalkalaki, ceea ce, în mod incontestabil,

schimba raportul strategic de forțe în Caucaz în favoarea Rusiei. Importanța succesarilor dobândite de trupele ruse în zona Caucazului au ieșit în evidență în cea mai mare măsură cu ocazia Conferinței de pace de la București, unde dezbaterile în jurul problemei caucaziene au fost foarte susținute.

Pornind de la starea de lucruri din teren, la tratativele de pace amintite, feldmareșalul M.I. Kutuzov (care la acea dată era comandantul suprem al trupelor ruse staționate în Principate) a propus principalului negociator otoman la conferință, Galib-Efendi, ca în Caucaz „granița dintre cele două imperii să rămână pe acele amplasamente pe care se afla în momentul încheierii păcii”¹⁴. Această formulare extrem de abilă exprima de fapt ideea rămânării în stăpânirea Rusiei a tuturor acelor teritorii dobândite până atunci *manu militari* și menționate de noi mai sus – lucru pe care evident delegația otomană nu a putut să-l accepte.

Ulterior, la 30 aprilie/12 mai 1812, comandantul militar rus a propus turcilor o nouă variantă de rezolvare a divergențelor, sugerând menținerea cuceririlor ruse în Caucaz pe o perioadă de cinci ani, la capătul căreia plenipotențiarilor ambelor părți urmau să se întâlnească și să găsească o rezolvare definitivă. Dar și această variantă de lucru a fost respinsă de partea turcă, Galib-Efendi declarând că „granițele în Asia” (aceasta era formularea pentru Caucaz) să fie stabilite conform principiului „status quo ante bellum”¹⁵.

Din păcate pentru ruși, contextul internațional de această dată nu le mai era favorabil. Imensa armată multinațională organizată de Napoleon se afla concentrată în Polonia, pe malurile Vistulei, gata de invazie. În același timp, conștient de iminența atacului Franței, suveranul rus Alexandru I a trimis de urgență la București pe amiralul P.V. Ciceagov, cu misiunea de a-l înlocui cât mai operativ pe Kutuzov la comanda armatei din Principate și, în același timp, cu sarcina expresă de a încheia neîntârziat pacea cu turcii.

Într-un asemenea context, impulsivat de veștile primite, Kutuzov a grăbit și el negocierile: la 5/17 mai au fost redactate preliminarile de pace, iar la 16/28 mai 1812 – textul definitiv a fost semnat de delegații ambelor părți¹⁶.

Mihail Kutuzov

În redactarea sa finală, date fiind și circumstanțele interne și internaționale ale momentului, articolul 6 al tratatului de pace ruso-turc de la București menționa că granița dintre Rusia și Turcia în Caucaz „se restabilește așa cum era înainte de război, drept pentru care Rusia restituie și înapoiază Porții, în aceeași stare (subl. n.s. M.S.) în care se găsesc acum fortărețele și orașele, aflătoare în interiorul acestei granițe împreună cu armele cucerite acolo...”¹⁷.

Dacă în ceea ce privește granițele europene, prin tratatul amintit, Rusia realizase un anume câștig de cauză, prin obținerea abuzivă și ilegală a Moldovei dintre Prut și Nistru (Basarabia – art.4), în schimb, în ceea ce privește situația din Caucaz ea bătuse aici în retragere, renunțând la majoritatea cuceririlor sale teritoriale. Era evident o retragere tactică și după cum se va vedea ulterior, temporară.

În același timp, cu abilitatea-i neîntrecută, în chiar ziua semnării tratatului M.I. Kutuzov (ce-i drept cu acceptul delegaților otomani) a adăugat la textul deja parafat un protocol suplimentar care prevedea dreptul Rusiei „de a utiliza malul Mării Negre pe o distanță de două ceasuri de la gurile râului Riona și la patru ceasuri de Anaklia ...”¹⁸. Această adăugire nu era câtuși de puțin întâmplătoare, căci în punctul menționat, situat la circa 20 km mai la nord de Poti se afla cetatea de coastă Redut-Kali, care fusese ridicată de trupele ruse la gurile râului

Hopi încă din 1804 și care era considerată oficial principala bază militară maritimă rusă de pe litoralul caucazian al Mării Negre¹⁹.

În acest fel, prin îndemânarea diplomatică a lui Kutuzov și prin indolența negociatorilor turci, Rusia își păstra un mic, dar prețios cap de pod în zonă, ce avea să se dovedească extrem de util în anii ce vor urma.

Este, în același timp, de remarcat că aproape în majoritatea intervalului în care s-au desfășurat, în Caucaz, ostilitățile dintre ruși și turci, persanii, ca urmare a slăbiciunii lor militare, s-au plasat pe o poziție de expectativă, nedorind să intervină în favoarea niciunuia dintre beligeranți. Cu toate acestea, anumite operații efectuate de trupele ruse au lezat interesele persanilor, ca de pildă bombardarea orașului-port Baku de către flota și trupele generalului Țițianov (decembrie 1805).

Trebuie totodată amintit că în intervalul în care avea loc războiul ruso-turc amintit mai sus, cele două mari puteri cu veleități coloniale, respectiv Franța și Anglia, au trimis în Persia misiuni politico-militare, cu scopul de a instrui într-o manieră europeană armata acesteia și, evident, în secundar, de a o atrage în favoarea țării pe care o reprezentau.

Francezii au fost de altfel primii care au luat inițiativa pe acest plan: încă din 1805 ei au trimis la Teheran pe căpitanul A. Jaubert și pe comandantul adjutant Romieu, care au sosit aici în primăvara lui 1806. În același an consulul Jouanin și căpitanul de geniu Bontems și-au oferit bunele servicii șahului Mehmed Ali Fath pentru a-i instrui trupele nedisciplinate și prost pregătite²⁰. Cel mai important eșalon, respectiv misiunea generalului Gardane, a fost trimisă de Napoleon în 1807, cu câteva luni înaintea păcii de la Tilsit, atât cu misiuni de instruire, dar și ca un element înaintat de amenințare la adresa imperiului colonial britanic din India²¹.

Deși cu o anume întârziere, conștienți însă de importanța strategică a statului feudal persan, și Anglia și-a trimis cam în același interval emisarii acolo²², care au concurat cu cei francezi în a obține bunăvoința și sprijinul șahului. Astfel au fost acțiunile întreprinse de Harford Jones în 1806, cele trei misiuni de instruire ale lui John Malcolm (1807, 1808, 1810) ca și prezența unor instructori britanici în armata persană după 1811, respectiv coloneii Gallant

Christie și John Lindsay, care de altfel au și participat la luptele ruso-persane din toamna lui 1812²³.

După încheierea luptelor în războiul cu Poarta și semnarea tratatului de la București (1812), autoritățile ruse au decis în perspectiva inevitabilă a atacului lui Napoleon asupra Rusiei (și nu neapărat din dorința expresă de a respecta prevederile art. 6 ale tratatului amintit) să retragă o mare parte din trupele dislocate în Caucaz (circa 4 divizii). Cu toate acestea, restul trupelor rămase (circa 4 divizii și jumătate) au continuat confruntările cu forțele persane, având în vedere că sub raport formal, între cele două țări continua să existe starea de război. La înclinarea finală a balanței în această ultimă parte a luptelor pentru Caucaz, au contribuit nu atât superioritatea rusească (de care rușii acum nu mai dispuneau), cât mai buna calitate a materialului uman și pregătirea superioară a trupelor țariste. Expresia cea mai evidentă a acestei superiorități au reprezentat-o înfrângerile severe suferite de persani la Aslanduz (30-31 octombrie 1812) și Lenkoran (decembrie același an). Așa cum am arătat mai sus, în cursul acestor confruntări, persanii au beneficiat de competența și contribuția unor instructori militari englezi (coloneii Christie și Lindsay), dar aceștia nu i-au ajutat prea mult în obținerea unui rezultat militar favorabil²⁴.

După cele două înfrângeri suferite la sfârșitul acestui prim război cu Rusia la începutul secolului al XIX-lea, persanii erau cu moralul foarte scăzut și oricum disponibilitatea pentru încheierea unei păci, chiar dacă nefavorabile, era acum mare în rândul cercurilor conducătoare de la Teheran. La mijlocul anului 1813 a fost solicitată de ambele părți, inclusiv de partea rusă, o mediere britanică în vederea încheierii păcii. Pentru acest rol guvernul englez l-a desemnat pe un înalt funcționar diplomatic din administrația sa, bun cunoscător al problemelor Orientului Mijlociu, însărcinată cu afaceri la Teheran, Sir Gore Ouseley.

Grație tactului și bunelor oficii ale acestuia, la 12 octombrie (s.v.) 1813, la Gulistan, în NV Caucazului, s-a semnat un tratat de pace, ai cărui termeni erau cât se poate de defavorabili statului persan. Acesta ceda principalele centre urbane din sudul și sud-vestul Caucazului, respectiv Derbent, Baku, Shirwan, Shaki, Karabagh-ul (sudic)

și o parte din Talis și renunța la orice pretenții privind Georgia, Daghestanul, Mingrelia, Imeretia și Abhazia. Partea persană accepta menținerea unei forțe militare navale ruse în Marea Caspică²⁵.

Singura concesie făcută de Rusia în contextul amintit era aceea de a-l sprijini pe Abbas Mirza, fiul cel mare al șahului, în asigurarea succesiunii acestuia la tronul imperial. Nemulțumită de condițiile păcii, partea persană s-a străduit în anii ce au urmat să-și amelioreze forțele și să aducă noi consilieri militari britanici în acest scop. Din acest punct de vedere, acordul de pace amintit a reprezentat numai o reglementare temporară a litigiilor dintre cele două puteri și nu, câtuși de puțin, o reglementare definitivă.

Pe malul stâng al Araksului, în afara granițelor Rusiei rămăneau doar hanatele Nahicevan și Erevan. Prin acestea se asigurau comunicațiile suplimentare cu Gruzia, prin Astrahan și Baku.

Tratatele de pace de la București și Gulistan au reprezentat, de aceea, primele acte diplomatice care consfințeau juridic faptul împlinit al anexării la Rusia a unei însemnate părți din principatul Moldovei și, respectiv, din zona Caucazului. În aceste acte, pentru prima oară și-a găsit expresie recunoașterea internațională a succeselor obținute în această zonă de diplomația țaristă.

De la alipirea Georgiei Răsăritene printr-o întreagă serie de înțelegeri separate cu stăpânitorii feudali ai Imeretiei, Mingreliei, Gruziei și Abhaziei și „înțelegerilor” cu hanii azeri, precum și odată cu tratatele de pace cu Poarta și apoi cu Persia, Rusia și-a desfășurat campania progresivă de instalare a hegemoniei sale politice și militare în spațiul geopolitic cuprins în zona ponto-caspică.

Deceniul al treilea al secolului a marcat, în opinia noastră, o acutizare a ciocnirilor de interese dintre marile puteri, mai ales odată cu declanșarea insurecției grecești de eliberare națională (martie 1821), eveniment ce a repus din nou pe tapet „chestiunea orientală”.

Dacă în anii 1821-1822 elanul belicos al Rusiei de a interveni în favoarea insurgenților eleni a provocat astfel un nou război cu Poarta, dar a fost stopat de acțiunea abilă și energică a cancelarului austriac Klemens von Metternich, în a doua jumătate a deceniului criza n-a mai putut fi stăvilită.

Situația astfel creată era calitativ deosebită de cea din urmă cu cinci ani: de această dată marea putere nordică era talonată, ce-i drept strâns, de Anglia în campania sa filogrecescă, dar libertatea sa de acțiune în spațiul sud-estic era mult mai largă, iar consensul cu puterile occidentale mult mai stabil și bine construit juridic²⁶.

Preparativele în acest sens au acoperit tot anul 1826. Zona limitrofă a Dunării a făcut obiectul unor intense acțiuni de informare, spionaj și supraveghere, iar în arealul ponto-caspic acțiunea rusă nu s-a lăsat mult așteptată. În acest sens trebuie văzută și misiunea diplomatică din primăvara aceluiași an, la Teheran²⁷, a principalului favorit al țarului, contele A.S. Menșikov, care a avut sarcina expresă de a atrage Persia într-o alianță contra Porții Otomane, dar care, din păcate pentru Rusia, nu a fost încununată de succes. În schimb, intrigile turcești și engleze au determinat reaprinderea mai vechiului litigiu dintre Rusia și Persia, a cărui reglementare din 1813 părea acum ambelor părți dezavantajoasă și caducă.

Divergențele ruso-persane au fost prilejuit de delimitarea liniei de frontieră care trecea

Klemens von Metternich

prin trei districte situate între Erevan și lacul Goča. Ostilitățile dintre cele două puteri s-au reluat așadar în toamna lui 1826, cu succese schimbătoare de ambele părți (victoria de la Shankar pentru ruși și înfrângerea ulterioară a acestora la Garja). Noul șef suprem al trupelor ruse din Caucaz, generalul P.E. Pașkievici a reușit însă în vara lui 1827 să cucerească Erevanul, iar la începutul toamnei unități avansate rusești au ocupat importantul punct strategic de la Tabriz, aflat în nord-vestul Iranului²⁸. Soarta războiului, odată cu aceasta, era pecetluită, iar în octombrie 1827 au început negocierile de pace între beligeranți. La 6/18 februarie 1828, în mica localitate Turcmançai, nu departe de orașul Miare, au început tratativele de pace care, de data aceasta, nu s-au mai târăgănat. Reprezentanții dinastiei Kadjarilor epuizaseră toate posibilitățile de rezistență, atât diplomatică, cât și militară; drept urmare, la 10/22 februarie tratatul a fost semnat²⁹.

Articolul 3 al amintitului act specifica că șahul „cedează Imperiului Rus în deplină stăpânire (proprietate) hanatul Erevan, de o parte și alta a <râului> Araks, și hanatul Nahicevan”. Articolul 6 prevedea dreptul Rusiei de a primi din partea guvernului șahului circa 20 milioane ruble de argint, în calitate de despăgubire de război. Foarte importante ni se par și stipulațiile articolului 8 al tratatului, care consfințeau, pentru Rusia, libertatea comerțului în Marea Caspică și, extrem de important, dreptul exclusiv al Rusiei de a deține aici o flotă de război³⁰.

Concomitent cu tratatul de pace a mai fost semnat și un acord separat de comerț ce conținea o serie de avantaje și priorități pentru negustorii ruși și, de asemenea, întărea pentru ei dreptul de comerț, libertatea comerțului pentru aceștia pe întregul teritoriu al imperiului Kadjarilor. O semnificație deosebită avea să o aibă tratatul pentru soarta și evoluția poporului armean, întrucât o parte a teritoriului locuit de acesta intra acum în componența Rusiei.

Și astfel se poate de aceea aprecia că, prin prevederile sale, tratatul de la Turcmançai consolida în chip substanțial pozițiile strategice ale țarismului rus în zona Caucazului și asigura dezvoltarea ulterioară a expansiunii și influenței economice și politice a Rusiei în țările care aparțineau, sub raport de vecinătate geografică, bazinului Mării Caspice³¹.

Tratatul de pace amintit avea, totodată, și o altă semnificație: el marca sfârșitul acelei perioade în care statul persan al Kadjarilor mai reprezentase o puternică entitate politică, cu statut juridic independent și recunoscut internațional și unde marile puteri își disputau zone de influență.

Franța, ca mare putere, odată cu prăbușirea lui Napoleon, în 1815, ieșise practic din competiție, iar Anglia, deși vecină prin posesiunile sale coloniale din zonă acționase mult prea lent și neconvingător. Cea care rămânea marea beneficiară a situației era Rusia: linia frontierei sale sudice trecea acum printr-o linie care una extremitățile sudice ale celor două mări, Neagră și Caspică. În același timp, privilegiile pe care această din urmă putere le obținuse pentru supușii săi ce tranzitau teritoriul persan aveau să se aplice de acum înainte tuturor cetățenilor occidentali.

În egală măsură, așa cum s-a apreciat la timpul potrivit în istoriografia consacrată acestui subiect, „influența rusă în Persia a crescut substanțial, iar cea engleză a scăzut, în chip semnificativ”³².

Mai trebuie adăugat aici și aceasta reprezentă de asemenea un lucru nu lipsit de importanță, că odată cu semnarea amintitului act internațional, Rusia, în perspectiva iminentului război cu Poarta Otomană, a reușit să evite o confruntare pe două fronturi, având acum mâinile libere pentru a declanșa ostilitățile în războiul cu otomanii. De altfel, peste nici două luni, acesta avea să înceapă inexorabil, odată cu intrarea trupelor mareșalului Wittgstein în Moldova (aprilie 1828)³³.

Dacă pe frontul principal, care s-a aflat acum în Peninsula Balcanică, desfășurarea ostilităților a fost oarecum suficient reflectată în istoriografia problemei, în schimb evenimentele militare pe cel din Caucaz au fost neglijate și chiar ignorate de istorici.

Aici s-au desfășurat, în februarie și martie 1829, lupte violente și extrem de sângeroase pentru controlul fortăreței Ahaltîn, important nod de comunicații în Gruzia răsăriteană și care, finalmente, a rămas în mâinile rușilor. În august 1828, comandantul trupelor ruse din Caucaz, feldmareșalul Paskievici, îi scria vicecancelarului K.V. Nesselrode sugerându-i ca, la viitoarele tratative de pace, Rusia să solicite

imperios intrarea în componența sa a Gruziei de sud și a portului Batumi, care i-ar asigura o puternică linie strategică în sud, lucru pe care diplomații ruși nu au întârziat să-l facă, în septembrie anul următor³⁴.

Cu circa o săptămână înaintea semnării tratatului de pace de la Adrianopol, document juridic important al istoriei universale moderne și cu importante semnificații și pentru români, situația din Caucaz era extrem de favorabilă pentru Rusia.

Aici trupele sale controlau o însemnată parte a Armeniei apusene, ocupau aproape în totalitate pašalâcurile Ardahan și Ahaltîn și, de asemenea, aveau o poziție dominantă în zonele Baibiurt și Gumushare. Toate aceste avantaje strategice ofereau delegației ruse de la Adrianopol, în frunte cu generalul-conte A.F. Orlov, o excelentă bază pentru negocieri și pentru a-și impune punctul de vedere. În cele ce urmează nu vom intra în analiza de fond a prevederilor amintitei păci, element deja efectuat în istoriografie și vom accentua doar asupra prevederilor privind problema Caucazului, căreia îi era consacrat articolul 4 al tratatului. În esență, Poarta recunoștea *de facto* alipirea la Rusia a Gruziei și Armeniei apusene. Textul articolului stipula că: „Gruzia, Imeretia, Mingrelia, Guria și alte regiuni ale Caucazului sunt recunoscute ca unite (?) cu Rusia”. Prin același protocol Poarta recunoștea și condițiile preconizate de tratatul ruso-persan de la Turcmançai, din 10 februarie 1828, care includea în componența Rusiei hanatele Erevan și Nahicevan.

Stabilind o „nouă linie de graniță” în Caucaz, amintitul articol stipula în continuare că „orașul Ahaltîn și cetatea Alahkalaki... precum și întregul litoral (mal) al Mării Negre, de la gurile Kubanului până la refugiul Sf. Nicolae, sunt incluse pentru veșnică stăpânire a Imperiului Rus”.

Partea finală a articolului preciza totodată că Rusia urma să restituie Turciei „partea rămasă a pašalâcului Ahaltîn, orașele Kars, Biazet și Erzerum cu pašalâcurile lor, precum și toate acele locuri ocupate de trupele ruse în decursul războiului și aflate la sud de noua linie de frontieră”³⁵.

În acest fel, completând cele obținute prin tratatul de la Turcmançai, cel de la Adrianopol desăvârșea, din punctul de vedere al dreptului internațional, procesul de expansiune milita-

ră și politică, declanșat de Rusia pe parcursul unui sfert de veac, în spațiul caucazian, delimitat de mările Neagră și Caspică.

Rezultatul final al acestui proces era acela că Rusia deținea controlul politic și militar asupra celei mai mari părți a Caucazului, deținea în mod incontestabil supremația navală în bazinul Mării Negre și, parțial, în cel caspic și, patru ani mai târziu, odată cu tratatul de la Unkiar-Iskeles (1833 iulie) avea să reprezinte principala forță în regiunea geostrategică amintită, eclipsând incontestabil influența anglo-franceză. Rezolvarea acestui dezechilibru strategic și a anulării preponderenței exclusive a Rusiei în zona Mării Negre și a Orientului Mijlociu avea să se producă abia un sfert de veac mai târziu, odată cu Războiul Crimeii și înfrângerea sa pe propriu-i teren.

¹ Vezi în acest sens mai ales David L. Ransel, *The Politics of Catherinian Russia. The Panin Party*, New-Haven&London, 1975, p.245-248; Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, New-Haven, Yale University Press, 1981, p.377-390; M. Stroia, *Românii în confluența europeană în secolul al XVIII-lea*, București, Editura Semne, 2004, p. 152-156.

² Cf. Ion I. Nistor, *Restaurarea Daciei în sintezele diplomatice europene*, în „Analele Academiei Române Istorie”, seria a III-a, tom XXI (1939), p.337-355; Alfred von Arneth (ed.), *Joseph II und Katharina von Russland ihr. Briefwechsel*, Wien, W. Braumuller, 1869, p.192-210; Fran Fejto, *Joseph II un Habsbourg revolutionnaire*, Hachette, 1988, p. 267-271.

³ M.S. Anderson, *The Great Powers and Russian Annexation of the Crimeea. 1783-1784*, în „The Slavonic and East European Review”, XXXVII, nr.88, London, December, 1958, p.151-168.

⁴ Cf. Henri Troyat, *Ecaterina cea Mare*, București, Humanitas, 1992, p.301-320.

⁵ Cf. A.D. Xenopol, *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra țărilor române*, Ediție Elisabeta Simion, București, 1997, p.19-27; V.N. Vinogradov, *Voina 1787-1791 – praslav lennaja i neizvestnaja*, în vol. *Vek Ekaterini II. Dela balkanskie*, Moskva, „Nauka”, 2000, p.219-245.

⁶ Asupra acestui episod vezi Dan A. Lăzărescu, *Revoluția franceză, criza Oceaovului și Polonia*, în monografia *William Pitt (1759-1806)*, în vol. *Diplomați iluștri*, V, București, 1986, p.37-48.

⁷ G. Curson, *Persia and the Persian Question*, London, 1892, p.558.

⁸ A.V. Fadeev, *Rosija i vostochnoi vopros. Krizisa 20-h godov XIX veka*, Moskva, 1958, p.16-17.

⁹ Cf. I.I. Dubrovin, *Istorija vojn i vladicestvo russkih na Kavkaze*, t.VI, St. Petersburg, 1888, p.124-126.

¹⁰ Ion Iarcuțchi, Vladimir Mischevca, *Pacea de la București (din istoria diplomatică a încheierii tratatului de pace ruso-turc de la 16/28 mai 1812)*, Chișinău, 1993, p.51.

¹¹ Armand Goșu, *Rusia la Dunărea de Jos. Pacea de la București (1812)*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, XI (1996, p.28-29). Vezi mai recent și studiul nostru *Un episod istoric controversat și urmările sale: izbucnirea conflictului ruso-turc (1806), în volumul Între Levant și Europa modernă 1774-1848*, București, Editura Semne, 2006, p.108-128.

¹² Cf. Paul Cernovodeanu, *Basarabia. Drama unei provincii istorice românești sub o ocupație străină (1812-1920)*, București, 1993, p.11-12.

¹³ Cf. A.V. Fadeev, *Rossija i Kavkaz v pervoi treti XIXv*, Moskva, 1961, p.160-161.

¹⁴ M.I. Kutuzov, *Izbrannie dokumenty*, Moskva, 1953, vol.III, p.856.

¹⁵ Cf. A.N. Petrov, *Voina Rossij s Turčiei v 1806-1812*, gg. tom.III Skt. Petersburg, 1885, p.362.

¹⁶ Pentru text a se vedea D.A. Sturdza, G. Petrescu, D.C. Sturdza, *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, vol.I, București, 1900, p.296-302: vezi și ed. rusă în *Pol'noe sobranie zakonov Rossijskoi Imperii*, t.XXXII, Sk. Petersburg, 1830, p.316-322.

¹⁷ *Ibidem*, t.XXXII, p.321.

¹⁸ M.I. Kutuzov, *op.cit.*, p.860.

¹⁹ A.V. Fadeev, *op.cit.*, p.172.

²⁰ Cf. Edouard Driault, *La politique Orientale de Napoleon, Sebastiani et Gordon 1806-1808*, Paris, 1904, p.174.

²¹ *Ibidem*, p.310-320.

²² În egală măsură cu trimiterea instructorilor săi în Persia, Anglia a căutat totodată să saboteze și să anihileze misiunile celeilalte competitor, Franța. Astfel, la 1 februarie 1808 consulul englez în Țara Românească îi scria ambasadorului britanic la Constantinopol, sir Charles Arbuthnot, informându-l că, prin intermediul insurgenților sârbi ai lui Caragheorghe, a reușit să întârzie cu circa două luni accesarea trimisului francez în Peninsula Balcanică (Cf. Paul Cernovodeanu, *Rapoarte consulare și diplomatice engleze privind principatele dunărene 1800-1812*, Brăila, Editura Istros, 2006, doc.88, p.140).

²³ A.V. Fadeev, *op.cit.*, p.165-168.

²⁴ Cf. Percy Sykes, *A History of Persia*, vol.II, London, 1930, p.314-315.

²⁵ Textul detaliat al tratatului la George Frederic de Martens, *Recueil des principaux traités d'alliance, de paix, de trêve, de neutralité...* etc. Gottingue, La Librairie de Dieterich, Tôme VIII, 1820, p.89-95. Documentul este semnat de comandantul forțelor ruse din Caucaz, Nikolai Ratișcev (pentru Rusia) și de Mîrza Abdul Hassan (fiul șahului) pentru partea persană. Nu lipsit de interes este și faptul mai puțin cunoscut că, de fapt, populația imperiului lui Alexandru I a aflat de terminarea războiului și, respectiv, de încheierea păcii cu Persia abia cinci ani (!) mai târziu, la 16 iulie 1818 (cf. G.F. Martens, *op.cit.*, VIII, p.95).

²⁶ Vezi în acest sens pentru contextul internațional al acestui episod documentata contribuție semnată de Sergiu Iosipescu, în volumul *Marea Neagră. De la „lacul bizantin” la provocările secolului XXI. Culegere de studii*, coordonator general-maior (r) dr. Mihail E. Ionescu, București, 2006, p.163-166. Vezi în același context și Marian Stroia, *De la Akkerman la Adrianopole, o etapă în evoluția crizei orientale (1826-1829)*, în „Revista istorică”, serie nouă, tomul VI (1995), nr.7-8 iulie-august, p.665-682.

²⁷ A.V. Fadeev, *op.cit.*, p.203-204.

²⁸ Percy Sykes, *op.cit.*, II, p.319.

²⁹ Nicolae Ciachir, Gheorghe Bercan, *Diplomația europeană în epoca modernă*, București, 1984, p.289.

³⁰ Cf. “Polnoe sobranie zakonov Rossijskoi Imperii”, Tom.3, 1882, No.1794, p.125-130.

³¹ Pentru amănunte privind aplicarea ulterioară a prevederilor tratatului vezi și Mioara și Ion Porojan, *Convulsiile sfârșitului*, București, Editura Semne, 2007, Anexa 5, p. 174-176.

³² G. Curson, *op.cit.*, p.560.

³³ I.C. Filitti, *Frământările politice și sociale în Principatele Române de la 1821 la 1828*, în *Opere alese* (ed. Georgeta Penelea), București, 1985, p.381.

³⁴ “Akti Kavkazkoi Istoriceskoi komisii”, VII, 1885, doc. nr.759.

³⁵ D.A. Sturdza ș.a., *Acte și documente ...*, I, partea a II-a, p.319-320.

ELEMENTELE FAVORIZANTE ȘI LIMITELE AUTONOMIEI POLITICO-MILITARE ALE ROMÂNIEI. O MĂRTURIE DIN ANII '80

CERASELA MOLDOVEANU *

Abstract

The book of Romanian-Canadian teacher, Aurel Braun, examines the factors, limitations and also the reaction of the USSR concerning the autonomous foreign policy promoted by Romania.

The author defines, in relation to Moscow, the creation of a "defensive network" of Romania, which acted with flexibility, without exceeding, in fact, the limits set by the Soviet authorities. The coordinates this defensive network has covered were:

- strict internal control by the party and president;*
- the „declaration of independence” initiated by Gheorghiu-Dej and continued by Ceaușescu on non-interference in the political and internal life of other socialist states;*
- the role of Romanian diplomacy, by respecting, on the one hand, the internationalist proletarian principles and, on the other hand, the adherence to international law institutions;*
- the revival of trade with capitalist states, leading to clear economic benefits for Romania;*
- the maintaining of a balance over Sino-Soviet schism and, last but not least, improving the country's military and national defense strategy.*

Moscow's soft reactions over the attempts of Romanian political autonomy were due to ideological immobility, as understood by A. Braun, given Romania's minor role in the southern flank of the Warsaw Treaty (it did not share borders with capitalist countries and it was not perceived by the Soviet military authorities as a threat to the communist bloc).

Keywords: *Aurel Braun, Nicolae Ceaușescu, autonomy, foreign policy, defensive network, Romania, limits, diplomacy, Warsaw Pact*

Tema autonomiei politico-militare și economice promovate de România în politica externă, după venirea, în 1965, în fruntea statului român a lui Nicolae Ceaușescu, a fost considerată de prim interes și valorificată istoriografic cu precădere după 1989.

Este de la sine înțeles că atât motivațiile cât și efectele pe plan intern și extern ale acestei politici au fost comentate și dezbătute și înainte de 1989 în diverse medii, în mod neoficial în România, dar cu o deschidere mult mai amplă în Occident. Au existat, în acest sens, preocu-

* Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară.

pări ale politologilor și istoricilor străini în a descifra mecanismele distanțării de Moscova a regimului Ceaușescu și, totodată, a evitării pericolului unei intervenții sovietice în România. „Aliatul rebel” al Tratatului de la Varșovia a oferit prin politica sa îndrăzneță și adeseori surprinzătoare subiecte ample de speculație și analiză politică, materializate în studii, lucrări sau conferințe.

O personalitate a mediului academic occidental, Aurel Braun, profesor de relații internaționale și științe politice la Universitatea din Toronto, cetățean canadian de origine română, a editat în anul 1978 o lucrare intitulată „Politica externă a României din 1965 până în prezent. Limitele politice și militare ale autonomiei”. Apărută la o editură americană de prestigiu, Praeger, cartea a trezit încă de la apariția sa interesul atât al cercurilor politice străine, al istoricilor și al analiștilor străini, cât și al conducerii de partid și de stat românești. Era un subiect îndrăzneț, inedit, foarte sensibil în contextul intern și internațional de la acea dată, neabordat în mod oficial de autoritățile române, pentru a nu irita și a intra în conflict cu cele sovietice.

Deși lucrarea nu a beneficiat la acea dată de o traducere propriu-zisă în limba română, aceasta a circulat într-un mediu restrâns, a fost citită și supusă atenției și analizei forurilor științifice acreditate, care, la acea vreme, erau subordonate instituțiilor academice de profil, conduse, evident, de aparatul de partid. Lucrarea lui Aurel Braun o regăsim în anul 1980, sub forma unei sinteze informative, prelucrată în cadrul Institutului pentru studierea problemei naționale din cadrul Academiei politice „Ștefan Gheorghiu”, instituție unde au lucrat mulți dintre formatorii și actualii lideri de opinie. Aici erau pregătite studii și expertize pentru organele de conducere de partid și de stat la nivel central (CC al PCR, Consiliul de Miniștri, Ministerul de Externe, ambasade etc.). Faptul că lucrarea lui Aurel Braun a stârnit interesul autorităților române este demonstrat și de faptul că această sinteză a fost transmisă spre informare chiar lui Nicolae Ceaușescu, având ca notă de început: „În atenția tov. Nicolae Ceaușescu”.

Deși mult sintetizată și prezentată de personalul științific al instituției cu o introducere

din care nu lipsește încărcătura ideologică și cultivarea cultului personalității lui Ceaușescu, prin „unitatea de monolit dintre PCR și «conducătorul iubit»”, analiza făcută de profesorul Braun, în pofida prezentării succinte, se dovedește a fi temeinică, concepută într-un stil echidistant, abordând principalele coordonate pe care s-au creat premisele și s-a dezvoltat apoi această atitudine „rebelă”, manifestată de România în politica sa externă dar și în interiorul Tratatului de la Varșovia.

Evoluția evenimentelor istorice a demonstrat viabilitatea și actualitatea analizei făcute de profesorul A. Braun, în contextul anilor '80, multe din aspectele și motivațiile dezvoltării politicii externe autonome românești, aflate la momentul apariției lucrării în plin proces de desfășurare, dar și natura limitelor acestei autonomii, fiind mai târziu, preluate, valorificate sau îmbogățite, cu noi valențe și interpretări ale specialiștilor din domeniu.

Astfel, după 1989, accesul mult mai facil la lucrarea lui A. Braun, în integralitatea sa, a permis specialiștilor români studierea și valorificarea sa, folosind-o ca izvor istoriografic în studiile lor din perioada post-revoluție: Vladimir Tismăneanu, Andrei Miroiu, Emanuel Copilaș ș.a.

Fiind vorba de o sinteză a lucrării lui A. Braun și nu de lucrarea propriu-zisă, am preferat să o prezentăm integral, pentru a da cititorilor posibilitatea de a emite, la rândul lor, propriile aprecieri și concluzii ce se desprind din parcurgerea acestuia.

„Politica externă a României din 1965 până în prezent. Limitele politice și militare ale autonomiei”¹

„De la începutul anilor '60 – arată autorul – România s-a aflat în repetate rânduri pe poziții diferite de Uniunea Sovietică în formularea politicii sale externe, iar faptul că a reușit să evite sancțiunea gravă a ocupației militare sugerează că ea nu a încălcat limitele divergenței fixate de Moscova. Atare limite au mai degrabă un caracter dinamic decât static, fiind rezultanta acțiunii și politicii ambelor state. În aceste condiții interacțiunea respectivă poate fi asemuită unei rețele defensive constituite – din punctul de vedere al României – din ele-

mente *pasive* (determinate la Moscova) și *active* (care operează la București). Atunci când rețeaua funcționează bine, rezultatul constă în menținerea sau chiar lărgirea limitelor respective, iar când are loc o defecțiune, rețeaua slăbește și limitele se îngustează, cu efect direct asupra politicii externe a României.

Limitele politico-ideologice ale autonomiei

În ciuda statutului său de superputere, Uniunea Sovietică nu a renunțat nici-un moment la angajamentul de a menține coeziunea ideologică în rândul țărilor socialiste est-europene, pornind de la ipoteza că aceasta constituie piatra fundamentală a întregului subsistem. Ca atare, unul din criteriile importante ale menținerii în cadrul limitelor de comportament tolerabile de către Uniunea Sovietică ar consta în satisfacerea cerințelor privind „securitatea ideologică” a URSS.

Deciziile de politică externă ale României sub conducerea președintelui Nicolae Ceaușescu – de pildă, dreptul de a hotărî cu cine trebuie întreținute relații, de a adera la diverse organizații internaționale, de a participa sau nu la manevre militare în cadrul Pactului, precum și opoziția la planificarea supranațională – au constituit factori majori prin intermediul cărora România a împietat asupra coeziunii politico-ideologice a țărilor est-europene, existând dovezi că ele au fost interpretate de Uniunea sovietică ca provocări. Răspunsul la acestea a depins însă atât de precedentele create de România, cât și de evoluția politicii sovietice față de Europa răsăriteană în ansamblu.

În privința acestei politici, pot fi menționați anumiți factori care au influențat, dacă nu toleranța URSS în general, cel puțin tipul de „provocare” cu care conducătorii sovietici puteau să se acomodeze. Este vorba, în primul rând, de faptul că Brejnev și Kosîghin nu mai dispuneau de capacitatea de influență pe care o poseda Stalin, atât ca urmare a închiderii unor canale de control – mai ales indirectă (de pildă, penetrația personalului sovietic în unele organe importante din conducerea acestor state) – cât și a unui prestigiu personal mai scăzut. În plus, odată ajunsă în fruntea statului, noua conducere sovietică avea nevoie de un anumit timp pentru a se familiariza cu problemele și a-și formula propria linie politică față

de Europa răsăriteană. În al doilea rând, este vorba de faptul că acțiunile autonome ale României reprezentau deja un factor de care se ținea seama în procesul elaborării politicii sovietice. Astfel, unele decizii ale României din domeniul economic și politic luate la sfârșitul anilor 50 și începutul anilor 60, privite în mod cert de Uniunea Sovietică drept provocări, au constituit momente pregătitoare pentru linia urmată ulterior. Prin promovarea unei politici interne „ortodoxe”, România a reușit încă din acea perioadă să-și creeze o protecție politică importantă în raport cu vecinul său.”

Astfel, autorul este de părere că Gheorghe Gheorghiu-Dej a pus „bazele unei politici externe autonome destinate expres succesorului său, Nicolae Ceaușescu, punându-i în acest fel la dispoziție un mijloc de apărare deosebit de prețios.”

Controlul partidului în România

În conformitate cu ipoteza – considerată drept fundamentală de către autor – că asigurarea „securității ideologice comuniste” prin intermediul controlului partidului asupra societății, constituie cerința primordială a practicării unei politici externe autonome, Aurel Braun își propune o analiză a locului și rolului PCR în ansamblul societății românești sub trei aspecte: *teoretic, practic și cultural*.

Sub aspect *teoretic*, autorul consideră că trebuie remarcată insistența specialiștilor români în fundamentarea științifică a rolului conducător al PCR, care are loc în diferite moduri. Lucrarea face referiri concrete la studii românești cuprinzând argumente în favoarea fundamentării rolului partidului comunist în societate.

În planul acțiunii *practice*, rolul conducător al partidului este specificat expres în acte legislative capitale (cum ar fi Constituția RSR), fiind întărit ori de câte ori România iniția anumite gesturi autonome de politică externă. Drept dovezi în acest sens sunt aduse cuvântări oficiale, precum și studii publicate după stabilirea relațiilor diplomatice cu RFG (1967), refuzul de a le rupe pe cele cu Israelul (tot 1967), evenimintele din 1968 din Cehoslovacia, vizita președintelui Nicolae Ceaușescu în China (1971), adoptarea Legii apărării în 1972 și altele.

Aurel Braun subliniază faptul că România a arătat mereu că măsurile luate de ea pe plan

intern sunt în funcție exclusiv de condițiile sale specifice și nu pot constitui un model aplicabil și în alte țări, demonstrând pe această cale inconsistența oricărei acuzații posibile de încercare de „contaminare ideologică” a altor țări în urma inițiativelor sale. „De aceea, alarma occidentală cu privire la consecințele unor atare acțiuni ale României – arată el – a subestimat importanța pe care URSS o atribuie substanței controlului comunist în cadrul statului, comparativ cu forma acestui control, formă care poate să nu fie pe placul Moscovei, însă poate fi tolerată cu condiția menținerii substanței acestui control. Ori românii au fost foarte atenți să dovedească în acest stagiul că, într-adevăr, substanța controlului era menținută.”

În privința manifestării controlului partidului în *cultură*, România ar fi trecut printr-o „mini-revoluție culturală”, inițiată în 1971 și continuată în 1972. Restricțiile asupra „expresiei intelectuale” au continuat să acționeze până în 1974, când ar fi avut loc o oarecare relaxare a lor, pentru a fi întărite din nou, după scurt timp, în 1976.

Întrucât este dificil de apreciat gradul de sprijin al populației față de aceste măsuri se poate presupune că, până la urmă, populația s-a resemnat în fața lor. Dorința ei de a sprijini guvernul împotriva unei amenințări din afară este supusă, în aceste condiții, acțiunii unui număr de trei factori concreți, și anume: tradițiile îndelungate ale sentimentelor anti-rusești ale populației, datând încă din vremea țărilor și întărite prin „cedarea Basarabiei”, cultivarea lor de către actuala conducere prin transpunerea intenționată în practică a unui program de „derusificare”; ralierea populației, în general, guvernului în cazul unui pericol extern.

„În ansamblu – opiniază autorul – România posedă un mijloc de apărare formidabil care trebuie să fi lărgit, ori, în cel mai rău caz, să fi menținut măcar limitele autonomiei în domeniul politicii sale externe. Demonstrația tripartită a controlului partidului prin atașamentul teoretic, practic și cultural în această direcție trebuie să fi eliminat orice sentiment de nesiguranță al sovieticilor cu privire la traiectoria comunismului în România.”

În ceea ce privește controlul în *cadrul* partidului, exercitarea acestuia de Nicolae Ceaușescu ca și stilul său de conducere reprezintă

o variabilă însemnată în rețeaua defensivă amintită anterior, cu atât mai mult cu cât, în țările est-europene, posibilitatea utilizării de către Uniunea Sovietică a diferitelor fracțiuni din cadrul partidului local pentru promovarea propriilor obiective este reală. În timpul lui Stalin această metodă constituia una din căile neoficiale exploatate intens în vederea exercitării de presiuni asupra acestor state.

Aurel Braun sugerează că ipoteza avansată de ziaristul englez Victor Zorza (Guardian, 10 mai 1967) potrivit căreia, în perioada respectivă, conducerea sovietică a încercat să oprească evoluția autonomă a politicii României printr-o tentativă de înlăturare a conducerii Ceaușescu și înlocuire a sa cu oameni favorabili ar avea un sâmbure de adevăr. El citează în acest sens un pasaj din cuvântarea rostită de tovarășul Nicolae Ceaușescu la 7 mai 1967, precum și înlăturarea (în iunie 1967) lui Alexandru Drăghici.

Ca urmare a unității conducerii partidului sub Nicolae Ceaușescu, România a fost capabilă să-și sporească inventarul de mijloace de apărare față de presiunile sovietice. „Cu succesul lui Ceaușescu în rezistența în fața presiunilor sovietice asupra conducerii sale, precum și abilitatea sa de a continua politica autonomă având sprijinul celor aflați în subordine, capacitatea defensivă a României de a promova o atare politică a sporit considerabil. Lipsind Uniunea Sovietică de posibilitatea de a avea o alternativă privind conducerea sa, ori o coloană a cincea, România a reușit să evite o pârghie de control utilizată de URSS asupra astatelor est-europene în epoca lui Stalin. În această privință deci, România și-a lărgit limitele autonomiei politicii externe”.

Stilul diplomatic românesc

În acest domeniu, unul dintre factorii fundamentali de care trebuie să se țină seama un stat aflat în poziția României îl constituie – în opinia lui A. Braun – transmiterea corectă a semnalului de politică externă, pentru evitarea unor percepții greșite al căror rezultat ar putea fi negativ. Întregul comportament al României de până acum dovedește că ea a semnalat clar Moscovei intențiile sale.

Un alt factor îl constituie necesitatea evitării unor atacuri directe la adresa altor partide

și a politicii promovate de acestea; România a respectat întotdeauna această regulă, susținându-și criticile în mod voalat, adresându-le cel mai adesea practicilor negative ale forțelor imperialiste, metodă indicată în special în cazul în care inamicul potențial posedă o zdrobitoare superioritate militară de tipul celei deținute de Uniunea Sovietică.

Efectele rupturii sovieto-chineze

Nici-un alt stat socialist nu a fost atât de conștient ca România de posibilitățile oferite de o atare ruptură promovării unei politici externe autonome. Dar, și de această dată, ea a știut să găsească cea mai indicată cale de a se folosi de ele. Cum o aderare deplină la poziția chineză a unui stat de proporțiile teritoriale ale RFG și cu o populație de 20 milioane de locuitori, aflat la granița URSS ar fi semnat, fără îndoială, o breșă periculoasă în controlul sovietic asupra țărilor din răsăritul continentului, România și-a valorificat întregul talent diplomatic pentru a păstra un echilibru și a transmite la Moscova „mesajul” că expresiile sale de prietenie la adresa Chinei nu înseamnă în același timp o diminuare a prieteniei față de URSS. Această politică a fost inițiată în timpul lui Gheorghe Gheorghiu Dej, dar a fost continuată și amplificată de Nicolae Ceușescu.

De pe urma contactelor dintre România și China au beneficiat ambele state; din punct de vedere economic, opinează A. Braun, pentru China începutul anilor 60 poate că nicio altă marfă nu era mai necesară ca petrolul – furnizat de România – în timp ce pentru aceasta o mare importanță aveau livrările de minereu de fier pentru Combinatul de la Galați, asigurate și de China. Acestui fapt i se adaugă livrările chineze de cocs și împrumuturile acordate României în diverse momente dificile.

Relațiile dintre cele două țări au cunoscut în anii 70 anumite mutații determinate în principal de faptul că au intervenit o serie de modificări în tabloul schimburilor comerciale reciproce (România a devenit ea însăși importator de petrol, în timp ce China a descoperit zăcăminte importante în propriul subsol); la acestea s-a adăugat și reducerea importanței României ca fereastră spre Occident a Chinei, în urma afirmării internaționale a acesteia din urmă. În orice caz, „ambele țări, deși recunosc

că își pot fi de folos una alteia, au ajuns la concluzia că joacă un rol mai scăzut în politic și apărarea fiecăreia dintre ele.”

O situație similară pentru România o oferă relațiile sale cu partidele comuniste din țările occidentale; legăturile cu aceste partide, deși necesare, nu trebuie să apară ca o alternativă la linia ideologică promovată de Uniunea Sovietică, oferind astfel temei acesteia să ia măsuri contra României. Ca atare, arată A. Braun, ea a căutat să profite de pe urma sprijinului oferit în cadrul Conferinței de la Berlin de partidele comuniste din Europa de vest, poate și ca o contrapondere a reducerii importanței relațiilor cu China.

Punți spre Occident și nealiniați

Prin reducerea dependenței României de piața țărilor socialiste (în special a URSS), ca urmare a scăderii ponderii acestor state în comerțul exterior românesc, au fost create atât avantaje economice certe, cât și avantaje politice constând, pe de-o parte, în diminuarea posibilităților Uniunii Sovietice de a exercita presiuni și pe această cale, iar, pe de altă parte, în crearea unor prietenii utile în țările occidentale. O asemenea politică, deși nu era pe placul URSS, nu putea fi totuși întreruptă de ea deoarece chiar Uniunea Sovietică era interesată în legături economice cu țările capitaliste dezvoltate.

Deși România deținea în 1976 cel mai mic procentaj în privința relațiilor cu celelalte țări socialiste din întregul CAER, succesul redirectionării comerțului ei către statele nesocialiste a fost întrucâtva diminuat ca urmare a acțiunii a doi factori majori și anume: eficiența sa economică scăzută și criza petrolieră. În ciuda unei industrializări rapide, România este încă rămasă în urmă din punct de vedere economic; creșterea sa industrială a avut un caracter extensiv, bazându-se pe atragerea unei largi forțe de muncă disponibile în agricultură. În condițiile actualelor crize și având un sold pasiv în relațiile cu țările occidentale, România a procedat la o reorientare a legăturilor sale comerciale externe, ceea ce a dus la o diminuare a ponderii țărilor vestice în totalul schimburilor sale și la o creștere corespunzătoare a celei deținute de țările în curs de dezvoltare, în special a statelor arabe (8, 9% în 1970).

Ca membră a CAER, România a fost nevoită să acționeze în domeniul economic și comercial, ținând seama de anumite condiții restrictive. Cu toate acestea, trăsături ale CAER-ului, între care o structură organizatorică relativ neevoluată, i-au permis un anumit grad de flexibilitate, care s-a manifestat, pe de-o parte, prin impunerea punctelor de vedere românești în unele probleme ca, de pildă, cea a organismelor supra-naționale (respinse de România), iar, pe de altă parte, printr-o capacitate relativ sporită de absorbție din partea Uniunii Sovietice a „provocărilor” (inclusiv prin excluderea României de la anumite decizii).

Concluzionând, arăta autorul, se poate afirma că România a beneficiat de pe urma faptului că structura organizatorică a CAER-ului nu este rigidă; însăși natura sa – de forum pentru discuții multilaterale și delimitare a unor sfere relativ înguste de cooperare – a constituit un element pasiv important în rețeaua defensivă a României.

Relațiile României cu țările dezvoltate din Occident au fost afectate, mai ales sub aspect politic, de destinderea sovieto-americană și politica răsăriteană a RFG. Creând un cadru favorabil lărgirii schimburilor comerciale și întăririi legăturilor Est-Vest, aceste procese au permis și altor țări socialiste să amplifice relațiile cu Occidentul, ceea ce a făcut – în opinia autorului – ca România să-și piardă caracterul de unicitate în rândul CAER, în asemenea privințe. Din cauză că interesul țărilor vestice față de România s-a diminuat, aceasta și-a găsit noi aliați în rândul țărilor nealiniate, din lumea a treia, pentru a fi sigură că orice încercare de amestec în treburile interne sau intervenție armată împotriva sa va atrage automat un val larg de protest, care să acționeze ca un factor descurajant. Din acest punct de vedere, România a acționat în mod clasic ca un stat aflat în primejdie.

Astfel, în ansamblu, relațiile sale economice și politice cu țările capitaliste și cele în curs de dezvoltare au acționat ca un factor defensiv însemnat în cadrul relației respective a României.

Mijloacele defensive ale României și dreptul internațional

România a încercat să-și extindă mijloacele defensive prin utilizarea principiilor dreptului

internațional, deoarece URSS a demonstrat – prin intermediul justificărilor legale pentru intervenția sa militară în Europa răsăriteană – că nu este imună la argumente de această natură. Ca atare, extinderea limitelor autonomiei politicii externe practicate de România prin recurgerea la argumentele legale depinde atât de elementele defensive active cât și de cele pasive. Cele din urmă constau în special în concepția sovietică privind *suveranitatea*. Elementele active provin mai ales din abilitatea României de a aduce argumente din domeniul dreptului internațional, care să justifice în cea mai înaltă măsură poziția sa pe plan internațional.

Statul național

Aurel Braun susține că una din tezele fundamentale ale marxismului este aceea a dispariției statului național. Deși Lenin, mergând mai departe decât Marx, a continuat argumentarea unei asemenea teze, susținând, că după revoluție, statul va începe să dispară, tot el a fost cel care, sub presiunea realităților revoluției (revoluția nu cuprinsese și Europa Occidentală), iar cerințele guvernării unui vast teritoriu deveniseră deosebit de stringente), și-a modificat opiniile inițiale. Importanța unui stat puternic a fost recunoscută expres atât de Stalin cât și de Hrusciiov și Brejnev.

În România, perpetuarea rolului important al statului pare să se fi bucurat de un sprijin mai mare sub aspect ideologic și juridic decât în URSS. Nicolae Ceușescu arăta încă din 1965 că teza dispariției statului nu numai că nu este valabilă, ci rolul viitor al acestuia va spori chiar, pe măsura amplificării activităților sociale și a gradului lor tot mai complex. Autorul citează o serie de studii românești, care pun în relief rolul statului și bazele obiectiv istorice ale acestui rol.

În condițiile în care însăși Uniunea Sovietică accepta continuarea statului, frecvența revenirilor românești asupra acestui concept denota – în opinia autorului – o strategie mai largă, menită să întărească un element cheie al concepției sale cu privire la relațiile dintre statele socialiste.

Statul sau poporul

Concepția sovietică cu privire la principiile internaționalismului proletar introduce un

element deosebit de important prin condiționarea respectării lor de voința popoarelor, iar dacă „poporul” unui stat socialist nu este de acord cu guvernul său, el este îndreptățit pe deplin să ceară „sprijin” din afară, pe care îl va primi, deoarece alte state socialiste sunt „obligate” să i-l acorde.

A. Braun arată că specialiștii români au respins această teză susținând că nu ar exista nicio dihotomie între stat și națiune; mai mult, o relație organică apare între națiune (popor) și ansamblul vieții sociale, pe de-o parte, și trăsăturile caracteristice ale acestei forme de comunitate umană, pe de alta. Asemenea opinii au o mare însemnătate în înțelegerea concepției românești asupra suveranității.

Puncte de vedere socialiste cu privire la relațiile interstatuale în perspectivă

Deși „Doctrina Brejnev” are o pronunțată încărcătură contemporană, totuși multe din elementele sale componente pot fi întâlnite din primele etape ale politicii externe sovietice, care a militat pentru internaționalismul comunist încă din timpul lui Lenin.

Astfel, imediat după revoluție, principiul central al relațiilor dintre muncitorii din țări diferite a fost acela al internaționalismului proletar, considerat element cardinal pentru victoria proletariatului. Conform acestui principiu, apărarea construcției socialismului și comunismului în lupta cu sistemul capitalist constituia esența sa, pentru asigurarea căreia statele socialiste aveau obligația de a coopera și a se ajuta reciproc. Ca urmare, în relațiile reciproce suveranitatea țărilor socialiste putea face obiectul unei limitări – decurgând din necesitatea transpunerii în practică a principiului amintit – pentru ca ea să rămână neștirbită în raporturile lor cu țările capitaliste. Astfel, în realitate, ar funcționa două seturi de principii (și norme juridice), ceea ce pentru România înseamnă un pericol important, sesizat însă de specialiștii români. Aceștia, deși fac frecvent referiri la internaționalism, au demonstrat clar că România aderă la dreptul internațional general, referirile la Carta ONU fiind punctul nodal al lucrărilor lor, în acest context, se impune a fi subliniată respingerea unor concepte ca, de pildă, „comunitatea socialistă” sau „integrare socialistă”.

Cu toate aceste deosebiri substanțiale în materie conceptuală și practică, trebuie notat că o atare confruntare între România și Uniunea Sovietică nu a căpătat niciodată un caracter deschis, atacurile românești fiind, de regulă, îndreptate împotriva unor specialiști occidentali, care susțineau puncte de vedere similare celor sovietice; mai mult, românii au recurs deseori chiar la utilizarea unor declarații sovietice în strategia lor de apărare.

A. Braun trage concluzia, că, în general, România a știut să se folosească la maximum de mijloacele defensive din domeniul legal, pe care le-a integrat corespunzător în rețeaua sa defensivă.

Interpretări sovietice ale limitelor strategice ale autonomiei politicii românești

Pentru a putea promova o politică externă autonomă, România avea nevoie de o percepție cât mai corectă a cerințelor asigurării securității militare sovietice, de o apreciere cât mai exactă a comportamentului sovietic în timp de criză, precum și a modalității de percepere și evaluare a riscurilor.

Din acest punct de vedere, consideră autorul, pot fi trase unele concluzii. Astfel, în primul rând, cu toată sporirea substanțială a potențialului militar al URSS în anii '60 și '70, acțiunile sale (cu excepția intervenției din Cehoslovacia) nu ar fi demonstrat o sporire corespunzătoare a angajării sale (în Europa răsăriteană) în aventuri potențial primejdioase. În al doilea rând, odată luată decizia de a utiliza forța militară – vezi cazul Cehoslovaciei – în condițiile creșterii forțelor militare ale URSS se constată din partea factorilor decizionali sovietici o reducere a gradului de percepere a riscului pe care îl poate reprezenta recurgerea la forță. În al treilea rând, intervenția militară constituie ultima treaptă a ripostei sovietice.

Date fiind aceste observații, autorul afirmă că, din punct de vedere strict militar, actele României de contestare a hegemoniei sovietice pot apărea într-o lumină diferită decât atunci când sunt privite exclusiv din perspectiva politică. La aceasta contribuie în mare măsură trăsăturile procesului de formulare a politicii militare sovietice. „O analiză a organismului decizional militar sovietic – arată Braun – relevă în acesta un grup de presiune puternic,

dar mai puțin omogen. Conducerea politică ia deciziile majore și trasează limitele influenței militarilor, aceștia reușind adesea să-și mențină sau chiar să-și sporească capacitatea de convingere. Atunci când se pune problema asigurării conformismului în blocul sovietic sfatul competent al generalilor în favoarea unei intervenții trebuie să fie semnificativ.”

Dacă militarii sovietici influențează factorii de decizie, nu este mai puțin adevărat că, la rândul lor, ei înșiși sunt influențați de mai mulți factori, printre care un loc însemnat îl au vârsta și locul de desfășurare a serviciului lor. Cum marea majoritate a celor cu funcții de răspundere în aparatul militar sovietic în anii 60 și începutul anilor 70 avea experiența celui de-al doilea război mondial, importanța teatrului de operații european – inclusiv a României – trebuie să fi fost mare pentru el. Astfel, faptul că generalul de armată V.G. Kulikov (șef al Statului Major al forțelor armate ale URSS până în 1977, când a devenit comandantul forțelor Tratatului de la Varșovia) a deținut posturi de răspundere în regiuni din Europa relativ depărtate de granițele României, poate însemna o capacitate de manevră sporită pentru România.

Rezultă, deci, că imaginea despre militarii sovietici, care ar acționa ca un bloc monolitic în sensul asigurării loialității și uniformității în rândurile țărilor membre ale Pactului nu corespunde întru totul cu realitatea. În primul rând, influența lor în ansamblu variază în funcție de poziția conducerii politice, de capacitatea acesteia de a accepta riscuri, precum și de evoluția conceptelor strategice. În al doilea rând, chiar între militarii cu funcții de răspundere există diferențieri cu privire la conceptele strategice, provenind din deosebirile de experiență, vârstă și educație.

În atare condiții, opinează autorul, un șef al Marelui Stat Major al Forțelor Armate ale URSS mai tolerant putea să fi fost de mare ajutor în acțiunea de întârziere și eventual respingere a oricărei acțiuni militare sovietice drastice la adresa României. „În timp ce faptul că mareșalul Greciko deținea un loc în Biroul Politic avea efecte negative asupra României, înlocuirea sa cu un tehnocrat civil în 1976 și numirea lui Kulikov și Ogarkov – amândoi tineri „tehnicieni” – în funcțiile de Comandant șef al

forțelor Tratatului de la Varșovia și respectiv șef al Marelui Stat Major al Forțelor sovietice în ianuarie 1977, trebuie că a implicat avantaje prețioase. Din moment ce România nu era confruntată cu un grup monolitic de generali, cerând politicianilor să oprească orice pas în direcția sporirii autonomiei printr-o intervenție militară, exista un anumit echilibru, iar în cazul în care sovieticii chiar contemplau o atare măsură în perioada respectivă, aceasta ar fi fost cauzată exclusiv de presiunile din partea militarilor”.

În general, deci, România a fost confruntată atât cu conducători militari sovietici influenți toleranți, cât și cu conducători intolanți, ceea ce determină concluzia că, sub aspectul mecanismului decizional al Uniunii Sovietice în raport cu România, se poate constata un grad relativ de flexibilitate, care ar fi putut să acționeze ca o formă de apărare a politicii românești.

Limitele militare sovietice impuse acțiunilor de politică externă ale României

Deoarece este aproape imposibil de determinat natura exactă chiar și a politicii militare sovietice recente, date fiind complexitatea problemei în sine și lipsa unor indicii sigure, reacția sovietică la acțiunile României nu poate fi apreciată corect decât prin transpunerea acestora în perspectiva unei astfel de politici.

În linii generale, politica militară sovietică pare să fi străbătut drumul de la concepția „buldozerului care se rostogolește”, caracteristică perioadei lui Stalin, la accentul principal pus pe Hrusciiov pe armele nucleare, până la o linie politică oarecum similară „ripostei flexibile” promovată în prezent de conducerea Uniunii Sovietice. Corespunzător, și rolul acordat țărilor socialiste în cadrul politicii militare sovietice a cunoscut o deplasare de la concepția geografică a „zonei tampon” până la aceea a încredințării unor misiuni ofensive și defensive importante forțelor armate ale acestor state, a căror dotare tehnică a fost îmbunătățită substanțial în anii '70.

Gravitatea acțiunilor românești la adresa Uniunii Sovietice a fost supusă în perioada analizată acțiunii unui număr de factori, care au interferat cu evoluția politicii militare sovietice însăși la nivel european. În ciuda unei

sporiri substanțiale a prezenței navale a URSS în Mediterana (dovedind importanța flancului sudic), scenariile sovietice privind un conflict militar în Europa au continuat să situeze în centrul lor – cu probabilitatea cea mai ridicată – o confruntare pe axa principală Est-Vest ce trece prin Germania. Ca urmare, statele membre ale Tratatului de la Varșovia situate în această zonă (Cehoslovacia, Polonia și RDG) au căpătat o însemnătate sporită în gândirea strategică a Uniunii Sovietice, bucurându-se, în același timp, de o încredere mai mare din partea acesteia, fiind, teoretic, cel mai amenințate de un atac direct pornit din Europa Occidentală. Mai mult, cele trei state din flancul nordic sunt și cele mai dezvoltate sub raport economic din rândul țărilor socialiste europene, dispunând și de cele mai largi și bine echipate forțe militare (în special după 1960). În aceste condiții, odată cu începutul anilor 60, politica militară sovietică în raport cu alianța țărilor socialiste europene a căpătat o dimensiune regionalistă pronunțată, în cadrul căreia accentul principal era pus cu deosebită pregnanță pe flancul nordic. România, localizată geografic în flancul sudic, fără să aibă granițe cu vreun stat capitalist, dispunând de o bază industrială mai puțin dezvoltată și de o populație fără afinități față de slavi, în general, față de sovietici în special, și ale cărei forțe armate erau considerate – după standardele sovietice – modeste, ocupa un loc de o importanță limitată din punctul de vedere al securității militare a Uniunii Sovietice.

Ca atare, acțiunile României nu constituie o primejdie imediată la adresa securității sovietice, putând fi amortizate, mai ales în cazul în care, în viitor, URSS va ajunge în măsură să se impună din nou în Iugoslavia, implantându-se în consecință baza navale și aeriene acolo.

Politica României a avut un impact și asupra Tratatului de la Varșovia ca instituție. Reflectând într-un înalt grad gândirea strategică sovietică, Pactul a înglobat regionalismul amintit, consfințind pentru flancul nordic rolul de prim eșalon al forțelor socialiste est-europene. Din punct de vedere organizatoric, datorită în mare și opoziției României, el nu a reușit să devină o instituție supranațională eficientă; crearea Consiliului Miniștrilor Afacerilor Externe al țărilor membre în 1976 a sporit dimensiunea sa politică, diminuând și mai

mult funcțiile sale militare. Pactul s-a transformat astfel într-un fel de instrument de reglementare a conflictelor, permițând României să-și canalizeze acțiunile de provocare pe un fâgaș mai sigur. Deși util, el nu s-a transformat într-un instrument de control sovietic indispensabil, ceea ce a făcut posibilă, printre altele, chiar o „amortizare” a efectului inițiativelor românești; din acest punct de vedere el constituie în sine un element defensiv pasiv pentru România. Dealtfel, „trebuie subliniat – arată autorul – că actuala conducere a României nu a pus niciodată sub semnul întrebării rațiunea existenței Pactului de la Varșovia, Bucureștiul neretrăgându-se din organizație și neamenințând că ar putea să facă.”

Tot atât de adevărat este că România nu s-a aflat în niciun moment din perioada analizată în pericol de a fi obiectul unei intervenții militare așa cum au fost, de pildă, Cehoslovacia sau Ungaria. O atare concluzie declarată espres de autor se bazează pe coroborarea unor indicii prezente în toate cazurile similare anterioare, dar absente ca ansamblu în momentele critice pentru România. Astfel, o situație critică de acest gen este creată, de regulă, atunci când sunt cuplate o serie de măsuri pregătitoare politice și militare, care sunt urmate apoi de manevre militare majore. În plan politic, mai toate deciziile sovietice de intervenție au fost însoțite de: 1) acuzații privind legături cu exteriorul sau existența unor comploturi externe privind răsturnarea regimului; 2) „preveniri” cu privire la o iminentă dezintegrare internă; 3) încercarea de slăbire a vigilenței statului vizat prin crearea unui sentiment fals de siguranță și securitate.

În plan militar, măsurile pregătitoare pentru o intervenție iminentă au inclus, de regulă: 1) manevre pe teritoriul statului respectiv ale trupelor sovietice (fie a celor staționate, fie a celor aduse din afară în acest scop) în vederea recunoașterii terenului; 2) încercări de a semăna confuzie în rândul trupelor autohtone, dacă există indicii că acestea ar putea opune rezistență; 3) implicarea cu orice preț în pregătirile menite a organiza o atare rezistență cu scopul vădit de a le dezorganiza.

O analiză a situației României din acest unghi de vedere – declară autorul – relevă aproape imposibilitatea angajării Uniunii So-

vietice pe cale jalonată de atare măsuri. „În România aflată sub conducerea lui Nicolae Ceaușescu, Partidul Comunist deține, așa cum am putut vedea, un control ferm, iar Uniunea Sovietică nu a făcut vreo aluzie nici la dezintegrarea internă și nici la comploturi externe occidentale menite să se asocieze sau să ofere sprijin contrarevoluționarilor români. România și-a limitat participarea, la Tratatul de la Varșovia, dar nu a încercat să se retragă, deoarece a preferat să își mențină acțiunile „provocatoare” într-un cadru bine definit. În toată această perioadă, pe teritoriul României nu au fost staționate trupe sovietice; ca atare singurele măsuri fezabile, care ar fi putut constitui o tentativă de intervenție în România, erau cele legate de manevre militare ținute pe teritoriul sau la granițele sale.”

Din acest punct de vedere, analiza manevrelor Pactului desfășurate în fiecare din anii perioadei cercetate (1965-1977) a relevat că România s-a aflat în situații dificile numai în doi ani și anume 1969 (primăvara) și 1971 (primăvara și vara). În ambele ocazii, au fost coroborați câțiva din factorii militari importanți care au premers intervențiile militare sovietice anterioare în Europa răsăriteană, fără ca aceștia să fi fost însă în număr suficient pentru a furniza dovada incontestabilă a unei tendințe spre o atare intervenție. În realitate, Uniunea Sovietică a urmărit doar intimidarea României și nu intervenția propriu-zisă, așa cum se credea în Occident în momentele respective.

În orice caz, conchide A. Braun, Uniunea Sovietică a demonstrat prin neintervenția sa că, în ciuda superiorității sale militare copleșitoare, acorda însemnătatea cuvenită acțiunilor unui oponent mai mic, la aceasta contribuind, printre altele, și anumite măsuri cu caracter de întârrire a apărării luate de un atare stat.

Elemente defensive militare românești cu un rol activ în autonomia politicii externe

România a declarat deschis că va opune rezistență armată oricărei încălcări a teritoriului său național. O atare declarație ar avea o valoare deosebit de scăzută dacă nu ar fi luată în serios de Uniunea Sovietică, aflată într-o poziție care îi permite (datorită unei rețele de spionaj excelente) să facă o distincție clară în-

tre un bluf și realitate. În acest context, autorul consideră că România a trecut examenul credibilității posturii sale militare defensive, dovezile indicând existența unei unități strânse între forțele armate și conducerea de partid, lipsind astfel orice inamic exterior de șansa de a crea o breșă între diferitele sectoare ale societății românești, în scopul de a slăbi rezistența națională.

O analiză empirică a comportamentului militarilor în astfel de situații a dovedit buna funcționare a metodelor de control aplicate de partid față de armată. În momentele de cumpănă, forțele armate s-au raliat ferm politicii partidului. De asemenea, Nicolae Ceaușescu a luat măsuri însemnate pe linia protejării integrității teritoriale a țării, eliminând orice amenințare iredentistă din partea populației maghiare din Transilvania, oricât de slabă ar fi fost o atare amenințare. Prin desființarea Regiunii Autonome Maghiare în 1968, Nicolae Ceaușescu a mers și mai departe, distrugând orice posibilitate a vreunei identificări maghiare de proporții însemnate cu un anumit teritoriu din interiorul țării.

În privința eficacității actuale a forțelor armate românești, după părerea lui A. Braun, criteriul primordial al evaluării constă în sondarea capacității de a anihila elementele pe care forțele sovietice au pus accent în toate intervențiile lor în Europa răsăriteană și anume surpriza, viteza de acțiune și moralul trupelor. În privința primului element, conducerea politică și militară a României pare să fi reușit să alerteze la timp țara și forțele armate în momentele critice față de primejdiile externe. În ceea ce privește viteza de acțiune și moralul trupelor – strâns întrepătrunse – măsura în care România ar fi putut opune o rezistență prelungită unor forțe atacatoare depindea de gradul de dotare și capacitatea de luptă a trupelor sale. Forțele armate regulate au fost întărite continuu în timpul lui Nicolae Ceaușescu, iar sursele interne de armament au fost extinse și multiplicare, cu toate că, judecând după standardele flancului nordic al Tratatului de la Varșovia, se poate afirma că aceste forțe armate sunt încă reduse și insuficient dotate.

Instituirea, în 1968, a Gărzilor Patriotice și a unităților pentru apărarea locală în cadrul conceptului „războiului întregului popor” a

modificat sensibil întregul scenariu al rezistenței armate a României. Utilizarea forțelor populare nu semnifică pur și simplu o sporire a masei de luptători care se alătură unui nucleu combatant mic, constituit de forțele militare regulate, ci semnifică o modificare de proporții a întregului set conceptual al rezistenței armate a României. După 1968, forțele armate regulate au devenit o parte integrantă a unei scheme defensive de largi proporții. Grosul lor urmează a fi ținut în rezervă, în siguranță față de posibilitatea unei lovituri nimicitoare din partea forțelor invadatoare superioare, timp în care forțele neregulate sau cele locale duc acțiuni de luptă de întârziere, hărțuind inamicul prin tactici clasice ale luptei de guerilă. Întregul ansamblu al forțelor armate trebuie să fie caracterizat de flexibilitate, să facă uz de posibilitățile oferite de teren și, dacă va fi necesar, să continue lupta pe reduta carpatină. Legea Apărării din 1972 previne orice agresor potențial că, chiar în cazul în care acesta ar reuși să ocupe largi secțiuni din teritoriul național, nu avea loc nici-un fel de capitulare.

Ca un mijloc adiacent întăririi capacității proprii de rezistență armată, arată autorul, România a urmărit să-și asigure flancurile, dezvoltând relații strânse și prietenești cu ceilalți vecini ai săi. Dacă în ceea ce privește Ungaria, prea multe nu se pot face în această privință (aici staționează patru divizii sovietice, URSS

având capacitatea de a-și asigura și sprijinul forțelor maghiare în cazul unei intervenții, prin utilizarea, în principal, a chestiunii populației maghiare din Transilvania), granița fiind vulnerabilă, România și-a dezvoltat, în schimb, ample relațiile prietenești cu Iugoslavia (existând chiar zvonuri cu privire la posibilitatea unei alianțe secrete între cele două țări), făcând același lucru și cu Bulgaria, deși cu mai puține șanse de succes (cel mult, cooperarea prietenească dintre ele poate să asigure, în cazul unei intervenții sovietice, o participare bulgară simbolică). Cu unele din frontierele sale considerate în siguranță, capacitatea României de a rezista timp îndelungat unei intervenții sovietice este sporită considerabil, în aceasta constând, dealtfel, și credibilitatea unei astfel de eventualități. În ansamblu, România a reușit să-și edifice o rețea militară defensivă reală, care contribuie substanțial la eficiența întregului ei sistem de apărare, pe baza căruia a reușit până acum să-și promoveze politica externă autonomă.

Ca atare, concluzia finală desprinsă de autor este aceea că „România a acționat dispunând de o margine de siguranță substanțială în respectarea limitelor de toleranță politică și militară admise de Uniunea Sovietică.”

¹ Arhivele Naționale, Fond CC al PCR, Secția Relații Externe, dosar 222/1980, f. 1-26.

DIN NOU DESPRE DATA DE ZI A BĂTĂLIEI DE LA POSADA (NOIEMBRIE 1330)

SERGIU IOSIPESCU*

Revista „Argesis. Studii și comunicări”, analele Muzeului din Pitești, seria istorie, XVI, 2007, publică recenzia domnului Nicolae Constantinescu la cartea domnului Neagu Djuvara, *Thocomerius – Negru Vodă, un voivod de origine cumană la începuturile Țării Românești. Cum a purces întemeierea primului stat medieval românesc dinainte de „descălecătoare” și până la așezarea Mitropoliei Ungrovlahiei la Argeș. Noi interpretări*, apărută la București, la Editura Humanitas, în 2007. Nu aș fi socotit necesară intervenția mea după patru ani de la apariția ei dacă prețuitul site *medievistica.ro*, condus cu neostoita acribie de către domnul Andrei Adrian Rusu, nu ar fi socotit necesară preluarea și răspândirea sa.

Nu mă voi opri la prima parte a recenziei, care, așa cum ar fi spus Titu Maiorescu, se ocupă cu „personalități”, găsind între altele cu cale să numească „fițiucă”¹ lucrarea domnului Djuvara *Civilisations et lois historiques, Essai d'étude comparée des civilisations*, Mouton, Paris - Haga, 1975, carte premiată de Academia franceză și una dintre puținele contribuții originale românești de filozofia istoriei de după al doilea război mondial și până astăzi. Nu mă voi opri nici la înverșunarea recenzentului împotriva organizațiilor non-guvernamentale și a manualelor de istorie alternative, a arhivelor maghiare care „doses” încă documentele noastre esențiale.

Domnul Nicolae Constantinescu susține mai departe, ca o interpretare unanim accep-

tată, identificarea voievodului din Deisisul bisericii Sfântul Nicolae Domnesc de la Argeș cu Vladislav I „Vlaicu”, deși argumentele pentru susținerea înfățișării acolo a lui Nicoale Alexandru nu lipsesc². Paradoxal, chipul și costumele nu seamănă cu al lui Vladislav „Vlaicu” identificat chiar de domnul Constantinescu în tabloul votiv din naos.

Un adevărat asalt se dă împotriva descifrării numelui tatălui lui Basarab I drept Thocomerius, Thatamerius, sau chiar *horribile dictum* Toqtimur³, adunându-se informații documentare și opiniile autorităților istoriografiei române pentru forma Tihomir. Dar, cum spunea odată regretatul Petre Diaconu, interpretarea istorică nu se pretează regulilor democrației și o singulară opinie poate avea dreptate în fața mulțimii celorlalte. Ceea ce este de luat în seamă este că în același act din 26 noiembrie 1332 al regelui Carol I d'Anjou⁴, unde apare numele tatălui lui Basarab I „Thocomerius”, apare și acela al vicedcancelarului regatului Ungariei și prepozit de Alba „Tatamer” – probabil cuman din care poate proveni românescul *Tatomir*. „Thocomerius” este astfel un alt nume, latinizat, poate Toqtamer. Dacă în dinastia Asăneștilor, doar unul dintre numele celor trei frați fondatori ai împărăției putea fi cumanic – Hassan > Asan –, succesiunea în două generații a unor patronime precum Thocomerius și Basarabă poate ispiti la căutarea unei origini orientale a dinastiei Țării Românești. Cert este însă că regele Ungariei îl numea pe marele voievod Ba-

* Cercetător științific, Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară.

sarab I „valah” și „schismatic”⁵. Or, cred că nu teama de a-și înstrăina susținerea cumanilor din regatul său l-ar fi împiedicat pe suveranul angevin să numească pe Basarab I „cuman”, ci, dacă în adevăr principele va fi fost de origine cumână, procesul de românizare dăduse rezultatul consemnat de diploma regală.

*

Dar, ceea ce nu par să fi înțeles în general recenzenții și oponenții domnului Djuvara este că de fapt chestiunea esențială pusă în discuție de domnia-sa este a formării statului medieval la români. Universalist, cu propensiune spre filozofia istoriei, domnul Neagu Djuvara are în minte tipul de creare a statelor prin aportul decisiv al unor migratori, francii, vizigoții, ostrogoții, bulgarii, vikingii, normanzii etc. Cazul Franței este cu deosebire pilduitor. Căutând în trecutul românesc, domnul Djuvara află temeiuri pentru a face din cumani elementul catalizator al creației statale.

Pentru alți autori, ce și-au găsit și în P.P. Panaitescu un teoretician și un adaptator al teoriei la materialismul dialectic, statele medievale se datorează procesului de dezagregare a unor structuri imperiale. Ideea, mai veche, a desfacerii statelor românești din Imperiul bulgar sau de Coroana Sfântului Ștefan se încadrează acestei de pe urmă teorii. Ea dădea istoriografiilor naționaliste bulgară și mai ales ungară satisfacția unei explicații a formării statelor românești grație unui înalt simț politic și organizatoric al coroanelor vecine. Cazul Moldovei părea a ilustra cel mai bine teoria: o dinastie românească, a lui Bogdan, uzurpă „țara moldovană” angevină, ungurească. Situația din Țara Românească este ceva mai complicată pentru a prileji aceleași satisfacții teoriei. Deși Țara Severinului, cuprinsă în regatul Ungariei, a dat primul semn al secesiunii, totuși creația statală se leagă de Muntenia. Ceea ce ridică un serios semn de întrebare asupra procesului de desprindere de Coroana Sfântului Ștefan este faptul că nici Moldova și nici Țara Românească nu au figurat în titulatura regilor Ungariei.

În 1937, când, drept răspuns unor afirmații ale profesorului său Ferdinand Lot⁶, Gheorghe I. Brătianu publica *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, ilustrul istoric

și viitor martir al libertății se zădărnicește, cum nu se poate mai bine, caracterul singular al evoluției noastre de la antichitate la evul mediu. Faptul pare să fi scăpat din vedere istoricilor care i-au urmat.

Chiar și în istoria Franței, înaintea acțiunii agentului franc, există o abatere de la model. Este episodul celui „rex Romanorum”, Syagrius, a așa numitului regat de la Soissons, o încercare de organizare statală a autohtonilor galo-romani⁷. Ea se aseamănă cu aceea puțin posterioară a localnicilor romani din Scythia Minor sub conducerea lui Vitalianus, episod asupra căruia am atras mai de mult atenția. Acestea arată că invaziile migratorilor au putut frânge un proces ce se antama.

Reapariția medievală a statului la români s-a produs în ultimele decenii ale secolului al XII-lea prin împărăția Asăneștilor. Elementul decisiv pentru creația statală au fost românii din Balcanii orientali și maritimi, din Deliorman. Nu fără greutate au fost atrași în răzvrătirea anti-bizantină bulgarii, odată și cu extinderea ariei insurecționale, iar cumanii au fost folosiți, evident într-o poziție de subordonare. Tradiția statală invocată de Ioniță Caloian era dublă, aceea imperială romană și a primului țarat bulgar, evidențiind caracterul bivalent al statului. Renunțarea la prima dintre aceste ideologii a fost determinată de recuperarea ortodoxă și „bulgarizarea” împărăției Asăneștilor sub Ioan Asan al II-lea.

Aproape simultan, la Curtea regelui Ungariei Bela al III-lea este consemnată de anonimul P., notarul suveranului, tradiția maghiară despre statul preexistent în Transilvania „cuceririi patriei”, acela al unui duce român („quidam blacus”) domnind peste „români și slavi”. O „țară a românilor” apare în actul de dăruire al regelui Andrei al II-lea către cavalerii teutoni, și chiar pădurea menționată în același sud transilvan este a „românilor și pecenegilor”. În Diploma cavalerilor ioaniți, în dosarul răzvrătirii voievodului Litovoi la 1272-1276, doar românii apar în contextul organizării politice, statale.

Volentes, nolentes, o singură încheiere se poate face. Cu o mare întârziere cauzată de invazii, de complexitatea procesului de etnogeneză, romanicii de la Tisa și Carpații nordici până în Balcani și Marea Neagră sunt creatorii

de stat. O istorie singulară, enigmatică și miraculoasă, la capătul căreia este *Țara Românească*, unica Românie de după Imperiul roman.

*

Propunându-mi să revin cât de curând și asupra celorlalte chestiuni ale recente contribuții a domnului Neagu Djuvara și mai ales a „simbiozei româno-cumane” și rolului ei în creația statală românească, ajung în fine la un punct nevralgic al recenziei, referitor la data bătăliei de la Posada.

Domnul Constantinescu susține că domnia sa, *primul în istoriografia românească*, a efectuat într-un studiu din 1986 emendarea pasajului din *Chronicon pictum* „despre ultimele două zile ale războiului din 1330 – textual *feria sexta beati Martini et post in sequenti* <*feria secunda*> (p. 188!); or, formularea redată ca atare, respectiv adaosul în paranteze unghiulare, aparține subsemnatului, fiind preluată din varianta publicată în „SRH”, I, p. 499 și aflată întocmai în actul capitulului transilvan din 16. III. 1331 (*DRH*, D/1, nr. 19, p. 42). Această emendație esențială a recenzentului ar fi fost fost plagiată, furată de domnul Neagu Djuvara.

O primă observație. În anul 1330, „feria sexta beati Martini” cade la 9 noiembrie, iar „post in sequenti feria secunda” este la 12 noiembrie. Recenzentul s-a lăsat indus în eroare de formula „post in sequenti”, crezând că sunt două zile una după alta, ceea ce ar duce la cu totul altă reconstituire a bătăliei. *În realitate nu este vorba câtuși de puțin* „despre ultimele două zile ale războiului din 1330”, *ci de datele de vineri 9 noiembrie și luni 12 noiembrie 1330 ale confruntărilor majore din cursul bătăliei de la Posada*. Verificarea datelor se poate face lesne și la noi grație celor 35 de calendare catolice publicate de eminentul specialist în diplomatică latină care a fost Francisc Pall⁸.

Deși emendația domnului Constantinescu în textul latin a fost făcută abia la 1986, istoricii mai vechi par să nu fi fost stânjeniți de omisiunea *feriei secunda* din textul *Cronicii pictate* spre a data, ei, corect, între 9 și 12 noiembrie 1330 bătălia de la Posada⁹.

Este adevărat că ediția de la 1937 a *Cronicii Pictate de la Viena*, datorată lui Gheorghe Popa-Lisseanu¹⁰, reproducând ediția manuscrisului miniat odinioară la Viena, astăzi la Bu-

dapesta, oferă un text fără „feria secunda”¹¹. Se dovedesc astfel îndreptățite rezervele de atunci ale lui Nicolae Iorga față de editarea unor izvoare fără consultarea directă a manuscriselor de bază, cunoscute și accesibile. Nu este mai puțin adevărat că Gheorghe Popa-Lisseanu își propusese doar editarea *Cronicii Pictate de la Viena*, pentru uzul general românesc. Astfel, însă, emendația domnului Constantinescu la textul acestuia nu se justifică, reproducerea originalului, din 1934 la Budapesta, fiind cât se poate de corectă.

Dar, la 1937 o pleiadă de învățați maghiari sub conducerea marelui specialist în diplomatică Imre Szentpétery a început publicarea unei ediții critice a izvoarelor narative ale istoriei Ungariei în vremea dinastiei arpadiene¹². Chiar în primul volum, cunoscutul savant Sándor Domanovszky edita *Chronici hungarici compositio saeculi XIV*, care se încheia cu moartea regelui Carol I Robert și încoronarea fiului său Ludovic I. Astfel, alcătuirea de cronici din secolul al XIV-lea cuprindea și războiul ungaro-român de la 1330, în capitolul 209 „Rex vadit cum exercitu contra Bazaraad”¹³.

Între manuscrisele folosite de Sándor Domanovszky pentru ediția sa din 1937 s-a aflat și acela din colecția marelui umanist maghiar din secolul al XVI-lea Johannes Sambucus (János Zsámboki), care cuprinde și precizarea „feria secunda”¹⁴.

Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpae arpadianae gestarum, editată de Imre Szentpétery la Budapesta în 1937-1938, a fost folosită chiar pentru războiul de la 1330 de autorii *Istoriei României* de la începutul anilor '60 ai secolului trecut¹⁵.

În anul 1979, datorită generozității domnului profesor Șerban Papacostea, am avut cinstea de a fi cooptat între autorii bine-cunoscutei monografii *Constituirea statelor feudale românești*¹⁶, încredințându-mi-se scrierea istoriei Țării Românești în jurul războiului de la 1330. După textul restabilit din *Scriptores Rerum Hungaricarum*¹⁷, am socotit necesar să reproduc acolo integral și datarea bătăliei de la Posada¹⁸.

Cum textul meu a apărut în 1980, susținerea domnului Nicolae Constantinescu de a fi introdus primul, la 1986, corectarea datării în istoriografia română, ca și faptul că domnul

Neagu Djuvara l-ar fi plagiat și i-ar fi furat descoperirea nu au vreun temei, rămânând doar simple prezumții.

Acum un sfert de veac, când domnul Constantinescu era hăituit pentru opiniile sale referitoare la datarea bătăliilor purtate de Mircea cel Bătrân, am socotit de datoria mea să susțin libertatea de exprimare în științele istorice¹⁹, dreptul său de a nu se conforma unui dictat, deși părerile mele nu coincideau cu ale domniei sale. Constat însă, cu tristețe, că atitudinea sa de astăzi se aseamănă cu a opresorilor săi de odinioară.

¹ În amintiri astfel era numită, alintat, diploma doctoratului de stat francez, în istorie și nu lucrarea.

² Vezi Daniel Barbu, *Pictura murală din Țara Românească în secolul al XIV-lea*, București, 1986, p. 37, 86 n. 441.

³ Am folosit peste tot transcrierea numelor mongole, turcice, internațională, utilizată de „Cahiers du monde russe et sovietique” și nu cea a turcă actuală.

⁴ *DRH.D.*, vol. I, pp. 49-52 (doc. 25).

⁵ *Ibidem*, p. 50, 51.

⁶ Vezi cartea acestuia *La Fin du monde antique et le début du Moyen Âge*, Paris, 1927.

⁷ Pentru care vezi remarcile profesorului de la Universitatea din York, Edward James, *Childéric, Syagrius et la disparition du royaume de Soissons*, în „Revue archéologique de Picardie”, 3, 3-4 (1988), pp. 9-12.

⁸ *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. I, București, 1956, pp. 547-617.

⁹ E.g. N. Iorga, *Istoria armatei românești*, vol. I, București, 1929, pp. 77-78.

¹⁰ *Chronicon Pictum Vindobonense*, ed. G. Popa-Lisseanu «*Izvoarele istoriei Românilor*», vol. XI, București, 1937.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore dum regumque stirpae arpadianae gestarum*, edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, vol. I, Budapestini, MCMXXXVII (mai departea *SRH*, I).

¹³ *SRH*, I, pp. 497-500. Opțiunea din 1937 a învâțatului maghiar de reconstitui o compoziție analitică dusă până la 1342 s-ar putea să fie infirmată de noile cercetări ale colegilor din țara vecină care tind spre afirmarea unei cezuri la 1332 (v. și Sergiu Iosipescu, *Bătălia de la Posada (9-12 noiembrie 1330). O contribuție la critica izvoarelor istoriei de început a principatului Țării Românești*, în *RI*, s.n., XIX, 1-2(2008), pp. 59-81).

¹⁴ *SRH*, I, p. 499.

¹⁵ *Istoria României*, vol. II, București, [1962], p. 154, în capitolul semnat de Barbu Cămpina și Ștefan Pascu. În trimitere se face o confuzie socotindu-se că în ediția Szentpétery ar fi fost publicată *Cronica pictată de la Viena* (v. nota 1 de la p. 154).

¹⁶ *Constituirea statelor feudale românești*, Editura Academiei, București, 1980. Cartea poate fi consultată astăzi și pe internet pe minunatul site dacoromanica.ro al Bibliotecii metropolitane (București).

¹⁷ Existența ediției Szentpéteryi la, pe atunci, Biblioteca Centrală de Stat mi-a fost semnalată de regretatul prieten Adolf Armbruster.

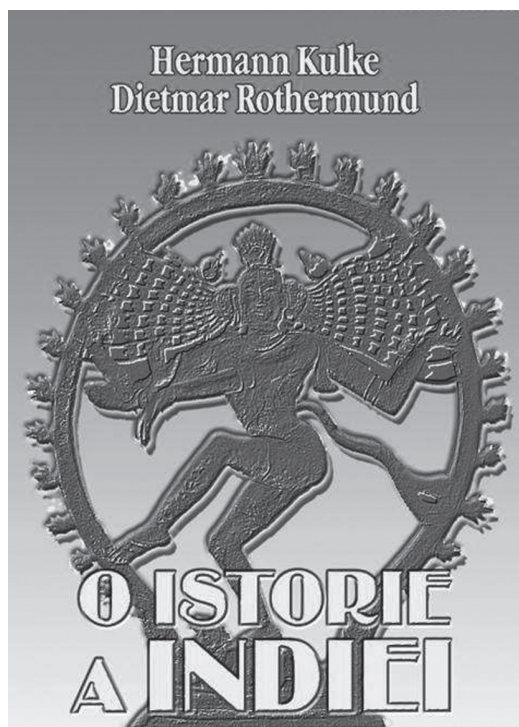
¹⁸ Sergiu Iosipescu, *Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241-1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotorpirii ungare*, în *Constituirea statelor feudale românești*, p. 88, n. 312.

¹⁹ Doar descoperirea atunci în cercetările mele arheologice din castelul Qaraharman de la Vadu a unui remarcabil tezaur monetar au dezamorsat parțial reprimarea mea pentru această luare de poziție și alte atitudini condamnabile, în acei ani.

O ISTORIE A INDIEI

Hermann KULKE, Dietmar ROTHERMUND, *O istorie a Indiei*, Ediția a III-a, traducere Loredana Triton, Editura Artemis, București, (1986)/2003, 444 pagini

Este o impresie confortabilă pentru europeni a crede că India nu este decât un depozitar al trăirilor metafizice și nu un loc substanțial, o țară ca oricare alta. Chiar și în România întâlnim respectiva impresie, victimă a succesului unei tradiții academice indianistice veche de peste 120 de ani. Așa se explică lipsa unor studii socio-politologice despre India în detrimentul unui șir aproape neîntrerupt de etnografi sau istorici ai religiilor români preocupați de țara lui Amartya Sen și Mahatma Ghandi. Lucian Blaga însuși, într-o serie de studii din anii '30, cimenta această prejudecată a unei Indii complet metafizice și anistorice – abordare lăsată moștenire autorilor de mai târziu.

Lucrarea indianiștilor germani Hermann Kulke și Dietmar Rothermund vine să spulbere preconcepția printr-un demers solid, detaliat, în care India ne apare ca un serial pentru care istoria evenimentială și cea cultural-religioasă sunt strâns legate. Chiar dacă nu își propune decât implicit să fie un ghid pentru înțelegerea

prezentului, răsfoirea paginilor cărții ne arată că, în *long durée*, politica domestică și cea externă a Indiei denotă tipare ciclice sau măcar regăsimile. [*„Istoria Indiei este epopeea fascinantă a unei mari civilizații. Este istoria unei continuități culturale uimitoare, care s-a reafirmat în repetate rânduri”* [p. 8]

Tribulațiile democrației indiene, implicarea în efortul NATO din Afganistan sau relația tip *amor-odio* cu Iranul, interesul manifestat față de Africa de Est, pirateria somaleză sau Golful Aden sunt reflexii mereu adaptate ale unor constate seculare.

[*„Mediul”* – *acesta este o lume vie și legată de un centru viu, habitatul unui animal, terenul de vânătoare și de pășunat al nomazilor, câmpurile țăranilor stabili. Pentru ființele umane, mediul este atât o situație ecologică obiectivă precum și un domeniu al experiențelor subiective. Natura*

impune limite, omul le depășește cu uneltele și viziunea lui. Omul creează în mod progresiv un mediu specific și face istorie. De la adaptarea elementară la mediul natural, la formarea unor mari civilizații, orizontul de experiențe și extinderea regională a relațiilor umane cresc în mod constant.” p.11].

A relua povestea civilizația de la Harappa și Mohenjo-Daro sau apariția castelor cu justificarea lor religioasă ar însemna să ne pierdem în detalii. Pentru relevanța prezentă, trebuie spus că India s-a zbatut de-a lungul istoriei sale milenare între două stadii: acela de expresie geografică și cel de stat național. În cea mai mare parte a narațiunii, subcontinentul hindus apare ca un complex de securitate – un caleidoscop de regate mai mult sau mai puțin durabile între care alianțele, vasalitățile sau dușmăniile au constituit alfabetul. Așa cum Vechiul Testament reprezintă un reper de conduită pentru poporul lui Israel, Arthastastra gânditorului Kautilya (aprox. 370-283 î.Hr., cunoscut în unele locuri din India mai degrabă drept Chanakya sau Vishnugupta) poate fi socotit constituția neoficială a Indiei sau manualul aritmeticii politice. După o existență agitată, Kautilya devine consilierul și ministrul primului împărat al Imperiului Maurya: Chandragupta (Sandrocottus din cronicile grecești). Dorind să îl imite pe Alexandru Macedon, acesta reunește aproape întreaga Indie sub autoritatea sa. Totodată, el stabilește relații cu diadohii elenistici din Asia Centrală care râvneau repetat să pătrundă dincolo de Himalaya. **Arthasastra** (tradus drept *Tratat de știință politică*; *Arta Statului* sau mai literal drept *Tratat asupra lucrurilor bune de știut*; circa 300 î.Hr) se fundează pe o prezumție pesimistă, darwinistă asupra naturii umane. Asemenea Principelui de mai târziu, Arthasastra vorbește despre condițiile unei bune rânduieli peste o lume formată din regate independente și supuși îndărătnici care nu doresc să asculte de reguli și să-și plătească impozitele. Interesant pentru creionarea subsistemului internațional care a fost India este noțiunea de **mandala** – o formă geometrică extrem de complicată, asemănătoare unei flori în care motivele înfășoară centrul. Așadar orice stat trebuie să se perceapă ca fiind în centrul unei asemenea mandale în care regatele înconjurătoare au statul alternativ de prieten vs dușman conform unei table de șah. Vecinul vecinului devine prieten iar orice proximitate duce la rivalitate – similaritatea cu balanța europeană a puterii este intuibilă¹.

Odată prezentat „alfabetul strategic” al istoriei indiene, autorii enumeră trei perioade: 1) cea antică – până la declinul Imperiului Gupta; 2) cea medievală a regatelor combatante și invaziei islamice; 3) cea modernă, care începe odată cu marii moguli, continuă cu incursiunile europene, stăpânirea britanică și perioada independenței. Autorii sunt grijulii în a atrage atenția asupra faptului că simpla periodizare după tipicul european este inexactă și duce la numeroase distorsiuni (pp.16-18). Alături de cele trei perioade se mai pot enumera cel puțin două faze ale interdependenței subcontinentului de sistemul internațional per ansamblu: 1) perioada antică a venirii arienilor²; 2) expansiunea elenistică; 3) invazia hunilor în secolul V (moment relativ simultan al declinului imperiilor Gupta și Roman în Europa); 4) cea a islamului (cu subdiviziunea perioadei mogule) și 5) epoca colonizării europene care atinge apogeul cu Rajul britanic.

I. Perioada antică

Începutul, cel care creează și scheletul religios cel mai durabil (apariția hinduismului cu textele sale sacre: Vedele și Upanișadele sau budismul, către secolul VI î.Hr) are la rândul său trei principale subdiviziuni: civilizația urbană de la Mohenjo-Daro și Harappa (cc.2500/2600 –1500/1400 î.Hr) bazată pe un grad înalt de urbanizare și care a decăzut brusc se pare din cauze climaterice (deșertificare) [pp.34-41, esp]; apoi invazia ariană, două secole mai târziu (creatoare a Vedelor) și în cele din urmă mijlocul mileniului I î.Hr când hinduismul se răspândește și odată cu el se concretizează o serie de centre de putere. Dintre numeroasele regate ce apar în secolul V î.Hr (circa 16 la număr), cele mai importante sunt: Kamboja și Gandahara în Pakistanul de nord;

Kuru, Sarasena (capitala la Mathura), Panchala, Vatsa, Kasi (capitala la Varanasi). Magadha, Avanti și Chetyia în India centrală. [p.62-63]. După 600 î.Hr, în Câmpia Gangelui se nasc o serie de protoregate (mahajanapada) premergătoarea imperiilor clasice cu capitale în vestitele orașe: Rajagriha (Magadha); Varanasi (în Kasi); Kausambi (în Vatsa); Sravasti (în Koshala) și Champa (în Anga). (p.63). Unul dintre aceste regate a fost și Kapilavastu (astăzi în Nepal) unde, în cadrul dinastiei Sakya, se va naște Buddha.

Simultan tuturor celor de mai sus este și penetrarea persană care va servi drept cureaua de transmisie a unor influențe cu Europa și viitoarea lume elenistică.

Campania grecilor catalizează inițiativele de unificare, cea mai de succes fiind, după cum s-a menționat anterior, cea a lui Chandragupta și a consilierului său Kautylia. După moartea nepotului lui Chandragupta, Ashoka (cunoscut pentru convertirea la buddhism), dinastia intră în colaps, iar ultimul rege mauryan, Brihadratha, este ucis de generalul său, Pushyamitra Sunga, creatorul unui imperiu omonim ce va dura 112 ani. Unele surse dau acțiunea sa uzurpatoare drept o resurrecție a hinduismului clasic versus buddhismul regilor mauryani. [p.82] Aceasta în Punjab și estul țării. Nord-vestul va deveni teatrul de luptă ale unor vălurite aventuri greco-elenistice din Asia Centrală. Cel mai important rege de gen, metaforă a sintezei greco-hinduse, rămâne Menandru (cca.166-150/155-130 î.Hr), care se va converti la budism. Vestitul text **Milindaphano** relatează dialogul dintre rege și călugărul budist Nagasena, semn al interesului crescut al regelui față de doctrină.

II. Un Ev Mediu prelungit

După moartea sa, până la apariția Imperiului Gupta (cca.320-500 d.Hr), atomizarea politică, instabilitatea și invaziile hunilor sunt notele determinante. [pp.83-96] Creat de un anume Chandragupta I (320-335), statul Gupta va reitera ambițiile unificatoare ale mauryanilor, dar într-o formă mai slabă. Asemenea unui nucleu cu orbitali succesivi de electroni, autoritatea Gupta se baza pe o ierarhie a controlului ce scade odată cu depărtarea de centru.[pp.98-99] O noțiune ce merită reținută este cea de **samanta**, care se referă la statele clientelare unui hegemon regional, sau cercul de clienți (samanthachakra). [pp.136-142, în special 138-139] Structura sa va deveni o normă pentru statele medievale ale Indiei până la cucerirea mogulă.

De o importanță deosebită în ecuația puterii, și ca subiect de comparație cu medievalitatea europeană, este proliferarea templelor în condițiilor edificării unor curente hinduse mai flexibile și populare. Condensarea unor temple hinduse autonome, întărite de donațiile treptate ale prinților, creează zone de tampon între regate și mențin stabilitatea [p.138, 150-154].

Cucerirea islamică începe cu capul de pod de la Sindh, la gurile Indusului, în 711. Adevăratul val de cuceriri are loc spre anul 1000 cu Mahmud din Gazna. Un nou val cu relevanță simbolică este cel din 1190, ai cărui protagoniști sunt cuceritorul Muhammad din Ghur (Ghaur) și oponentul său, Prithviraj Chauhan din Delhi [p.176]. Cei doi vor servi drept inspirație pentru numele rachetelor cu focos nuclear Ghauri (pakistaneză) și Prithvi (indiană), folosite la testele din 1998.

III. Epoca modernă

Odată cu invazia marilor moguli și faptele acestora (Babur, Humayun, Akhbar, Shah Jehan) începe edificarea instituțiilor moderne care vor servi drept bază pentru *High Civil Service*-ul britanic și apoi pentru instituțiile post-independență din secolul XX. Bazat pe o administrație formată din marii ofițeri care îmbinau statutul marțial cu cel birocratic și pe o rotație a cadrelor, Imperiul Mogul a cunoscut perioade alternative de stabilitate și uzurpare la tron din partea kronprinzilor [p.232]. După moartea lui Aurangzeb, fiul lui Shah Jehan, ctitorul Taj Mahalului, la

89 de ani (1707), descentralizarea se conjugă cu renașterea centrilor regionali și cu lupta franco-britanică din subcontinent pentru dominație [pp.216 și 233-247]

Interesant pentru teoria declinistă este creșterea peste măsură a numărului elitelor, un factor crucial conform lui Peter Turchin. Astfel, Aurangzeb, în lunga sa domnie, a creat o arhondologie foarte stufoasă cu 7000 de grade și funcții pentru a integra elitele clientelare din zonele cucerite. Astfel, dacă în prima parte a domniei existau 191 cuprinși între gradele 2000-7000, în a doua parte numărul crește la 270. Totodată, procentul celor originari din Deccan, deci din zona puterii mogule, scade, astfel încât componența elitară este tot mai pestriță și mai puțin coezivă! [p.214]

Dominația britanică, combinând uneori stângaci măsuri represive cu altele liberale, a avut consecințe dialectice, ajutând la crearea unei clase de elite indiene care stăpâneau intens cultura britanică și care și-au folosit știința pentru a creiona un naționalism hindus anti-britanic.

Scrisă într-un registru istoric clasic, lucrarea celor doi indiologi germani combină calitatea și defectul tocmai în cantitatea abundentă a informațiilor; abundentă dar plictisitoare pentru cititorul grăbit, întrucât pasiunea autorilor pentru reliefarea unor structuri și procese este mai degrabă slabă, accidentală, cu puține plonejuri în sociologie sau în detaliile economice. Dacă acestea există se datorează probabil mai mult lui Dietmar Rothermund, care a abordat de-a lungul timpului chestiuni moderne și economice ale istoriei subcontinentului indian³. În orice caz, un merit al lucrării, mai mult decât la alte volume de acest gen, este tocmai sublinierea relației strânse dintre religie/filozofie și evenimente și deci confirmarea pusă de Ravinder Kumar Indiei: aceea de stat civilizație⁴.

- Hermann Kulke (n.1938 Berlin) este istoric specializat în Asia de sud-est din vremea colonială. A primit doctoratul la Universitatea din Freiburg și a fost visiting professor la diferite universități indiene ca Utkal University, Bhubaneswar, Jawaharlal Nehru University.

- Dietmar Rothermund (n.1933 Kassel) este de asemenea istoric, indianist și predă la Universitatea din Kiel.

Drd. SILVIU PETRE

¹ Pentru 'victime' și influența lui Kautilya asupra gândirii ulterioare și moderne vezi:

Rashed Uz Zaman, University of Dhaka, Kautilya: *The Indian Strategic Thinker and Indian Strategic Culture*, <http://www.scribd.com/doc/43005637/Kautilya>.

Aseem Prakash, *State and Statecraft in Kautilya's Arthashastra*, A paper presented at the Fall Semester Mini-Conference organized by the Workshop in Political Theory and Policy Analysis, Indiana University, Bloomington, December 11 & 13, 1993.

Clem Tisdell, *A Western Perspective on Kautilya's 'Arthashastra': Does it Provide a Basis for Economic Science?*, Working Paper No. 18, *Economic Theory, Applications and Issues*, 2003.

John GLENN, Darryl A. HOWLETT, Stuart POORE, *Neorealism versus strategic culture*, Ashgate Publishing Limited, England/USA, 2004, pp.75-105.

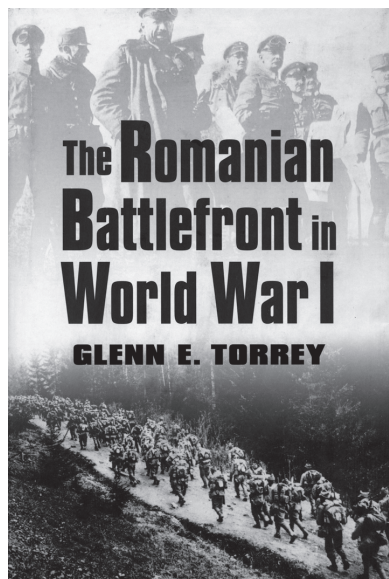
² Despre polemici legate de specificul arienilor vezi și Rhomila Thapar, *Hindutva and history. Why do Hindutva ideologues keep flogging a dead horse?*, *Frontline*, Volume 17 - Issue 20, Sep. 30 - Oct. 13, 2000.

³ Dietmar ROTHERMUND, *An economic history of India: from pre-colonial times to 1991*, Routledge, 1993.

⁴ Gerald James LARSON, *India's agony over religion*, State University of New York Press, Albany, 1995, p. 37.

THE ROMANIAN BATTLEFRONT IN WORLD WAR I

De curând, a apărut la Press University of Kansas cartea intitulată *The Romanian Battlefront in World War I* (*Frontul românesc în Primul Război Mondial*), semnată de Glenn E. Torrey. Fără emfază, ne aflăm în fața unui eveniment editorial atât pentru publicul american (anglofon, în general), cât și pentru cel românesc. Pentru cititorul american, argumentele sunt tipărite pe supracoperta cărții și aparțin unor specialiști recunoscuți ai istoriei primei conflagrații mondiale (în special a frontului din estul Europei – Timothy Dowling, Graydon Tunstall, Richard DiNardo sau Dennis Showalter, cel care afirmă că „Torrey prezintă un studiu de caz model al unei puteri de rang mediu prinse în capcana războiului total și obligată să obțină ce se putea mai bine în raport cu situația și oportunitățile sale”).

Pentru români, Glenn E. Torrey, profesor *emeritus* la Emporia State University, este (sau ar trebui să fie) un nume cunoscut pentru numeroasele sale contribuții la prezentarea contribuției României la Primul Război Mondial, unele traduse și în românește (amintim aici *Armata revoluționară rusă și România. 1917*, lucrare apărută la Editura Militară în 2005, sau *Memoriile generalului H.M. Berthelot*, a căror a doua ediție va vedea lumina tiparului anul acesta la aceeași editură).

În prefața cărții recent apărute, Torrey își reafirmă convingerea că „participarea României la Primul Război Mondial a avut un impact de amploare asupra tuturor beligeranților” și observă că după 1945, în mare parte și din cauza inaccesibilității arhivelor și bibliotecilor românești, atenția acordată de cercetătorii străini acestui subiect a fost limitată. Mai mult, contribuția României la bătăliile anului 1917 a fost aproape total ignorată. Din aceste motive, profesorul american propune această nouă sinteză care se dorește o prezentare „echilibrată” a operațiilor militare și a celorlalte evenimente de pe frontul românesc în anii 1916-1918, atât din perspectiva Centralilor, cât și din aceea a Aliaților.

Pentru a duce la îndeplinire aceste țeluri ambițioase, Torrey folosește o documentare absolut impresionantă – să nu uităm că se ocupă de acest subiect din anii '60 ai secolului trecut! –, atent adusă la zi, pe care o subordonează unei relatări precise, clare și foarte alerte. O adevărată bucurie a lecturii, un aport inestimabil la cunoașterea în lume a istoriei României.

În încheiere, să menționăm că, în opinia lui Keith Hitchins, un excelent specialist în istoria românilor, *The Romanian Battlefront in World War I* reprezintă „cea mai echilibrată și autorizată cronică a războiului pe frontul românesc, disponibilă la această dată, indiferent de limba în care a fost scrisă”.

O concluzie pe care o împărtășește și Editura Militară, care va publica anul viitor, traducerea în limba română a acestei cărți-eveniment.

ADRIAN PANDEA

STAT ȘI BISERICĂ ÎN RECONSTRUCȚIA POLITICĂ A SOCIETĂȚILOR POST-COMUNISTE DIN BALCANI: ELEMENTE PENTRU O SOCIOLOGIE POLITICĂ A ORTODOXIEI

*Prezentarea tezei de doctorat a domnului Șerban Pavelescu
Susținută în septembrie 2011*

Punctul de ruptură pe care-l introduce în mediul de securitate și sistemul relațiilor internaționale prăbușirea sistemului comunist, cu tot eșafodajul ideologic, politic și administrativ pe care-l erijase pe parcursul anilor postbelici, a condus la o bulversare sistemică profundă și de durată ale cărei efecte se resimt și acum, două decenii după evenimentele invocate. Rezultanta directă a acestor evoluții o reprezintă o transformare profundă a peisajului internațional și național atât în statele și regiunile ex-comuniste cât și la nivelul întregii lumi, transformare multidimensională afectând toate domeniile, de la viața cotidiană a indivizilor și până la înseși principiile de funcționare a sistemului relațiilor internaționale.

Ipoteza de cercetare a tezei de doctorat a domnului Șerban Pavelescu pornește de la premisa că, departe de a fi particulare și imposibil de analizat, *raporturile dintre Biserica Ortodoxă și Stat, dintre Biserica Ortodoxă și Societate se încadrează în contextul general al raporturilor observabile și analizate deja între religios și temporal la nivel european*. Trăsăturile specifice deceleabile pentru modul de structurare a raporturilor în discuție în cazul țărilor balcanice au rădăcini și resorturi cauzal-explicative ce țin de particularitățile devenirii istorice a statelor și popoarelor regiunii și de o anume manieră de a concepe și edifica modernitatea în acest areal și nu într-o particularitate ori incapacitate a Ortodoxiei de a genera, structura și gestiona de o manieră coerentă și viabilă raporturile sale cu puterea temporală.

În relația sa cu puterea temporală, Biserica Ortodoxă edifică o relație pe baze tranzacționale, cu o dinamică ce se descrie funcție de raporturile de putere concepute în termeni de legitimitate în plan societal ale celor două instituții. Departe de a fi statice, închistate într-o situație cauzală și legitimantă dată, *raporturile în discuție schimbă conținut și termeni de concepere a legitimității în devenirea istorică a societății*. Capacitatea de regenerare și reinventare în cadrul raporturilor sale cu statul și societatea în ansamblul său permite Bisericii Ortodoxe să parcurgă fără accidente majore perioada de transformări profunde asociate modernității și contemporaneității. Resorturile legitimante ale poziției sale societale combină în contextul modernității, tradiționalul cu raportarea la valori și instituții specifice noului context societal. Discursul legitimant îmbină corpusul doctrinar teologic originar cu istoria fiind evidentă, mai ales în contextul totalitar comunist, o repliere către națiune și valorile naționale considerate referențial determinant în condițiile în care biserica procedează la o repliere de substanță prin schimbarea cadrului temporal de referință de la prezent către lunga durată.

Un loc și un rol aparte în structurarea raporturilor în discuție și în evoluția lor istorică revine contextul local, condițiilor particulare de devenire a Bisericii Ortodoxe și statului într-un context național și internațional dat. Apelul la factori externi legitimanți și implicarea în devenirea societală înseamnă, dincolo de avantaje și flexibilitate, servituiți și influențe importante în structu-

rarea raporturilor dintre spiritual și temporal într-un context statal și național dat. Perioadele de ruptură și transformare revoluționară a societății precum cele date de contextul luptei de emancipare națională și socială a popoarelor balcanice și de creare a statelor naționale, cele două războaie mondiale și mai ales perioada totalitară a istoriei recente a regiunii sunt intervalele temporale ce permit cu ușurință evidențierea dinamicilor mai sus menționate.

În acest context și pe aceste premise, conflictele și instabilitatea decelabile în evoluția post-comunistă a unora dintre statele de majoritate ortodoxă din Balcani au o legătură cu factorul religios și cu raporturile dintre Biserica Ortodoxă și Puterea Temporală, Societate și celelalte culte religioase în cadrele general acceptabile în analiza factorilor de risc la adresa mediului de securitate internațional și a securității naționale a statelor. Instabilitatea cronică, conflictualitatea înăscută, predispoziția pentru sectarism, fragmentare, etc. sunt, în acest caz, rodul unor analize de ce absolutizează rolul și locul factorului religios în funcționarea societală și structurarea raporturilor de forță din interiorul organismului statal prin elevarea abuzivă la rang de principiu explicativ a factorului religios în condițiile în care acesta, în situațiile în discuție este mai degrabă utilizat ca principiu legitimator identitar de către părțile aflate în conflict.

Obiectivele cercetării domnului Pavelescu au fost:

- o analiză a evoluției a raporturilor în curs dintre temporal și spiritual, concepute ca câmpuri ale spațiului societal în Balcani în perioada postbelică și a rădăcinilor istorice a acestor raporturi;

- identificarea locului și rolului ocupate de către Biserica Ortodoxă în societate și a manierei în care s-au restructurat raporturile sale cu Statul și Societatea în anii perioadei postcomuniste;

- identificarea strategiilor, temelor și domeniilor de acțiune legitimize adoptate și utilizate de către Biserica Ortodoxă în definirea raporturilor sale cu Statul și Societatea în noile condiții ale căderii comunismului și a reconstrucției societale de proporții din statele regiunii în perioada postcomunistă;

- identificarea și analizarea legăturilor posibile de cauzalitate între factorul religios, identitatea religioasă și conflictualitatea și instabilitate existente în ultimii douăzeci de ani în regiune.

Autorul abordează în teza sa de doctorat o temă cu profunde rădăcini istorice, dar și cu o serie de implicații pentru momentul prezent observabile în toate statele din regiune. Pe alocuri autorul își propune obiective prea ambițioase, care nu pot fi tratate cu ușurință în lucrarea de doctorat – analiza unei origini bizantine a acestor structuri pe care se bazează relațiile dintre stat și biserica ortodoxă, analiza comparativă a statelor ortodoxe din regiune etc – dar analiza are un grad de coeziune și coerență care acoperă aceste potențiale limite ale cercetării. Nu numai că autorul reușește să construiască un argument coerent cu privire la această tematică, dar reușește să construiască o cercetare relevantă cu privire la o temă de istorie contemporană puțin investigată în România și chiar în Europa de Sud-Est.

SIMONA SOARE*

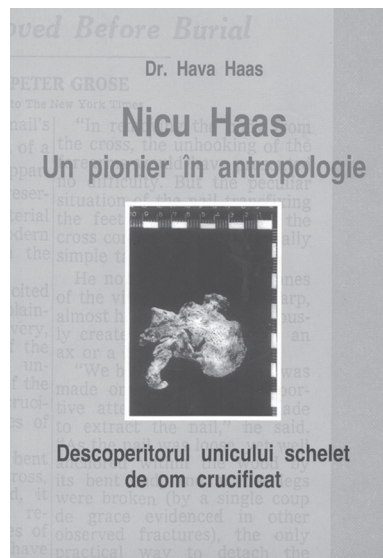
* Cercetător științific, Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară.

Dr. Hava Haas – *Nicu Haas. Un pionier în antropologie. Descoperitorul unicului schelet de om crucificat*, DFUS Segal Holon, f.l., 2010

Viața și opera unui om, posteritatea sa, sunt printre cele mai grele lucruri de judecat. Atunci când activitatea acestuia este întreruptă în mod tragic, la o vârstă când abia se configurează și se afirmă pe deplin puterea creatoare, precum a fost cazul profesorului universitar Nicu Haas, familia joacă un rol cheie în configurarea și restituirea, în valorizarea și cuvenita publicitate pentru o activitate și o operă care este, în mare măsură, deschizătoare de drumuri în domeniul antropologiei fizice și al paleoantropologiei. Acesta este contextul și, credem noi, rolul destinat de către autoare lucrării în discuție. Fiică a rabinului șef al Bucureștiului, Zvi Guttman, viața dr. Hava Haas a fost marcată de la bun început de tragismul destinului familiei sale. Doi frați ai săi, Iancu și Iosif Guttman, au fost asasinați în timpul pogromului declanșat în București în ianuarie 1941 în timpul rebeliunii legionare. Fratele mai mare, Itzhac Guttman Ben Zvi, absolvent al Facultății de Aeronautică din București, s-a stabilit în Israel, unde a avut o evoluție profesională spectaculoasă, ajungând vicepreședinte al Industriei Aeronautice Israeliene. Amintirile sale din acea perioadă au fost oferite cu generozitate Revistei de Istorie Militară. Aproape două decenii mai târziu, decizia de a se alătura constructorilor statului Israel provoca măsurile represive ale autorităților comuniste. Cartea de față este în aceeași măsură o mărturie și o reflectare a operei profesorului universitar Nicu Haas și cronică a unei vieți adânc marcate de istoria frământată a României secolului XX.

Născut la 9 mai 1927, viitorul profesor universitar Nicu Haas a absolvit Facultatea de Medicină din București la începutul anilor '50, când va fi recrutat, alături de câțiva alți colegi, pentru a completa și susține funcționarea a ceea ce era, la acea vreme, doar o secție de Antropologie a Institutului de endocrinologie „I.C. Parhon” din București. Pasionat de istorie și de antropologie, profesorul Haas avea, după părerea tuturor celor care l-au cunoscut, un dar aparte, o profundă capacitate de înțelegere a contextului și a datelor specifice rezultând din explorările arheologice. Înzestrările naturale dublate de solide cunoștințe științifice l-au făcut remarcat, iar activitatea depusă în cadrul Institutului de Antropologie din București se constituie într-o contribuție solidă la cunoașterea și explicitarea istoriei străvechi a spațiului românesc, la investigarea și punerea în valoare a urmelor de locuire și a condițiilor în care s-a derulat viața primilor locuitori ai acestui areal. Aflată pe un curs ascendent, cariera profesorului Haas din România ajunge la un punct final în 1959, când acesta decide să emigreze împreună cu întreaga sa familie în Israel. Următorii 14 ani de activitate a sa dintre momentul sosirii în Israel, în 1960, și data cumplitului accident cerebral, din 1974, ce îi va întrerupe activitatea științifică, fac din profesorul universitar Nicu Haas una dintre cele mai importante figuri ale științei medicale și antropologice din Israel. Creator

de școală în domeniul paleoantropologiei, profesorul Haas a participat activ la o serie întreagă de cercetări arheologice desfășurate în locuri de rezonanță ale istoriei antice precum Masada, Qumran, Cezareea ori Ierusalim. Acest din urmă șantier arheologic îi va aduce, de altfel, și consacrarea internațională. Descoperirea accidentală a unui șir de încăperi subterane pe un șantier de construcții de locuințe deschis în Ierusalimul de Est după războiul de șase zile (1967) a condus la desfășurarea de săpături arheologice extinse ce s-au soldat cu descoperirea a 15 sarcofage conținând 35 de schelete de bărbați, femei și copii. Unul dintre aceste schelete, excelent conservat și impecabil prezervat și extras din situl arheologic a stat la originea unei analize științifice ce a pus într-o nouă lumină atât istoria biblică, dar și modul în care era executată pedeapsa crucificării. Scheletul bărbatului crucificat prelevat din context și analizat de către profesorul Nicu Haas a demonstrat inexactitudini flagrante prezente în imagologia și tradiția creștină cu privire la crucificare. Această descoperire ce a beneficiat de o notorietate mondială reprezintă o încununare a activității profesorului Nicu Haas ce îi asigură locul binemeritat în galeria celor mai de seamă paleoantropologi ai lumii.

Desfășurată sub auspicii din cele mai promițătoare, cariera și viața profesorului universitar Nicu Haas se încheie prematur în 1974, când un accident vascular cerebral i-a indus o stare de comă profundă. Moartea sa biologică, survenită 13 ani mai târziu, avea să consemneze ultimul act al unei vieți plină de împliniri profesionale și familiale.

Privită din această perspectivă, lucrarea dr. Hava Haas se constituie într-un act de restituire și de recunoaștere al activității și operei unui om de știință pe deplin împlinit și îndrituit la acest demers. Ea reprezintă, totodată, în România, un act de necesară restituire și completare a memoriei noastre naționale asupra vieții și operei unuia dintre reprezentanții cei mai de seamă ai școlii românești de antropologie.

ȘERBAN PAVELESCU*

* Cercetător științific, Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară.